88360
OSZK

OSZK

OSZK

MADÁCH IMRE

AZ EMBER TRAGÉDIÁJA

JEGYZETEKKEL ÉS MAGYARÁZATOKKAL

KIADTA

ALEXANDER BERNÁT

NEGYEDIK KIADÁS

A SOPRONI KATH. FŐGIMN. KÖNYVTÁRA
D 537

BUDAPEST
AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA
1921

88.360

R 2

ORSZÁGOS SZÉCHENYI KÖNYVTÁR
1968/R leltár

Országos Könyvtári Központ
Nem adható el!
Sopront raktárából

10747. — Budapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

Több ízben foglalkoztam az Ember tragédiájával, de sohasem telt benne annyi gyönyörűségem, mint mikor sorról-sorra néztem át és próbáltam magyarázni. Az a benyomásom támadt, hogy igazán csak most értettem meg és értethetem meg másokkal. A maradandó művek jellemző vonása, hogy mindig új szépségeket fedezünk föl bennük és életünk különböző korszakaiban más-más szemmel nézve őket, mindig újaknak és mindig becseseknek látjuk.

A magyarázás munkája közben sok akadályra bukkantam. Hogy egyebet ne említsek, számos tárgyi magyarázatot tartottam szükségesnek, melyekre nézve kevés előmunkálat állott rendelkezésre, a fődolgokra nézve pedig eltérő nézetek között kellett utamat keresnem. A mű filozófiai természete is szükségessé tette, hogy a magyarázás közönséges módjától eltérjek és a következőképen járjak el:

A tárgyi magyarázatokat, amelyek a szöveg megértésére fontosak, a szöveg alá tettem;

az egész szín magyarázatát a szín után vetettem; ehhez szükségesnek látszott a szín tartalmát összefoglalni, hogy a cselekvény főmozzanatai kidomborodjanak; azután a szín jelentését keresni, hogy a mű gondolatvilága bontakozhassék ki fokozatosan, végül a szín forrásait, történeti jellegét, drámai menetét föltüntetni; mind a két fajta magyarázatban iparkodtam a szükségesre szorítkozni, az olvasót a mű élvezetében nem zavarni, csak ahol a gondolkodó olvasó különben is megállana, segítségére lenni;

ezen részleges magyarázatokat betetőzi a mű végén összefüggő tanulmány, mely a mű szerkezetét, értelmét, művészi formáját, történetét, írója életét és fejlődését vizsgálja. A lapok számát tekintve, talán sokat írtam; de a műnek és a mű írójának vannak rejtelmes, mélységes vonásai, melyeknek földerítéséhez beható elmélyedéssel akartam járulni.

Az eddigi irodalmat fölhasználtam, de vitatkozásokba nem bocsátkoztam. Forrásaimat idézem.

Alexander Bernát.

A mű második kiadására kerülvén a sor, alkalmam nyilt a szöveget az eredeti kézirat és az I—III. kiadás alapján gondosan átnézni és nem egy hibától megtisztítani, a jegyzeteket, magyarázatokat figyelmesen megvizsgálni, itt-ott módosítani vagy kiegészíteni. Sok változtatni valót nem találtam; amiben ez a második kiadás különbözik az elsőtől, apróságok, melyeket nem kell külön említenem. Az első kiadást a szakemberek jóakarattal fogadták és tanártársaim az iskolában szívesen használták. A magyarázás módja, elrendezése ellen ép oly kevéssé tettek kifogást, mint az összefüggő tanulmány ellen, mely az egész költemény esztétikai és irodalomtörténeti magyarázatát adja. Kármán Mór az enyémtől nehány fontos pontban elütő magyarázattal lépett ugyan föl, de az ő — nagyon érdekes, de inkább teológiai és filozófiai értelmezését nem fogadhatom el; ilyennek különben sem volna helye ily természetű kiadásban.

Madách művének életem sok tiszta örömét köszönöm; egyike a legnagyobbaknak az, hogy megadatott nekem, művének a magyar lélekben való meggyökereztetéséhez valamicskével hozzájárulnom.

Alexander Bernát.

ELSŐ SZIN.

A mennyekben. Az Úr dicstől környezetten trónján. Angyalok serege térden. A négy főangyal a trón mellett áll. Nagy fényesség.

Angyalok kara. Dicsőség a magasban Istenünknek
Dicsérje őt a föld és a nagy ég,
Ki egy szavával híva létre mindent
S pillantásától függ ismét a vég.
Ő az erő, tudás, gyönyör egésze,
Részünk csak az árny, melyet ránk vetett,
Imádjuk őt a végtelen kegyért, hogy
Fényében ily osztályrészt engedett.
Megtestesült az örökös nagy eszme,
Im a teremtés befejezve már,
S az Úr mindentől, mit lehelni enged,
Méltó adót szent zsámolyára vár.

Az Úr. Be van fejezve a nagy mű, igen.
A gép forog, az alkotó pihen.
Év-milliókig eljár tengelyén,
Mig egy kerékfogát ujítni kell.
Fel hát világim véd-nemtői, fel,
Kezdjétek végtelen pályátokat.

Foglalat. *A világalkotás művének megindítása; az angyalok dicsérete; Lucifernek az Úr ellen való lázadása.*

1—12. *Az angyalok* a zsoltárok hangján dicsőítik az Úr művét. Bibliai szellem lengi át a műnek e nagyszerű megnyitóját, ami megfelel a bibliai tárgynak »Dicsérjétek az Urat, mennyei állatok, dicsérjétek őtet a Magasságban. Dicsérjétek őtet minden ő seregei.« *Zsoltár* könyve. 148. 1. 2.

8. *Ily* osztályrészt, t. i. nekünk a fény árnya jutott.

13—20. *Az Úr* a teremtést nagy gépezetnek tekinti, mely, miután megvan, saját erejéből áll fenn, a nélkül, hogy igazítani kellene rajta; »az alkotó pihen«.

21—60. *Az alkotás külső képének leírása.* A büszke *láng-*

Gyönyörködjem még egyszer bennetek,
A mint elzúgtok lábaim alatt.

(A csillagok védszellemei különböző nagyságú, színű egyes, kettes csillaggömböket, üstökösöket és ködcsillagokat görgetve rohannak el a trón előtt. Szférák zenéje halkan.)

Angyalok kara. Milyen büszke láng-golyó jő
Önfényében elbizottan,
S egy szerény csillagcsoportnak
Ép ő szolgál öntudatlan.
Pislog e parányi csillag,
Azt hinnéd egy gyönge lámpa,
S mégis millió teremtés
Mérhetetlen nagy világa.
Két golyó küzd egymás ellen
Összehullni, szétsietni:
S e küzdés a nagyszerű fék,
Pályáján tovább vezetni.
Mennydörögve zúg amaz le,
Távulnan rettegve nézed:
S kebelében milljó lény lel
Boldogságot, enyhe béket. —
Mily szerény ott — egykor majdan
Csillaga a szerelemnek,
Óvja őt meg ápoló kéz
Vígaszul a földi nemnek. —
Ott születendő világok,
Itt enyészők koporsója:
Intő szózat a hiúnak,
Csüggedőnek biztatója.
Rendzavarva jő amott az
Üstökös rettentő képe:

golyó (21) a nap; a *parányi csillag* (25) a föld; a csillagok *küzdelme* (29) a bolygók centripetalis és tangentialis mozgási irányának elliptikussá való kiegyenlítése; ha csak az egyik erő működnék, »összehullnának«, ha csak a másik, »szétsietnének«; a *szerelem csillaga* (38) a hold; a *születendő* és *enyésző világok* (41) a kozmikus ködfoltok a tejuton és egyebütt; az *üstökös* (46) csak látszólag rendbontó, neki is megvan a megszabott útja; az *ifjú szellem* (49) a föld védő szelleme, ifjú, mert a föld és az egész teremtés is az; *változó* világgömb (50): éj-nap télnyár *kört vesz rajta* (58) = váltakozik. Az Úr jókedve és haragja lesz a föld fénye és árnya, (59. 60.)

36. *Béket.* A nyelvujítás korában *bék* — béke helyett.

S ím, az Úr szavát meghallva,
Rend lesz útja ferdesége.
Jösz te, kedves ifju szellem,
Változó világgömböddel,
A ki gyászt és fénypalástot,
Zöld s fehér mezt váltogatsz fel.
A nagy ég áldása rajtad!
Csak előre, csüggedetlen;
Kis határodon nagy eszmék
Fognak lenni küzdelemben.
S bár a szép s rút, a mosoly s könny,
Mint tavasz s tél, kört vesz rajta,
Fénye, árnya lészen együtt:
Az Úr kedve és haragja.

(A csillagok védszellemei elvonultak.)

Gábor főangyal. Ki a végtelen űrt kimérted,
Anyagot alkotván beléje,
Mely a nagyságot s messzeséget
Egyetlen szódra hozta létre:
Hozsána néked, Eszme! *(Leborúl.)*

Mihály főangyal. Ki az örökké változandót,
S a változatlant egyesíted,
Végetlent és időt alkotva,
Egyéneket és nemzedéket:
Hozsána néked, Erő! *(Leborúl.)*

Ráfael főangyal. Ki boldogságot árjadoztatsz,
A testet öntudatra hozva,

61—75. *A főangyalok* magasabbranguak mint az angyalok és nehányan közülök már az ó-testamentumban is *egyénítve*, külön névvel megjelölve, fordulnak elő. Fölsorolva nincsenek sehol a bibliában, azért számukat más-másképen állapítják meg, majd heten vannak, majd négyen, majd hárman. Háromnak a neve kiemelkedik, *Gáboré, Mihályé, Rafaelé.* Madách a négy főangyal hagyományát fogadja el, és minthogy a negyediknek a neve nincsen megállapítva ezt nevezi *Lucifernek.* A többi hármat is jellemzi, a hagyományt. amennyire lehet, fölhasználván, *Gábor* az új-testamentumban keresztelő szt. János születését, azután a Megváltóét hirdeti. Madáchnál Gábor az *anyag* és *tér* alkotó okát, az Eszmét dicsőíti, a világnak Istenben megfogamzott *gondolatát. Mihály* az égi hadsereg vezére, a pokol leigázója, itt Istenben a *változás* és *idő* alkotó okát, az *Erőt* magasztalja, mely Isten gondolatát megvalósította. *Rafael* az emberiség őrangyala, aki főleg a gyermekeket és az ártatlanokat, a zarándokot és vándort

És bölcseséged részesévé
Egész világot felavatva:
Hozsána néked, Jóság! *(Leborúl. Szünet.)*

Az Úr. S te, Lucifer, hallgatsz, önhitten állsz,
Dicséretemre nem találsz-e szót,
Vagy nem tetszik tán a mit alkoték?

Lucifer. S mi tessék rajta? hogy nehány anyag
Más-más tulajdonokkal felruházva,
Miket előbb, hogysem nyilatkozának,
Nem sejtettél bennök, úgy lehet,
Vagy, ha igen, másítni nincs erőd,
Nehány golyóba össze-vissza gyúrva,
Most vonzza, űzi és taszítja egymást,
Nehány féregben öntudatra kél,
Míg minden megtelt, míg minden kihűlt
És megmarad a semleges salak. — —
Az ember ezt, ha egykor ellesi,
Vegykonyhájában szintén megteszi.
Te nagy konyhádba helyzéd embered
S elnézed néki, hogy kontárkodik,

védelmezi; jellemző vonása a jóság. Itt is Isten jóságát hirdeti, mellyel betetőzte művét, *öntudatot* adván az embernek és ezzel bölcsesége részesévé tevén őt. A *gondolat*, az *erő* és a *jóság* Isten alkotó vonásai, keresztény fölfogás szerint a szentháromság elemei. L. *Kármán* Mór: Az ember tragédiája Budapest, 1905. 8. 9. l. Ez a három vonás egyébként megfelel az emberi lélek háromfajta megnyilatkozásának a *gondolkodásban, akarásban* és *érzelemben*.

79—107. *Lucifer gáncsoló beszéde.* Lucifer kicsinyli az Úr hatalmát. Az Úr talán nem is ismerte az anyagok tulajdonságait, melyekből a világot alkotta, semmi esetre se tudja e tulajdonságokat megváltoztatni, csak össze-vissza gyúrta az anyagokat. A világ tulajdonkép csak anyagrészek egyesülésének, szétválásának üres, mechanikai játéka, mely valamikor meg is fog szünni. Az *élet* jelenségei is ide tartoznak; életet teremteni annyira nem isteni dolog, hogy valamikor az ember chemiai műhelyében is fog szerves anyagot létrehozni (90). Az alkotott valók közt az ember se ér sokat, tudatlan, gőgös és tehetetlen. S van-e a teremtésnek egyáltalán célja? Cél-e az, hogy legyen, aki dicsőítse Istent? S újra az emberhez tér vissza. Az emberi életet két ellentétes erő mozgatja: a végzet, mely előre megszabja útját, és a szabadság (szabad akarat), mely szerint ő maga intézi sorsát. De ez a kettő meg nem fér egymással és ez az ellentét értelmetlenné teszi az emberi életet.

Kotyvaszt s magát istennek képzeli.
De hogyha elfecsérli s rontja majd
A főztet, akkor gyúlsz késő haragra.
Pedig mit várasz mást egy műkedvelőtől? -
Aztán mi végre az egész teremtés?
Dicsőségedre irtál költeményt,
Beléhelyezted egy rosz gépezetbe
És meg nem únod véges-végtelen,
Hogy az a nóta mindig úgy megyen.
Méltó-e ilyen aggastyánhoz e
Játék, melyen csak gyermekszív hevűlhet?
Hol sárba gyúrt kis szikra mímeli
Urát, de torzalak csak, képe nem;
Végzet, szabadság egymást üldözi,
S hiányzik az öszhangzó értelem.

Az Úr. Csak hódolat illet meg, nem birálat.

Lucifer. Nem adhatok mást, csak mi lényegem.

(Az Angyalokra mutatva.)

Dicsér eléggé e hitvány sereg,
És illik is, hogy ők dicsérjenek.
Te szülted őket, mint árnyát a fény,
De mindöröktől fogva élek én.

Az Úr. Hah, szemtelen! nem szült-e az anyag,
Hol volt köröd, hol volt erőd előbb?

Lucifer. Ezt tőled én is szintugy kérdhetem.

Az Úr. Én végtelen időtől tervezem,
S már bennem élt, mi mostan létesült.

Lucifer. S nem érzéd-e eszméid közt az űrt,
Mely minden létnek gátjaúl vala,
S teremtni kényszerültél általa?
Lucifer volt e gátnak a neve,

93. Arany János toldása.

108—132. Elvont és homályos bölcselmi vitatkozás az Úr és Lucifer közt. Lucifer azt mondja magáról, hogy őt nem Isten teremtette, hanem ő is mindöröktől fogva él (113). Az Úr feleli, hogy Lucifert az anyag szülte, »hol volt köröd, hol volt erőd előbb?« Az Úrnak e rövid, homályos szava nyilván azt jelenti, hogy csak az anyaggal jött a tökéletlenség, romlás, bomlás, tagadás a világba. Ezt elismeri alább Lucifer is, mondván: Te anyagot szültél, én tért nyerék, az élet mellett ott van a halál stb. Még homályosabb azonban Lucifer felelete (119—123). A következőkép magyarázzuk: Az Úr előbb (117—118) arra hivatkozott, hogy a teremtés mint gondolat, terv, végtelen idők óta élt benne. Lucifer feleli, hogy a terem-

Ki a tagadás ősi szelleme.
Győztél felettem, mert az végzetem,
Hogy harcaimban bukjam szüntelen,
De új erővel felkeljek megint.
Te anyagot szültél, én tért nyerék,
Az élet mellett ott van a halál,
A boldogságnál a lehangolás,
A fénynél árnyék, kétség és remény.
Ott állok, látod, hol te, mindenütt,
S ki így ösmérlek, még hódoljak-e?

Az Úr. Hah, pártos szellem! el előlem, el!
Megsemmisíthetnélek, de nem teszem,
Száműzve minden szellemkapcsolatból
Küzdj a salak közt, gyűlölt, idegen.
S rideg magányod fájó érzetében
Gyötörjön a végetlen gondolat:
Hogy hasztalan rázod porláncodat,
Csatád hiú az Úrnak ellenében.

Lucifer. Nem úgy, ily könnyen nem löksz el magadtól,
Mint hitvány eszközt, mely felesleges lett.
Együtt teremténk: osztályrészemet
Követelem.

Az Úr. *(gúnynyal).* Legyen, a mint kívánod,
Tekints a földre, Éden fái közt
E két sudar fát a kellő középen
Megátkozom, aztán tiéd legyen.

Lucifer. Fukar kezekkel mérsz, de hisz nagy úr vagy
S egy talpalatnyi föld elég nekem.
Hol a tagadás lábát megveti,
Világodat meg fogja dönteni. *(Indúl.)*

Angyalok kara. El Isten színétől, megátkozott,
Hozsán' az Úrnak, ki törvényt hozott.

tésnek puszta gondolata üres; anyag kell hozzá, hogy testet öltsön és valóvá váljék. Isten kénytelen volt, hogy gondolata üres ne maradjon, anyagi testet adni gondolatának; tehát Lucifernek, ki az anyag principiuma, része van a teremtésben. Az anyag az eszme szerint alakul, tehát az eszme mindig győzedelmeskedik az anyagon *(az végzetem, hogy harcaimban bukjam szüntelen)*, de az anyag megboszulja magát, megrontja az életet a halállal, az örömet a fájdalommal stb. Ezek súlyos filozófiai gondolatok, platónikus és újplatónikus felfogásokra emlékeztetve, melyekkel nem foglalkozunk tovább. A költő is egyszerre véget vet ez elvont vitának és a költőibb mítosz nyelvén folytatja a beszédet. Lucifer részt követel a teremtésből, az Úr Éden *két* fáját adja neki.

Magyarázat.

A szín tartalma. A teremtés műve be van fejezve. Az Úr trónján ül és megindítja a nagy gépezetet, a csillagok járását. Körülötte az angyalok kara és a négy főangyal. A kar gyönyörködik a teremtés nagyszerű látványában és a hatalmas képet *leírja*; a főangyalok mélyebben hatolnak be az Úr művébe, ők a világalkotó hatalom belső mivoltát, főmozzanatait tárják föl: Isten *gondolata* volt a teremtés mintaképe, *ereje* valósította meg e gondolatot, és *jósága* tette a boldogság helyévé.

Csak Lucifer hallgat. Az Úr feddő fölszólítására végre megszólal, de minden szava keserű gáncs. A világon nincs mit dicsőíteni, mert az csak anyagrészeknek értelmetlen játéka, mely az emberben öntudatra ébred ugyan, de végre emberestül, mindenestül meg fog szünni. Az ember, a teremtés dísze, kontár, ki mindent megront majd. Az egész teremtésnek nincs célja, nincs értelme.

Lucifer így megtagadja az Úrtól a hódolatot, büszkén hivatkozván rá, hogy ő nem teremtett szellem, mint a többi angyal, hanem örökkévaló mint Isten. Ő a tagadás ősi szelleme és mint ilyen oly szükségkép kíséri az alkotást, mint az árnyék a fényt. Az Úr e vakmerő szavakért száműzi az égből, de Lucifer előbb osztályrészét követeli a teremtésből, melyben ő is részt vett. Az Úr gúnyosan enged és Éden két fáját, melyet előbb megátkozott, neki engedi át. De Lucifer elégedetten távozik. Hite szerint ez is elég neki, hogy az Úr művét megdöntse.

*

A szín jelentése. A bibliai és költői hagyományokból szőtt első szín mélyebb gondolatot rejt. Két erő küzd egymással a világon, Istené és Luciferé, az alkotó és romboló erő. A küzdelem még nem indult meg; csak a küzdelem fenséges megnyitóját hallottuk az első színben, a tagadás szellemének lázadó szavait. Mi Lucifer mivolta? Csak a rombolás, tagadás? E kérdésre csak később adhatunk feleletet.

*

Jób, Faust és Kain. Isten és Sátán harcának ősi forrása Jób könyve. Ez mondja el a maga egyszerű, tárgyias, naiv nyelvén, hogy egy napon eljövének az Istennek fiai, hogy az Úr előtt udvarlanának és ezek között a Sátán is eljöve. Tőle kérdi az Úr, honnét jő, mire Sátán feleli, hogy az egész földet bejárta. Az Úr tovább kérdi, mintegy dicsekedve, hogy vette-e észre Jóbot, kihez hasonló tökéletes, igaz, istenfélő ember nincs a földön. Sátán feleli, hogy könnyű Jóbnak, aki oly nagyon gazdag, csak vesztené el mindenét, majd megátkozná Istent. Az Úr csak ennyit felel: »Imé valamije néki vagyon, te kezedbe adom, csakhogy ő magára kezedet ne vessed.« Ezután megindul Jób szenvedéseinek sorozata, míglen Jób megtisztulva kerül ki belőlük. De a Sátánról többé nincsen szó.

Jóbból merítette Goethe Faustjának első jelenetét, a Prologust a mennyekben. Itt először a három főangyal dicsőíti az Úr művét. Mefisztó pedig csúfolja az embert. E csúfolódó szavakra kérdi az Úr, hogy ismeri-e Mefisztó Faustot? Mefisztó róla is gúnyosan szól és vállalkozik rá, hogy elcsábítja és megrontja. Az Úr megengedi Mefisztónak, hogy próbálja meg, szabad tért enged neki. Mefisztó azzal távozik, hogy nem félti fogadását.

Madách Goethe jelenetének keretét használta föl, de a gondolatot is módosította, a keretet is megváltoztatta. A Jób-jelenetet összekapcsolta a világalkotás bibliai előadásával. A teremtés befejezésének pillanatában indul meg a szín, azért alkalomszerű, hogy az angyalok gyönyörködnek a kész műben és dicsőítik. Lucifer elpártolása is most van idején. Lucifer is más mint Mefisztó. Lucifer büszke szellem, ki magát az Úrral egy rangba helyezi, Mefisztó alárendelt lény, kinek az Úr kijelöli a helyét, mondván: Az emberi ösztön gyorsan fajul, s elszunnyad, hogyha megpihen: Te állj mellé ingerlő, céda társul s alkotni légy mint ördög kénytelen. Mefisztó is elismeri az Úr felsőségét, azzal távozik, hogy »szép ily nagy úrtól, az ördöggel is ily emberséggel állni szóba«. A hang is más. Faustban Mefisztó némileg humoros alak, az Úr bohónak nevezi: »A tagadók szellemhadában leginkább tűröm a bohót«. Az ember tragédiájának első színe bizonyára Faust mennyei prologusának hatása alatt készült, mint az Jób után, de sem Goethe jelenete nem utánzása Jóbnak, sem Madách nem másolta Faustot. Mindegyik más-más természetű műnek a hozzá illő megnyitója.

Némi hasonlatosság van Madách Luciferje és *Byron*

Kain-ja közt. Kainban is Lucifer szerepel mint az Úr ellenfele és ez a Lucifer is az Úrral egyenrangúnak mondja magát. Azt mondja:

Legyőze bár,
De nem fölöttem áll. Hódolna bárha
Előtte minden, de én soha.

És ez a Lucifer is Madáchéhoz hasonlóan azt mondja:

Ahol
Van Istened, vagy vannak Istenid,
Részem van mindenütt. Élet, halál,
Idő, öröklét, föld s az ég s az is,
Mi nem föld s nem ég, de népesítve
Azokkal, akik mind a kettőn éltek,
Vagy élni fognak. Mindez birodalmam,
Igy véle osztozom.

De Byron Lucifere inkább hasonlít a görög monda Prometheusához, aki az embereket szereti és Zeust gyűlöli; küzdeni akar az Úr ellen, »míg ő, vagy én le nem tiportatunk«. Madách Luciferjének igazi mivoltát csak az egész költeményből ismerhetjük meg.

MÁSODIK SZIN.

(A paradicsomban. Középen a tudás és az örökélet fái. Ádám és Éva jőnek, különféle állatok szelid bizalommal környezik őket. Az ég nyilt kapuján dics (glória) sugárzik elő, s angyali karok halk harmoniája hallik. Verőfényes nap.)

Éva. Ah élni, élni: mily édes, mi szép!
Ádám. És úrnak lenni mindenek felett.
Éva. Érezni, hogy gondoskodnak felőlünk,
És mindezért csupán hálát rebegnünk
Ahhoz, ki nyujtja mind e kéjeket.
Ádám. A függés, látom, életelv neked.
Szomjúzom. Éva, nézd, mi csábosan
Néz e gyümölcs ránk.
Éva. Majd szakítok egyet.
Az Úr szava. Megállj, megállj, egész földet neked
Adám, csak e fát kerüld, kerüld,
Más szellem óvja csábgyümölcseit
S halállal hal meg, a ki élvezi.
Amott piroslik a szőlőgerezd,
Ott enyhe árnyék kínál nyugalommal,
Ragyogó délnek tikkasztó hevében.
Ádám. Csodás parancs, de ugy látszik, komoly.

Foglalat. *Ádám és Éva a paradicsomban. Az Úr tilalma. Lucifer csábítása. A bűnbeesés. Ádám és Évának a paradicsomból való távozása.*

162—165. *Az égi tilalom.* A bibliában: »És parancsola az Úr Isten az embernek, mondván: A kert minden fájáról bátran egyél. De a jó és gonosz tudásának fájáról, arról ne egyél, mert valamely napon arról ejéndel, halálnak halálával halsz meg.« A bibliában tehát csak *egy* fa gyümölcsétől, a tudás fájáétól, tiltja el Isten az embert. Csak miután ezt a tilalmat megszegte az első emberpár, mondja az Úr: »Ímé az ember olyanná lett, mint mi közülünk egy, jót és gonoszt tudván. Most tehát, hogy ki ne nyújtsa kezét, hogy sza-

Éva. Mért szebb e két fa, mint más; vagy miért
Ép ez tilalmas?
Ádám. Hát mért kék az ég,
Miért zöld a liget? — elég, hogy úgy van.
Kövessük a szót, jőj utánam, Éva.

(Letelepednek egy lugosban.)

Éva. Hajolj keblemre én meg majd legyezlek.

(Nagy szélroham, Lucifer a lombok közt megjelenik.)

Ádám. Hah nő! mi ez, nem hallék még hasonlót,
Miként ha ellenséges idegen
Erő tört volna rajtunk.
Éva. Reszketek.
Az égi zengzet is elhallgatott.
Ádám. Itt kebleden, úgy tetszik, hallom azt még.
Éva. Én meg, ha ott fenn e dics elborúl,
Itt lenn találom azt szemedben, Ádám.
Hol is lelhetném másutt kívüled,
Kit létre is csak hő vágyad hozott,
Mint fényárjában a fejdelmi nap
A mindenségben árván hogy ne álljon,
A víz szinére festi önmagát
S enyelg vele, örül, hogy társa van,
Nagylelkűen felejtvén, hogy csupán
Saját tüzének halvány mása az,
Mely véle együtt semmivé borulna.

kasszon az élet fájáról is, hogy egyék, s örökké éljen: kiküldé őt az Úr Isten az Éden kertjéből«... Az élet fája eleinte nem volt megtiltva, *minden* fának a gyümölcséből, kivéve a tudás fáját, ehetik az ember. De ha a tudás fájából eszik, meghal; tehát az élet fájából, csak miután azt a tilalmat megszegte, nem szabad ennie. Madách eltér a bibliától; Isten két fát ajándékoz Lucifernek és mind a két fától egyszerre tiltja el az embert, tehát Madách fölfogása szerint mindjárt halandónak teremtette Isten az embert. *Kain*-ban is több ízben két fáról van szó: »Vajha mind a két gyümölcsöt egyben tépték volna le, vagy egyiket se!« Kain is mondja: »Halálos tévedés, hogy nem szedé először azt (az életfa gyümölcsét) le.« L. alább a 333. sorhoz tartozó jegyzetet.

165. Hogyan halhat meg, ki az *élet* fájának gyümölcseiből eszik?

170. Kainban:

Az Úr elülteté a fát s miért nem
Nekik és ha nem nekik, mért oly közelbe,
Hogy ott virulna legszebben középen?

Ádám. Ne szólj így, Éva, meg ne szégyeníts.
Mi a hang, hogy ha nincs ki értené?
Mi a sugár, ha szín nem fogja fel?
Mi volnék én, ha mint viszhang s virágban,
Benned szebb létre nem feselne létem,
Melyben saját magam szerethetem?
Lucifer. E lágy enyelgést mért is hallgatom?
Elfordulok, másképen oly szégyen ér még,
Hogy a hideg, számító értelem
Megirigylendi a gyermekkedélyt.

(Egy madárka énekelni kezd egy közel ágon.)

Éva. Hallgasd csak Ádám, oh mondd, érted-e
E kis bohó szerelmes énekét?
Ádám. Én a patak zugását hallgatám
És azt találom, szintén így dalolt.
Éva. Minő csodás öszhang ez, kedvesem,
E sokszerű szó és egy értelem.
Lucifer. Mit késem ennyit? fel munkára, fel,
Megesküvém vesztökre, vesznöök kell.
S kétkedve állok mégis újra meg,
Nem küzdök-e hiába a tudás,
A nagyravágyás csábos fegyverével
Ellenek, kik közt mint menhely áll,
Mely lankadástól óvja szívöket,
Emelve a bukót: az érzelem.
De mit töprengek? Az nyer, a ki mer!

(Új szélroham. Lucifer a megrettenő emberpár előtt megjelenik. A dics elborúl. Lucifer kacag.)

194. Mint viszhang*ban* és virágban. Éva előbb Ádámot a naphoz, magát pedig a napnak a vízbe vetett tükörképéhez hasonlította. Ádám feleletül Évát viszhanghoz és virághoz hasonlítja; viszhang azt jelenti, hogy Éva lelkében Ádám érzései s gondolatai nemes viszhangot keltenek; virág pedig, hogy Ádám férfitulajdonságai Évában megfinomodnak és megszépülnek; Évában Ádám léte »szebb létre feslik«. Az egész szerelmi ömlengés kissé mesterkéltnek tetszik — a paradicsomban.

199. Fontos Lucifer jellemzésére: Ő a »hideg, számító értelem«.

206. A természet minden hangja, patak zúgása, madár hangja, csodás viszhangban *egyet* jelent, nyilvánít a szerelmes szíveknek: szívük szerelmét.

209—214. Lucifert, a hideg, számító *értelmet*, megdöbbentette Ádám és Éva *szerelme*. Nem fog-e hiába küzdeni a

Mit álmélkodtok? *(Évához, ki futásnak indúl.)*
Oh, megállj, kecses hölgy!
Engedd egy percre, hogy csodáljalak.

(Éva megáll s lassankint felbátorodik)

(Félre.) E mintakép milljószor újuland meg.
(Fenn.) Ádám, te félsz?
Ádám. Tőled, hitvány alak?
Lucifer. *(félre).* Ez is jó ős a büszke férfinemnek.
(Fenn.) Üdvözlégy, szellem-testvér!
Ádám. Mondd, ki vagy?
Alulról jössz-e hozzánk, vagy felülről?
Lucifer. Amint tetszik, nálunk az egyre megy.
Ádám. Nem tudtam, hogy van ember még kivűlünk.
Lucifer. Hohó! nagyon sok van még, mit te nem tudsz.
S nem is fogsz tudni. Vagy a jámbor agg
Azért teremtett volna-e porondból,
Hogy a világot oszsza meg veled?
Te őt dicséred, ő téged kitart,
Megmondja, végy ebből és félj amattól,
Óv és vezet, mint gyapjas állatot;
Hogy eszmélj, szükséged nem is lehet.
Ádám. Hogy eszméljek? — S nem eszmélnék-e hát?
Nem érzem-é az áldó napsugárt,
A létezésnek édes örömét
És Istenemnek végtelen kegyét,
Ki engemet tőn a föld Istenévé?
Lucifer. Azt tartja tán az a kis féreg is,
Mely a gyümölcsöt eszi el előled,
Meg a sas, mely a kis madárra csap.
Avagy mi tesz nemesebbé tégedet?
Egy szikra az, mely bennetek dereng,
Egy végtelen erőnek mozzanása;
Mint a pataknak egyes habjai,
Egy percre felcsillogva visszahullnak
Közös medröknek szürke mélyibe. —
Igen, tán volna egy, a gondolat,

tudás és nagyravágyás fegyvereivel azok ellen, kiknek szivét ez *érzelem* óvja meg a lankadástól? A költeménynek főgondolata csendül meg először e sorokban.

216—221. A nőnek hizeleg Lucifer, a férfinak önérzetét ingerli.

238—257. Lucifer a tudást, a gondolatot dicsőíti, a mely önállóvá, függetlenné tehetné

Mely öntudatlan szűdben dermedez,
Ez nagykorúvá tenne, önerődre
Bizván, hogy válasssz jó és rossz között,
Hogy önmagad intézzed sorsodat
S a gondviselettől felmentene.
De trágyaféregül jobb tán neked
Tenyészni kis körödnek lágy ölében
S tudás nélkül elfogyni életeddel.
Nagy kényelem a megnyugvás hitünkben;
Nemes, de terhes, önlábunkon állni!

Ádám. Nagy dolgokat mondsz, szédülök belé.

Éva. Én lelkesülök, szép s uj dolgokat mondsz.

Lucifer. De a tudás nem volna még elég;
Hogy testesüljön nagyszerű művekben,
A halhatatlanság is kellene.
Mit képes tenni az arasznyi lét?
E két fa rejti mind e birtokot,
S ettől tiltott el, a ki alkotott.
Tudsz, mint az Isten, azt ha élvezed,
Ettől örök ifjú marad kecsed.

Éva. Mégis kegyetlen a mi alkotónk!

Ádám. De hátha megcsalsz? *(A dics kissé kitisztúl.)*

Égi kar. Jaj neked, világ,
Az ős tagadás kisért.

Az Úr szava. Ember, vigyázz!

Ádám. Mi hang ez ismét?

Lucifer. A szél gallyakat ráz.
Segítsetek
Ti elemek,
Az embert nektek
Szerezni meg.

(Szélroham, a dics elborúl.)

E két fa az enyém!

Ádám. Ki vagy tehát te?
Hisz olyannak tünsz fel, mint mi vagyunk.

az embert. Mefisztó is Faustban:

Csak vesd te meg az észt s tudást,
Az embererő java részét.

Kainban Lucifer:

A szellemet nem oltja semmi el,
Ha híven önmagához, mindeneknek
Központja lészen.

Ugyancsk Lucifer mondja Kainnak:

A végzetes gyümölcs
Egy jót adott csak: *józan eszedet.*
. . . . . .
Tűrj, de eszmélj,
Akkor s magadnak belvilágot önnön
Szivedben, a külső ha egyszer elhagy.
Igy jutsz közelb a szellemek sorához
S nyersz győzedelmet önmagad felett!

Lucifer. Nézd ott a sast, mely felhők közt kovályg,
Nézd e vakondot földet túrva lenn,
Mindkettőt más-más láthatár övedzi.
A szellemország látköröd-kivül van,
És ember az, mi legmagasb neked.
Az ebnek is eb legfőbb ideálja,
S megtisztel, hogyha társaúl fogad.
De épen úgy, miként te őt lenézed,
És állsz felette végzete gyanánt,
Áldást vagy átkot szórva istenűl rá,
Ép úgy tekintünk rátok mi alá,
A szellemország büszke részesi.
Ádám. S azoknak volnál hát te egyike?
Lucifer. Igen, erősek közt a leghatalmasb,
Ki ottan álltam az Úr trónja mellett,
S legszebb dicséből osztályom kijárt.
Ádám. Mért nem maradtál hát a fényes égben,
E por-világra mért jövél közénk?
Lucifer. Megúntam ott a második helyet,
Az egyhangú, szabályos életet,
Éretlen gyermek-hangú égi kart,
Mely mindig dicsér, rosznak mit se tart.
Küzdést kivánok, disharmóniát,
Mely új erőt szül, új világot ád,
Hol a lélek magában nagy lehet,
Hová, ki bátor, az velem jöhet.
Ádám. Megmondta Isten, hogy büntetni fog,
Ha más utat választunk, mint kitűzött.
Éva. Miért büntetne? — Hisz, ha az utat
Kitűzte, melyen hogy menjünk, kivánja,
Egyúttal olyanná is alkotott,
Hogy vétkes hajlam másfelé ne vonjon.
Vagy mért állított mély örvény fölé,
Szédelgő fejjel, kárhozatra szánva?
Ha meg a bűn szintén tervében áll,
Mint a vihar verőfényes napok közt,

306—315. Éva imígy okoskodik: Isten felelős azért, amit teszünk. Vagy úgy alkotott, hogy ne vétkezhessünk és akkor tehetünk amit akarunk; vagy úgy teremtett, hogy vétkezhessünk, akkor ő az oka, hogy vétkezünk, mért nem alkotott erősebbnek? Ha pedig bűn és erény egyaránt szükséges, akkor nincs erkölcsi különbség e kettő közt. Jól mondja Lucifer: »Lám, megjelent az első bölcselő! Nagy sor jövend utánad, szép hugom.« A filozófia és teológia nagy vitakérdésévé

Ki mondja azt vétkesbnek, mert zajong,
Mint ezt, mivel éltetve melegít?
Lucifer. Lám, megjelent az első bölcselő!
Nagy sor jövend utánad, szép húgom,
Mely milljó úton azt vitatja újra,
A tébolydába téved sok közűlök;
Sok visszaretten, révbe egy sem ér.
Hát hagyjatok fel az okoskodással,
Minden dolognak oly sok színe van,
Hogy a ki mindazt végig észleli,
Kevesbet tud, mint első pillanatra,
S határozatra jőni rá nem ér.
A tett halála az okoskodás.
Éva. Hát én szakítok egyet a gyümölcsből.
Ádám. Megátkozá az Úr.

(Lucifer kacag.)

De csak szakíts.
Jőjön reánk, minek ránk jőni kell,
Legyünk tudók, mint Isten.

(A tudás almáját előbb Éva, aztán Ádám megizleli.)

Éva. S e felett
Örökké ifjak.
Lucifer. Erre, erre csak.
A halhatatlanságnak fája ez.
Siessetek hát!

(A másik fa felé vonja őket, egy Cherub lángoló karddal útjokat állja.)

Cherub. Félre, bűnösök!
Az Úr szava. Ádám, Ádám! elhagytál engemet,
Elhagylak én is, lásd, mit érsz magadban.

lett, hogyan fér meg a bűn isten mindenhatóságával, mindentudásával és jóságával és hogyan fér meg a cselekedetek erkölcsi megítélése a természet szükséges rendjével.

316—326. Lucifer nem felel meg érdemileg Éva okoskodására. Azt mondja, e kérdések megoldhatatlanok, tehát ne is okoskodjatok, »a tett halála az okoskodás,« szakítsatok a tiltott gyümölcsből.

333. A cherub nem engedi, hogy az élet fájából is szakítsanak. Igy van a bibliában is. (L. a 162—165. sorhoz tartozó jegyzetet.) De az Úr mind a két fát odaadta Lucifernek, mi jogon korlátozza most Lucifer

Éva. Végünk van!
Lucifer. Csüggedtek?
Ádám. Koránse hidd!
Csak ébredésem borzongása ez. —
El innen, hölgyem, bárhová, — el, el!
Idegen már s kietlen ez a hely.
Égi kar. Ah, sírjatok testvéri könnyeket,
Győz a hazugság, — a föld elveszett!

Magyarázat.

A szín tartalma. Ádám és Éva boldogan élnek a paradicsomban, meghallották az Úr tilalmát, hogy a két fából ne egyenek és belenyugodtak. Szerelmük látványa oly megható, hogy maga a már ott leselkedő Lucifer is habozik és visszariad szándékának kivitelétől.

Azután mégis rájuk tör. Évát hiúságánál fogja meg, Ádámot büszkeségénél. Csúfolja Ádámot, hogy Istentől hagyja magát kitartani, óvni, vezetni, holott a maga ura is lehetne, független, nagykorú, ha *eszével* élne, ha *tudása* volna; és nagy dolgokat tudna alkotni, ha azon fölül még *halhatatlan* volna. Ép e kettőtől tiltotta el az Úr, e kettőnek birtokába jut, ha a két fa gyümölcséből eszik.

Ádám lelkesedik a hallottakon, de még habozik. Kételkedik Luciferben, kinek milétét kérdi. Lucifer megismerteti magát vele és *magáról szólván, csábító, ingerlő példát mutat Ádámnak.* Ő, Lucifer, a szellemország büszke részesei közül való, kik mérhetetlen magasságból lenéznek az emberre; osztályosa ő az Úr dicsőségének, de neki nem kellett a második hely az égben, ő küzdést kíván, ott akar lenni, »hol a lélek magában nagy lehet, hová ki bátor, az velem jöhet«. Ádám ellentállása megtört. Mikor Éva, ki már előbb is lelkesedett Lucifer szavain, a tudás fájának gyümölcseiből szakítani készül, Ádám jóvá hagyja. »Csak szakíts. Jöjjön reánk, minek jönni kell.«

jogát? Ha tétlenül nézte, hogy Lucifer a tudás gyümölcsével csábította az embert, miért avatkozik most be; ha pedig most avatkozhatik be, ámbár a fa Luciferé, mért nem avatkozott be előbb is? Vagy nem mind a két fa Luciferé, vagy ha az övé, az Úr nem állíthat cherubot az élet fája elé, amivel visszaveszi Lucifertől, amit előbb ajándékozott neki. (L. a magyarázatot 22. l.)

339. Ádám maga hagyja ott a paradicsomot, mely most már kietlenné lett számára.

Az élet fájából nem szakíthatnak, az Úr nem engedi. Az Úr büntető szava hallik, elhagyja, magára hagyja az embert. De csak Éva ijed meg; Ádám csüggedetlenül távozik a paradicsomból, ahol többé nincsen számára hely.

*

A szín jelentése. A bibliai elbeszélés hatalmas szimbolikája gyönyörüen illeszkedik Madách művébe. Az ember boldogan élt a paradicsomban, mielőtt *eszmélkedett.* Az eszmélés, a gondolkodás szakítja el a természettől, teszi elégedetlenné a jelennel, kínozza és hajtja előre. Tudás nélkül nem volna boldogtalan; de boldogsága csak olyan volna mint az állaté, mint azé a kis féregé, »mely a gyümölcsöt eszi el előle«. Emberré csak a tudás tesz, emberi boldogságot is csak az adhat neki. Eddig Ádám csak szeretett, csak az érzelem lakott szívében. Most új erő ébredt benne, a tudás, az ész ereje. Ennek a képviselője Lucifer. Most a küzdelem leszállhat az égből a földre. Az égben Lucifer küzdött az Úr ellen, most e küzdelem folytatódik majd bent az emberi lélekben.

*

A biblia. A férfiú és a nő. Kain. A bibliai elbeszélésen csak egy fontos módosítást tett Madách, két fára terjesztvén ki az Úr tilalmát, miáltal bizonyos ellenkezés származott az első és második szín közt. (L. a 162—165. és 333. sorokhoz tartozó jegyzeteket.) Ezt az ellenmondást így magyarázhatjuk meg magunknak. Madách egészen kihagyhatta volna az élet fáját. Az Úr eltiltja Ádámot a tudás fájától, Ádám megszegi a parancsot és büntetésül távozni kénytelen a paradicsomból. Igy nem lett volna ellenmondás. Ez illett is volna Madách fölfogásához, ki az embert mivoltánál fogva halandónak tekinti, míg a biblia szerint Ádám a bűnbeesés előtt halhatatlan volt és büntetésül lett halandóvá. De Madách nyilván nem akarta elhagyni az élet fáját, mely a bibliai elbeszélés révén mélyen benyomult az emberiség képzeletébe. De ha nem akarta elhagyni, akkor szükséges volt, hogy az Úrral mind a két fát ajándékoztassa Lucifernek, különben hogyan csábíthatta volna Lucifer Ádámot arra, hogy az élet fájából is egyék? És ép oly szükséges volt, hogy az Úr azután következetlen legyen magához és ajándékát visszavegye, mert csak nem engedheti, hogy Ádám halhatatlanná váljék. Madách inkább homályossá tette a míthikus elbeszélést, hogysem elejtse a hagyománynak ezt a meghitt vonását.

A bibliai elbeszélés vázlatának részletes kivitele bővelkedik finom, a költemény további folyamát előkészítő vonásokban. A költő föltünteti a férfi és nő különböző jellemző vonásait. A nő örül az életnek, a férfi annak örül, hogy úr mindenek fölött. (154—155.) A nőnek tetszik, hogy gondoskodnak róla, a férfi még nem ismeri a függetlenség boldogító érzetét, de sejti, hogy neki nem életelv a függés, mint a nőnek. (159.) A férfi parancsolásra van születve, de engedelmeskedni is jobban tud; a nő a tilalom hallatára kíváncsian fürkészi a tilalom okát (170.), okoskodik (306—315.), ami a tilalom megszegéséhez az első lépés; tényleg ő szakítja le a gyümölcsöt, ámbár a férfi itt nem oly szótlan és tétlen, mint a bibliában, és határozottan beleegyezik abba, hogy a nő szakítson a gyümölcsből. További jellemző vonások: a nő hiú, a férfi büszke (219.); a férfiú a nagy dolgokon, a nő az újakon lelkesedik; a nő a bajban megijed, a férfi felegyenesedik. — Az is érdekes vonás, hogy nem az Úr kergeti ki Ádámot a paradicsomból; Ádám maga hagyja ott, mert maga lesz ura sorsának.

Lucifer szerepe itt is több tekintetben emlékeztet *Kain* Luciferjére. Ez a Lucifer is azt mondja, hogy ott hagyta az eget, mert bírálni merte az Urat. Magáról mondja, hogy

> Oly lélek, aki halhatatlan
> Voltát használni merte és szemét a
> Mindenható zsarnok képére ré-
> Szögezni merte és szemébe mondta:
> A rossz rossz *benne* is.

Később ujra azt mondja:

> Magamban élek, ámde nagy vagyok.

Byron Luciferje is sejteti, hogy ő volt a kígyó, aki csábította Évát. »Hát anyámat te csábítád?« kérdi tőle Kain. Lucifer kitérőleg felel:

> Senkit se csábítok —
> Soha, ha csak nem az igazság szavaival.
> Nem a tudásnak fája volt a fa
> S az élet fája nem termett gyümölcsöt? stb.

Később azonban azt mondja:

> Kígyó volt a kígyó.

Mind e vonások kétségtelenné teszik, hogy Byron Kainja inspirálta Madáchot, de azért Madách ebben sem utánzott senkit és nem másolt idegen mintát, amiről még akad alkalom szólani.

HARMADIK SZIN.

(Pompás vidék a paradicsomon kívül. Kis durva fakaliba. Ádám cövekeket ver le kerítésül. Éva lugost alkot. Lucifer.)

Ádám. Ez az enyém. A nagy világ helyett
E tér lesz otthonom. Birok vele,
Megvédem azt a kárttevő vadaktól
És kényszerítem nékem termeni.
Éva. Én meg lugost csinálok, épen olyat
Mint az előbbi, s így közénk varázslom
A vesztett Édent.
Lucifer. Vajh, mi nagy szavat
Mondottatok ki. A család s tulajdon
Lesz a világnak kettes mozgatója,
Melytől minden kéj s kín születni fog.
És e két eszme nő majd szűntelen,
A mig belőle hon lesz és ipar,
Szülője minden nagynak és nemesnek,
És felfalója önnön gyermekének.

Foglalat. *Ádám és Éva a paradicsomon kívül. Lucifer megmutatja Ádámnak az anyagi világ erőinek működését. Lucifer idézi a Föld szellemét. Ádám az emberiség jövőjét akarja látni.*

349—355. A mai társadalmi rend a *család* és *tulajdon* intézményén nyugszik; e két eszmének végső kifejlése: *hon* és *ipar;* iparon itt a gazdasági tevékenység általában értendő. Lucifer mindjárt ítéletet is mond a mai társadalmi rend fölött: ez szülte a mi fejlett kulturánkat és ugyancsak ez fenyegeti végveszéllyel. Hogyan? Lucifer nem magyarázza bővebben, de nyilván a szocialisztikus veszedelemre gondol. Gazdasági fejlődésünk szüli a nagy gazdagságot, de a nagy szegénységet is; keletkezik a proletariátus, mely gyűlöli a vagyonosokat, de a felsőbb kulturát is, melyhez szegénységénél fogva nem férhet, melyet a felső körök kiváltságának tekint. Hogy a költő lapidáris mondása mily igazságot rejt magában, mutatta 1871-ben a francia commune

Ádám. Rejtélyeket beszélsz. Igérted a
Tudást, az ösztön kéjéről lemondtam
Érette, hogy, bár küzdve, nagy legyek.
S mi az eredmény?
Lucifer. Hát nem érzed-e?
Ádám. Érzem, hogy Isten a mint elhagyott,
Üres kézzel taszítván a magányba,
Elhagytam én is. Önmagam levék
Enistenemmé, és a mit kivívok,
Méltán enyém. Erőm ez, s büszkeségem.
Lucifer *(félre)*. Hiú báb, mostan fittyet hánysz az égnek,
Meglátjuk szíved, villámok ha égnek.
Éva. Nekem meg büszkeségem az csupán,
Hogy a világnak anyja én leszek.
Lucifer *(félre)*. Dicső eszmény, mit a nő szíve hord,
Megörökítni a bünös nyomort.
Ádám. Mit is köszönjek néki? puszta létem?
Hisz az a lét, ha érdemes leszen
Terhére, csak fáradságom gyümölcse.
A kéjet, a mit egy ital viz ád,
Szomjam hevével kell kiérdemelnem,
A csók mézének ára ott vagyon —
A mely nyomán jár — a lehangolásban.
De hogyha a hálának csatja mind
Le is hullt rólam, bár szabad levék
Alkotni sorsom és ujból lerontni,
Tapogatózva a mit tervezék, —
Ahhoz segélyed sem kellett talán,
Megbirta volna azt saját erőm.
S te nem mentél meg a sulyos bilincstől,
Melylyel testem por földéhez csatol.

mely a Louvre-t megbecsülhetetlen műkincseivel együtt meg akarta semmisíteni.

356. Ádám természetesen még nem értheti meg Lucifernek e szavait; de ha csak arról beszélhetnének, amiről Ádámnak és Évának már fogalma van, vajmi kevés mondanivalójuk volna. Hogy mondhatná Éva 368. s. hogy ő lesz a világnak anyja? Ily anakronizmusok elkerülhetetlenek ilyfajta művekben, Madách ezt jól tudta, amint Aranyhoz intézett egyik leveléből kitünik. L. *Morvay* Magy. Tan. 176.

371—416. Lucifer keltette föl Ádámban a függetlenség érzését, mely most nemcsak Isten, de Lucifer ellen is fordul. Semmivel se tartozik Istennek, legföllebb létével, de annak minden örömét fájdalom árán kell megvásárolni. Lucifernek se igen érzi magát le-

Érzem, bár nem tudom nevét, mi az,
Talán egy hajszál — annál szégyenebb, —
Mi korlátozza büszke lelkemet.
Nézd, ugranám, és testem visszahull,
Szemem, fülem lemond szolgálatáról,
Ha a távolnak kémlem titkait;
S ha képzetem magasb körökbe von,
Az éhség kényszerít, hunyászkodottan
Leszállni ismét a tiprott anyaghoz.

Lucifer. Ezen kötél erősb, mint én vagyok.

Ádám. Ah, úgy te gyönge szellem vagy igen,
Ha e láthatlan pókháló, e semmi,
Mit százezer lény észre sem veszen
S hálója közt szabadság érzetével
Fickándozik, mit csak nehány kivált
Magasb szellem sejt, még dacol veled.

Lucifer. S csak is ez az, mi velem bir dacolni,
Mert szellem, mint én. Vagy tán azt hiszed,
Hogy, mert elrejtve munkál s zajtalan,
Nem is erős? — Ne hidd, homályban ül
Mi egy világot rendít és teremt,
Mert látásától megszédülne a fej.
Csak ember műve csillog és zörög,
Melynek határa egy arasznyi lét.

Ádám. Hagyd megtekintnem hát e működést,
— Egy percre csak, keblem, tudod erős, —
Mely rám befolyhat, a ki enmagamban
Olyan különvált és egész vagyok.

Lucifer. »Vagyok« — bolond szó! Voltál és leszesz.
Örök levés s enyészet minden élet.
De nézz körül és láss szellem-szemekkel.

kötelezve, mert ámbár ő ösztökélte önállóságra, saját erejéből is eljutott volna odáig. De egy korlátját érzi önállóságának, függetlenségének: lelke a testhez van kötve, szellemét az anyag korlátozza. A lelki életnek a testitől való függése több izben foglalkoztatja Madáchot, főleg a XIII. és XIV. színben. Lucifer azt feleli, hogy ettől a bilincstől ő se tudja megszabadítani, mert az anyagi világ mozgató ereje is szellem, mint ő. Ádám látni akarja e szellem láthatatlan csöndes működését. Lucifer teljesíti kívánságát.

400. Nehány *kivált* szellem, kiváló helyett; Ádám ezt az emberre érti; az állatok nem vehetik észre, hogy nem igazán szabadok, hogy az anyaghoz van kötve életük.

413. Ádám úgy érzi, hogy ő különálló való; hogyan hat-

Ádám. *(A mit a következőkben mond, mind láthatóvá is lesz.)*

Mi áradat buzog fel így körűlem,
Magasba törve szakadatlanúl,
Hol kétfelé vál s a földsarkokig
Vihar gyanánt rohan.

Lucifer. Az a melegség,
Mely életet visz a jegek honába.

Ádám. Hát e két lángfolyam, mely zúgva fut
Mellettem el, hogy, félek, elsodor
És mégis érzem éltető hatását:
Mi az, mi az? elkábulok belé.

Lucifer. Ez a delej.

Ádám. Alattam ing a föld.
A mit szilárdnak és alaktalannak
Tartottam eddig, forrongó anyag lőn,
Ellentállhatlan, mely alak után tör,
Életre küzd. Amarra mint jegecz,
Emerre mint rügy. Oh, e zűr között
Hová lesz énem zárt egyénisége,
Mivé leszesz, testem, melyben szilárd
Eszköz gyanánt oly dőrén megbizám
Nagy terveimben és nagy vágyaimban?
Te elkényeztetett gyermek, ki bajt
S gyönyört szerzesz számomra egyiránt,
Nehány marok porrá sülyedsz-e csak,
Mig többi lényed víz és tünde lég,
Mely még imént piroslott és örűlt
S legott voltammal a felhőbe gőzölt?
Minden szavam, agyamban minden eszme

hat reá az anyag működése? Amit Lucifer mutat neki, ki fogja ábrándítani; látni fogja, hogy csak alárendelt, elenyésző része egy nagyobb egésznek és föl fog kiáltani: *Hová lesz énem zárt egyénisége?*

417—453. *A látomás.* Ádám látja a földi erőknek testi szemmel nem látható működését. Látja a hő áradatát kétfelé válva a föld sarkai felé rohanni; látja a mágnességnek két zúgó lángfolyamát. Látja a föld szilárdnak látszó fölszíne mögött az anyag forrongását, a mint itt jegeccé, ott szerves valóvá alakul. Legmélyebben megrendíti, midőn testének és teste életének mivolta válik láthatóvá előtte. Teste: por, víz, levegő; testének élete: kémiai folyamat, égés. Hogyan lehet ily apró lény, mely a nagy egyetemes erők játékszere, független, önálló? Ádám bátor-

Lényemnek egy-egy részét költi el;
Elégek! — és a vészhozó tüzet
Talán rejtélyes szellem szítogatja,
Hogy melegedjék hamvadásomon.
El e látással, mert megőrülök.
Ily harcban állni száz elem között
Az elhagyottság kínos érzetével,
Mi szörnyü, szörnyü! — Oh, miért lökém el
Magamtól azt a gondviseletet,
Mit ösztönöm sejtett, de nem becsült,
S tudásom óhajt, oh! de hasztalan!

Éva. Ugy-é, úgy-é, hasonlót érzek én is.
Ha majd te harcolsz a fenevadakkal,
Vagy én lankadva kertünk ápolom,
Körültekintek a széles világon,
És égen, földön nem lesz egy rokon,
Nem egy barát, ki biztasson vagy óvjon.
Nem így volt ám ez egykor, szebb időben.

Lucifer *(gúnyosan).*
Hiszen, ha oly kicsinyes lelketek,
Hogy fáztok ápoló gond s kéz ne'kül,
S alárendeltség oly szükségetek:
Idézek én fel istent számotokra,
Ki nyájasabb lesz, mint a zord öreg:
E földnek szellemét, ismérem őt
Az égi karból, szép, szerény fiú.
Jelenjél meg szellem.
Látod, nem birsz velem,
Az ősi tagadás
Hiv, hisz nem merne más.

(A földből lángok csapnak fel, tömör fekete felhő képződik szivárványnyal, iszonyúan mennydörögve.)

Lucifer *(hátralépve).*
Ki vagy te, rém? Nem téged hívtalak,
A föld nemtője gyönge és szelid.

sága lankad; kínosan érzi elhagyottságát. Kevés költő fejezte ki az emberi gyarlóságot ily megkapó és sajátos módon.

466. *A Föld szelleme.* Minden csillagnak van védőszelleme; a földét láttuk az első színben: Jöszte, kedves ifjú szellem, változó világgömböddel. (49—50.) Ennek kedves látásával akarja Lucifer a megijedt emberpárt vigasztalni, a tudományos világfölfogás ridegségét a költői világfölfogással enyhíteni.

A föld szellemének szava.
Mit gyöngeűl látál az égi karban,
Az önkörében végtelen, erős. —
Im itt vagyok, mert a szellem szavának
Engednem kelle, ámde megjegyezd,
Hogy fölzaklatni s kormányozni más.
Ha fölveszem saját képem, leroskadsz,
S eme két féreg itt megsemmisül.

Lucifer. Mondd hát, hogyan fér büszke közeledbe
Az ember, hogy ha Istenűl fogad?

A föld szellemének szava.
Elrészletezve vízben, fellegekben,
Ligetben, mindenütt, hova benéz
Erős vágyakkal és emelt kebellel. *(Eltünik.)*

(A ligetet, forrást tünde játszi Nymphák népesítik.)

Éva. Ah, nézd e kedves testvér-arcokat,
Nézd, nézd, mi bájosan köszöntenek,
Nincs többé elhagyottság, rengeteg,
A boldogság szállott közénk velek.
Ők adnak bűnkban biztató szavat,
A kétkedésben jó tanácsokat.

Lucifer. Nem is kérhettek jobb helyütt tanácsot —
Kik, a mint kértek, már határozátok —
Mint ép e kedves, tünde alakoktól,
Kik úgy felelnek, mint kérdésetek szól:
A tiszta szívre mosolyogva néznek,
Ijesztő rémül a kétségbeesőnek;
Ők kísérendnek végig száz alakban,
Százféleképen átalváltozottan,
A fürkésző bölcsésznek üde árnya
S örök ifjú sziveknek ideálja.

Ádám. Mit ér, mit ér e játék csillogása,
Előttem mely foly? nem hatok belé —

478. Fölzaklatni, megidézni tudtál, de kormányozni nem birsz; ez az én birodalmam, itt én parancsolok.

483—485. Jellemző, hogy Ádám nem is látja a Föld szellemét a maga igaz mivoltában, csak elrészletezve láthatja, mint vizi, erdei, légi stb. szellemet. A költői fölfogás nem az egészre irányul, csak a részletekre.

492—501. A természet költői szemlélete. A természet saját vágyainkat és érzéseinket tükrözi, a boldogra mosolyog, a kétségbeesőt ijeszti, a bölcsészt üdíti, az ifjú szivet magához vonzza.

502—504. A természet

S nekem csak egy rejtélylyel több jutott.
Ne hitegess, Lucifer, ne tovább,
Hagyj tudnom mindent, úgy, mint megfogadtad.
Lucifer *(félre)*. Keserves lesz még egykor e tudásod.
S tudatlanságért fogsz epedni vissza. *(Fent.)*
De türelem. Tudod, hogy a gyönyör
Percét is harccal kell kiérdemelned;
Sok iskolát kell még addig kijárnod,
Sokat csalódnod, míg mindent megértesz.
Ádám. Könnyű neked beszélni türelemről,
Előtted egy öröklét van kitárva,
De én az élet fájából nem ettem,
Arasznyi lét, mi sietésre int.
Lucifer. Minden, mi él, az egyenlő soká él,
A százados fa, s egynapos rovar,
Eszmél, öről, szeret és elbukik,
Midőn napszámát s vágyait betölté.
Nem az idő halad: *mi* változunk,
Egy század, egy nap szinte egyre megy.
Ne félj, betöltöd célodat te is,
Csak azt ne hidd, hogy e sár-testbe van
Szorítva az ember egyénisége.
Látád a hangyát és a méherajt:
Ezer munkás jár dőrén össze-vissza,
Vakon cselekszik, téved, elbukik,
De az egész, mint állandó egyén,
Együttleges szellemben él, cselekszik,
Kitűzött tervét bizton létesíti,
Míg eljön a vég, s az egész eláll. —
Portested is széthulland így, igaz,
De száz alakban újolag felélsz,
És nem kell újra semmit kezdened:
Ha vétkezél, fiadban bűnhödöl,
Köszvényedet ő benne folytatod;

csak játéknak tetszik előttem, nem tudom mit *jelent*. Csak Éva gyönyörködött a természet költői szemléletében; Ádám meg akarja *érteni* a világot.

517—539. A világ az örökkévalóság szempontjából, sub specie aeternitatis, tekintve. E szempontból nézve az idő semmi, egy perc vagy egy évszázad egyre megy; e szempontból nem az egyén fontos, hanem a faj; az egyén elvész; de ezzel nem vész el semmi, mert megmarad a faj, mely az egyén szerzeményét is megőrzi — az átöröklésben.

A mit tapasztalsz, érzesz és tanulsz,
Évmilliókra lesz tulajdonod.
Ádám. Ez visszapillantása az öregnek.
De ifju keblem forró vágya más:
Jövőmbe vetni egy tekintetet.
Hadd lássam, mért küzdök, mit szenvedek.
Éva. Hadd lássam én is, e sok újulásban
Nem lankad-é el, nem veszít-e bájam.
Lucifer. Legyen. Bűbájat szállítok reátok,
És a jövőnek végeig beláttok
Tünékeny álom képei alatt;
De hogyha látjátok, mi dőre a cél,
Mi súlyos a harc, melybe útatok tér;
Hogy csüggedés ne érjen e miatt,
És a csatától meg ne fussatok:
Egére egy kicsiny sugárt adok,
Mely biztatand, hogy csalfa tünemény
Egész látás, — s e sugár a remény.

(Ezalatt Ádámot és Évát a kalibába vezeti, kik ott elszunnyadnak.)

Magyarázat.

A szín tartalma. Ádám és Éva a paradicsomon kívül berendezkednek, otthont alkotnak maguknak, ezzel megvan az emberi élet rendjének alapja, a *család* és a *tulajdon*. Ádám nyugtalan. Elpártolt Istentől, önerejébe bízik. de függetlenségének érzetét csorbítja, hogy teste a földhöz van kötve, szellemét az anyagi lét nyüge nyomja. De ezt a köteléket Lucifer se veheti le róla, mert — úgymond — ez erősebb mint ő, szellem mint ő.

Ádám látni akarja e szellem láthatatlan működését, a természeti erők titkos munkáját. Lucifer megjeleníti előtte a nagy kozmikus erőket és folyamatokat. Ádám belekábul e nagy látványba. De velejében megrendíti, midőn látja, hogy saját teste is az egyetemes természeti

546—555. Lucifer megfogja Ádámnak mutatni álomképekben az emberiség jövőjét, és előre megmondja, milyen hatással lesz ez Ádámra: kétségbe fogja ejteni. De hogy meg ne fusson a csatától, Lucifer azzal a reménnyel fogja hitegetni, hogy az egész látás csalfa tünemény.

erőknek szövedéke, hogy élete a nagy kozmikus életfolyamatnak egyik csekély mozzanata. És ő függetlennek, különállónak, zárt egésznek képzelte magát!

Lucifer, hogy megvigasztalja, költői színben akarja vele láttatni a világot s fölidézi a Föld szellemét. De ezt Ádám nem is látja igaz mivoltában, csak elrészletezve erdei, vizi nimfák képében, kiket Éva gyermekded örömmel szemlél, míg Ádám nyugtalan lélekkel fölkiált, hogy nem érti, mit *jelent* mindez.

Tudást kíván. Tudni akarja, milyen lesz a jövője. Lucifer kész ezt a kérését is teljesíteni. Álomképekben meg fogja neki mutatni az ember jövőjét.

*

A szín jelentése. Ádám az anyagi és szellemi világ mivoltát akarja ismerni. Az anyagi világ megértése megrémíti. Látja, hogy az ember, amennyiben test, nagy egyetemes törvényeknek van alávetve, melyek nem törődnek vele, melyeknek nagysága csak kicsinységét és függését érezteti vele. A természet költői szemlélete se vigasztalja. Játék az, melynek nincsen előtte értelme. Mi szerepe van neki a földön? A szellemi világ fejlődését akarja ismerni. Ezt fogja neki Lucifer, álomképek alakjában megmutatni.

*

Faust. Ez a szín is emlékeztet Faustra, de úgy mint az előbbiek, Madách más tartalmat ád annak, amit átvesz. Faust is idézi a szellemeket, először a nagy kozmikus szellemet, a makrokozmost. Faustot a látvány kéjjel tölti el:

> Oh, hogy szövődik rész egészbe!
> Hogy adják, föl- és lemenet
> Mennybéli erők kézről-kézre
> Az arany merő vedreket.

Őt sem elégíti ki e látvány. »Mily látvány! Ah de látvány csak nekem«, mondja Faust; »Mit ér, mit ér e játék csillogása, előttem mely folyt, nem hatok belé« kiált föl Ádám. Faust is idézi azután a Föld szellemét, de a borzasztó látványt nem bírja el. A Föld szelleme gúnyolja a leroskadó Faustot, ki gőgösen a szellemek közelébe tolakodott és mikor megjelentek, leroskad. Faust magához tér, szembeszáll a szellemmel, azt mondja neki, hogy hozzá

hasonló (bin deines gleichen). De a szellem visszautasítja: »Du gleichst dem Geist, den du begreifst, nicht mir«.

Mást akar mondani Goethe, mást Madách. Goethe hőse maga idézi a szellemeket, egyike ő azoknak kik a világ titkát birtokukba akarják keríteni, de nem a tudás útján, lépésről lépésre, hanem varázserő segítségével, egyszerre, erőszakosan. Mélyen a lélekből fakad ez a kívánság; a renaissance korában, melybe Goethe a maga hősét helyezi, különös erővel tört ki, maga Goethe is később, miután azt a remek jelenetet megírta, hasonlót látott az úgynevezett természetfilozófia korában, mikor Schelling és követői fantasztikus sejtésekkel akartak a természet belsejébe hatolni — de ez a törekvés mindig kudarcot vallott, a Föld szelleme visszautasítja a hozzá tolakodó embert. Ezt a kort, ezt a törekvést rajzolta Goethe.

Madách jelenetének, mint láttuk, más az értelme. Ádám is tudni akarja, hogy micsoda ő, és Lucifer megmutatja neki; mint test, része ő egy nagy egésznek, nem önálló való, hanem egyetemes anyagi erőknek egyik keresztező pontja, mulékony jelenség. Így tanítja ezt a természettudomány, ezek az eszmék kerültek szélesebb forgalomba az úgynevezett materialista írók műveinek révén az ötvenes években, mikor Madách e művet lelkében hordta. Lucifer itt a materialista világfelfogás hirdetője, ami végig jellemző vonása. Faust a természetet akarja megismerni a maga eleven, igaz mivoltában; Ádám a valót látja a modern tudomány fényénél. Faust mágiája a fantázia, Ádámot Lucifer vezérli, ki a tudomány igazságait hirdeti. Faust összeroskad, mert erején fölül mert; Ádám megrendül, mert amit látott, kétségbe ejti. Madáchnál a jelenetnek ez a része különben is csak átmenetül szolgál a főkérdéshez: mi a történeti élet jelentése. Mi az ember mint test, tudjuk; de mi ő mint ember, mint történetet alkotó erő: ezt az álomképek fogják megmutatni.

*

Szerkezet. Az I. II. III. szín szorosan összetartozik. Lucifer föllázad az Úr ellen; kísértésbe viszi az embert; tudást ád neki, hogy megrontsa; megismerteti vele testi mivoltát, meg fogja vele ismertetni jövőjét, történeti életét. Más szóval: Az ember megismeri a tudomány révén az anyagi világot és ez a tudás erkölcsi tekintetben lesujtja. De itt van a történeti élet, mire tanit ez bennün-

ket? Igy értünk el a mű témájához, főkérdéséhez: Mi az ember sorsa a földön, mit akar, mikért küzd, mit ér el? Ez a voltaképi dráma: *az emberiség történelme.* A bevezetés véget ért, a dráma *expoziciója* be van fejezve, a feladat tisztán áll előttünk.

Borús, nehéz érzés kél e bevezetésből. Az ember boldogan élt a paradicsomban, de nem volt maradása benne. Az ember nem maradhat meg a paradicsomi állapotban, ellentétes erők küzdenek lelkében, a maga ura akar lenni, független, önálló. Értelme ébred: meg akarja ismerni a világot. De már az első lépésnél tántorog. Büszke lelke testéhez van kötve, teste porszem a mindenségben, alávetve a mindenség könyörtelen törvényeinek. Micsoda épületet építhetni ily ingatag alapra? E borús érzés prófétája Lucifer, midőn előre mondja: dőre célokért súlyos harcokat vív az emberiség. Tragikus érzés fuvallata ér bennünket. Az expozició nemcsak a költemény témáját fejtette ki, az alaphangot is megadta. *Tragédiát* fogunk látni.

NEGYEDIK SZIN.

(Egyiptomban. Elől nyilt csarnok. Ádám mint Fáraó, fiatalon, trónon ülve. Lucifer mint minisztere; tisztelleteljes távolban fényes kiséret. A háttérben rabszolgák egy gúla építésén dolgoznak, korbácscsal rendet tartó felügyelők alatt. Tiszta nap.)

Lucifer. Felséges úr! aggódva kérdi néped,
Mely elvérezni boldog lenne érted,
Vajon mi az, mi a nagy fáraót
Nem hagyja trónja vánkosán pihenni?
Mért áldozod fel a nap kéjeit,
Az éjnek édes álomképeit,
És nem bizod gondját nagy terveidnek
A rabszolgára, a kit az megillet,
Midőn már úgyis a széles világon
Minden dicsőség, uralom tiéd
S a kéj, mit ember elviselni bir?
Száz tartomány bő kincse mond urának,
Neked nyit kelyhet illatos virága
S édes gyümölcsöt csak neked növel.
Ezer hölgy keble sóhajtoz feléd:
A szőke szépség, lankadó szemével,
Finom, gyöngéd, mint játszi tünemény,
A barna lányka, lihegő ajakkal,
Égő szemében őrült szenvedélylyel —
Mind a tiéid. Sorsuk egy szeszélyed,
Mind érzi, hogy betölté hivatását,
Ha néhány perced fűszerezni tudta.

Foglalat. *Ádám nagyravágyása. Éva megjelenése. Ádám első kiábrándulása: a hirnév semmis volta.*

556—577. Lucifer, mint Fáraó minisztere, az udvari ember hamis, hizelgő hangján szól. A hatalom és az érzéki kéj képeit idézi föl fáraó előtt.

Ádám. Mind ennek nincsen szűmre ingere.
Mint kénytelen adó jő, nem csatázok
Érette, nem köszönhetem magamnak.
De itt e művel, melyet alkotok,
Azt tartom, hogy megleltem az utat,
Mely a valódi nagysághoz vezet.
Művészetét a természet csodálja
S évezredekre hirdeti nevem.
Nincs földindúlás, nincs vész, mely ledöntse:
Erősebb lett az ember, mint az isten.
Lucifer. S oh, fáraó, mégis boldog vagy-é
E képzeletben? tedd kezed szivedre.
Ádám. Nem én. Ürt érzek, mondhatatlan ürt.
De mindegy, hisz nem boldogságot esdtem,
Dicsőséget csak, s az megnyilt előttem.
Csak a tömeg ne sejtse kínomat —
Ha sajnálhatna, nem imádna többé.
Lucifer. Hát hogyha egykor átlátod magad,
Hogy a dicsőség percnyi dőre játék?
Ádám. Az nem lehet!
Lucifer. S ha mégis?
Ádám. Halni térnék,
Megátkozván utánam a világot.
Lucifer. Nem fogsz meghalni, bár átlátod egyszer,
Sőt újra kezdesz, régi sikereddel.

(A dolgozó rabszolgák közül egyet a felügyelők annyira vernek, hogy ez jajveszékelve és üldözötten egész a nyilt csarnokba fut s a trón előtt összerogy.)

A Rabszolga. Uram, segíts!

(A munkások közül Éva, mint a rabszolga neje, kibontakozik, s fájdalmas sikoltással férjére borul.)

Éva. Hiába kéred azt.
Ki kínjainknak nem volt részese,
Nem ért, nem ért! — Halk a jajnak szava
S a trón magas. Mért nem hívsz engemet,
Ki eltakarlak s testemmel fogok fel
Minden csapást?!

578—587. Fáraó feleli, hogy nem a kéjt keresi, hanem a nagyságot, a dicsőséget. A gúla építésével akarja nevét megörökíteni.

Ádám *(a betóduló felügyelőkhöz, kik a rabszolgát és nejét ki akarják hurcolni).*

Hagyjátok ott. El innét!

(A felügyelők el.)

Mi ismeretlen érzés száll szivembe,
Ki e nő és mi bűve-bája van.
Melylyel, mint lánccal, a nagy fáraót
Lerántja porban fetrengő magához? — *(Felkél.)*
Lucifer. Ez ismét a szálaknak egyike,
Melyekkel gúnyúl vett körűl urad,
Eszedbe hozni hernyó voltodat,
Ha önhitedben lepkeként csapongsz,
E vékony szál, láttad már, mily erős,
Kisiklik ujjainkból, és azért
Nem téphetem szét.
Ádám. *(lejőve a trón lépcsőin)* Azt ne is műveld.
A milyen sértő, ép oly kellemes.
Lucifer. De illetlen, hogy egy bölcs és király
Alatta nyögjön.
Ádám. Mit tegyek tehát?
Lucifer *(gúnynyal).*
Nincsen más hátra, mint hogy a tudás
Tagadja létét e rejtett fonálnak:
S kacagja durván az erő s anyag.
Ádám. Én nem birom kacagni, sem tagadni.
Éva. Ah, kedvesem, véred csorogva foly,
Megállítom; fáj, úgy-e bár, nagyon?
A Rabszolga. Az élet fáj csak, már nem fáj soká.

610. Eredetileg így volt: Porban fetrengő lényéhez ragadja. A mostani sor Arany javítása. Arany szerette a *magának* jelzővel való használalát. Toldiban: Egy öreg karszékbe úr magát vetette. Szokottabb szólások: jó maga, édes magunkat stb. E javításokat, melyekből csak itt-ott idézhetünk, tanulságosan összeállítja *Morvay:* Magyarázó Tanulmány stb.

611—617. Célzás Ádámnak a III. színben mondott szavaira: 386—394. 615-ben: *láttad már:* Lucifer tehát föltesziy hogy Ádám mint fáraó tudja, hogy ő Ádám.

621—623. Lucifer mint a materialisztikus fölfogás képviselője beszél: a szerelem is csak anyagi, egyáltalán nem létezik egyéb mint *erő s anyag.* A tudás tagadja a szerelmet, az erő s anyag elmélete kikacagja. »Erő s anyag« címe Büchner híres könyvének, mely 1855-ben jelent meg először és a materializmust a maga idejében közkeletüvé tette.

Éva. Nem úgy, nem úgy, mért éltél volna eddig,
Ha most halnál meg, a mint föllelél?
A Rabszolga. Mért él a pór? — A gúlához követ
Hord az erősnek, s állítván utódot
Jármába, meghal. — Milljók egy miatt.
Ádám. Ah, Lucifer, mi rettentő beszéd ez!
Lucifer. A haldokló hagymázos őrülése.
Ádám. Mit is beszélt?
Lucifer. Nagy fáraó, mi bánt?
No, mondhatom, hogy nagyszerű dolog:
Egy rabszolgával a földön kevesb van.
Éva. Neked silány szám, nékem egy világ,
Oh jaj, ki fog majd engemet szeretni?
A Rabszolga.
Én többé nem. — Felejts el, nő, örökre.

(Meghal.)

Ádám. Majd foglak én. El innen a halottal.

(A hullát felveszik.)

Fel, hölgyem, e trón pamlagán helyed:
A bájnak éppen úgy fejdelme vagy
Mint az erőnek én, meg kelle lelnünk
Egymást akárhol.
Éva. Oh, nagy fáraó,
Tudom, parancsod a pór végzete,
Nem is szabódom, csak kevés időt
Engedj magamnak, azután parancsolj.
Ádám. Ne többször e szót. Oh, hát birodalmam
Sohsem megy-é tul a parancs szaván?
Éva. Elég, ha egyelőre a parancs
Nem illet fájva, — oh ne írigyeld
Ez első percben könyem a halottól. —
Mi szép halott, ah Istenem, mi szép! *(Ráborul.)*
Ádám. Szép és halott; mi ellentétel ez:
Törekvésinkre gúny e nyúgalom,
Vagy hívságunkra szánalmas mosoly.

629. Talán el voltak különítve, és most lelte föl nejét a rabszolga; vagy: csak most láthatja a férfi, mennyire szereti neje.

633. Ádám *Lucifernek* szólítja Lucifert; mintha tudná, hogy ő voltakép Ádám. Ez korai, Ádám még nem ébredt föl. De miért tartja rettentőnek a rabszolga beszédét? Nem látta eddig a nép nyomoruságát? Alább felel erre a költő.

Lucifer. Szökött rabszolga, ki veled dacol,
Mondván: erősebb lettem láncaidnál.
Ádám. A holtnak béke, az élőnek üdv.
Amaz könyed nem érzi, mosolyod
Nélkülöznöm kín.

(A halottat kiviszik. Ádám Évát a trónra vezeti.)

Oldalomra, nő!
Ah milyen édes kebleden pihenni.

(Jajveszékelés a munkások közt. Éva összerezzen.)

Mi lelt, szerelmem?
Éva. Oh, nem hallod-e
A nép jaját?
Ádám. Először vettem észre.
Nem szép zene, igaz: de ne ügyelj rá.
Csókolj meg és feledd el a világot. *(Luciferhez.)*
Te meg némítsd el azt a jajgatást.
Lucifer. Azt nem birom, ez már a nép joga,
Együtt öröklé az igával azt.

(Ismét jajszó. Éva felsikolt, Ádám fölemelkedik.)

Ádám. Hölgyem, te szenvedsz, s nem tudom, miként
Segítsek rajta. Szíveden keresztül
A jajszó, mint villám, fejembe csap
S úgy érzem, a világ kiált segélyt.
Éva. Oh, fáraó, zúzz el, de megbocsáss,
Ha a nép jajja nem hágy megnyugodni!
Ládd, jól tudom, hogy szolgálód vagyok,
Hogy éltem célja tégedet mulatni,
Felejtek mindent, kívülem mi van:
Nyomort, nagyságot, ábrándot, halottat,
Hogy mosolyom üdv, ajkam láng legyen;
De hogyha a nép, e milljókarú lény,
Korbácsolt háttal jajgat odakint:
Mint fájó testnek kisded porcikája,

658—659. A rabszolga meghalván, megszökött urától.

664. Először vette észre a nép jaját, mert szereti Évát.

671—673. Gyönyörű sorok: a jelenet csúcsa. Ádámot a szerelem tanítja emberiességre. Ezért tartja egyszerre oly rettentőnek a haldokló rabszolga beszédét (633.), ezért hallotta meg most először a nép jaját, ez ábrándítja ki a dicsőség vágyának mámorából.

Én, én, a népnek elszakadt leánya,
Szivemben érzem szintén mind e kínt.
Ádám. És én veled. — A milljók egy miatt —
Mondá a holt is.
Éva. Oh, nagy fáraó!
Komor levél, és én vagyok az oka;
Üzz el magadtól, vagy taníts, miként kell
Siketté lennem.
Ádám. Jobb mester valál te,
Mert megtanítál a jajt hallanom.
Ne halljam többé. — Im legyen szabad
A szolganép. Mit is ér a dicsőség,
Mit egy személyben ér utól az ember
Milljók vesztével és milljók jajával,
Kikben szintén az az ember lehel;
Milljószor érzem a kínt, egyszer a kéjt.
Lucifer. Ah, fáraó, rajongsz; hisz a tömeg
A végzet arra ítélt állata,
Mely minden rendnek malmán húzni fog,
Mert arra van teremtve. Már ma mentsd fel:
A mit te eldobsz, ő meg nem nyeri,
És új urat keres holnap magának.
Vagy azt hiszed, hogy ülhetnél nyakán,
Ha a gazdának szükségét nem érzi?
Ha kebelében öntudat lakik?
Ádám. Miért jajgat hát, mintha fájna néki
A szolgaság?
Lucifer. Fáj, bár nem tudja, mi.
Mert minden ember uralomra vágy.
Ez érzet az, s nem a testvériség,
Mi a szabadság zászlajához űzi
A nagy tömeget, — ámbár öntudattá
Nem ébred benne, és csak sejtelemkint
Zaklatja minden olyasért, mi új
S mi tagadása a már meglevőnek;
Abban remélve testesűlve látni
A boldogságról képzett álmait.

699—707. Lucifer arra tanítja Ádámot, hogy a nép rabszolgaságra van teremtve.

700. *Arra*, vonatkozik egészben Ádám előbbi beszédére, hogy t. i. a milliók az egyért vannak. *Arany* János magyarázata, kitől a sornak ez a szövege származik. L. *Morvay*.

709—722. Lucifer folytatja tanítását. Ha a rabszolgaságra teremtett nép mégsem tűri a rabszolgaságot, ez onnét van, mert minden ember uralomra

Pedig mély tenger a nép: bármi napfény
Sem hatja át tömét; sötét leend az,
Csak a hullám ragyog, mit színe fölvet,
És mely hullám esetleg ép te vagy.
Ádám. S mért épen én?
Lucifer. Vagy más veled rokon,
Kiben tudattá vált a népi ösztön,
S ki a szabadság bámult bajnokául
Fényes helyedre tolakodni mer.
Míg a tömeg, nem nyerve semmit is,
Nevet cserél, a gazda megmarad.
Ádám. Mi végtelen körút okoskodásod,
Melyből menekvés nincsen is talán.
Lucifer. Vagyon menekvés. Adj ezen nehány
Kivált egyénnek láncot és gyürűt,
Adj más játékszert, s mondd: im a tömeg
Fölébe tollak, ez teszen nemesbbé —
És elhiszik, és a népet lenézvén
Elszívelik, hogy őket is lenézd.
Ádám. Ne kísérts ily csábító álokokkal.
Ei a szolgákkal! légyen mind szabad.
Hirdesd ki nékik, ámde jól siess,
Hogy, míg megbánom, késő is legyen már.
Lucifer *(félre)*. Előre csak önhitten útadon,
Hidd, hogy te mégy, ha a sors árja von. *(Kimegy.)*
Ádám. E mű meg álljon bevégzetlenűl,
Intő rom annak, a ki nagyra tör,
Erőnk s gyöngénknek nagy kérdőjele.

(Kint nagy örömzaj, a munkások eloszolnak. Lucifer visszatér.)

vágyódik és a nagy tömeg, melyben e vágy csak homályosan élhet, a jelen állapot felforgatásától reméli boldogulását.

719—722. Jelentős és hatalmas sorok, a költemény gondolatainak egyik oszlopa. A nép olyan mint a tenger; egészben mindig sötét, csak egy-egy fölvetett hulláma (a nép valamely vezére) ragyog napfényben. Hogy az ember élete tragédia: annak egyik főoka a népnek ez a természete.

719. *Töm*, nyilván tömeg helyett, emlékeztet *zöm*-re; de már tömeg is csinált szó. Itt is, másutt is a nyelvújítás csinálmányai némi foltot ejtenek a gondolatok klasszikus kifejezésén.

731. Lucifer itt a zsarnoki uralom arisztokraciáját sújtja, melyet a király üres kitüntetésekkel a tömeg fölé helyez, amiért azután szivesen szolgálja a zsarnokot.

742. Emlékeztet Goethe szavaira: Du glaubst zu schieben und du wirst geschoben,(Faust)

Örülj pór, a nagyság hogy meghajolt
Előtted. Csak ne hidd, hogy kényszerítve.
Éva. Vigasztalódjál, oh én kedvesem,
Úgy is mit ér az a rideg dicsőség,
Hideg kigyóként mely közénkbe csúsz?
Ádám. De nagy, de nagy.
Éva. El véle; látod, a jaj
Elnémult, üdvünket meg nem szakasztja,
Mi vágyad más, ha keblemen pihensz?
Ádám. Oh nő, mi szűk, mi gyarló látköröd.
S a büszke férfit ép ez vonzza hozzád —
Csak gyöngeség, mit az erő szerethet.
Mint a védő szülő gyámoltalan
Voltát karolja leghőbben fiának.
Éva. Ah fáraó, tán már untatlak is
E hasztalan, e balga fecsegéssel?
Hiába, ha okosabb nem vagyok.
Ádám. Ne is kivánd, hogy légy, én kedvesem.
Eszem elég van nékem önmagamnak,
Erő- s nagyságért nem kebledre hajlok,
Sem a tudásért, mind ezt könyveimben
Sokkal jobban föllelhetem. Te csak
Beszélj, beszélj, hogy halljam hangodat,
Rezgése szűmön végig árjadozzon.
Akármit mondasz, mindegy; oh, ki kérdi:
Mit énekel a kis madár, azért
Édes sejtéssel halljuk hangjait.
Te csak virág légy, drága csecsebecs,
Haszontalan, de szép, s ez érdeme. *(Luciferhez.)*
És mégis egy vágy ver föl mámoromból,
Talán bolond vágy — — oh de. teljesítsd —
Hagyj vetnem egy merész pillantatot
Előre, egy pár ezredév utánra,
Mi lesz hiremből?
Lucifer. A mig csókolódtok,
Nem érzed-é a lanyha szelletet,
Mely arcodat legyinti s elröpül?
Vékonyka porréteg marad, hol elszáll,
Egy évben e por csak nehány vonalnyi,
Egy századévben már nehány könyök,
Pár ezredév guláidat elássa,

772. Fáraó előtt a nő csak dísze a férfiú életének, olyan mint a drága csecsebecse vagy a virág. A keleti világ fölfogása.

Homoktorlaszba temeti neved,
Kéj-kerteidben a sakál üvölt,
A pusztán koldus, szolganép tanyáz.

(A mit Lucifer mond, mint láthatóvá is lesz.)

S mindezt nem a mennyrázó fergeteg,
Nem bömbölő földindulás cselekszi,
Csak gyönge szellő, mely körűlenyelg.
Ádám. Rettentő kép!
Lucifer *(gúnynyal).* Ne félj, csak szellemed vesz,
De tested megmarad, mint múmia,
Kiváncsisága iskolás fiúknak,
Torz arculattal, melyről elmosódott
Az írás, szolga volt-e, vagy parancsolt.

(Egy múmia felé rúg, mely ezalatt a trón előtt tünt fel, s lassan legördül annak lépcsőin.)

Ádám *(felugorva).* Pokolbeli káprázat, el veled!
Hiú törekvés, dőre nagyravágy —
Fülembe cseng még: milljók egy miatt,
E millióknak kell érvényt szereznem,
Szabad államban — másutt nem lehet.
Enyészszen az egyén, ha él a köz,
Mely egyesekből nagy egészt csinál.
Éva. S elhagysz-e engem is, szerelmedet?
Ádám. El téged, a trónt, mindent elhagyok.
Vezess, vezess, uj célra, Lucifer,
Ugy is sok szép időt vesztettem el
Ez ál-uton. *(Indúl kardot vonva.)*
Éva. Királyom! tört reménynyel
Ha megjösz, szíved e szűn menhelyet lel.
Ádám. Igen, igen; sejtem, hogy téged is
Tisztúlt alakban fel foglak találni,
S akkor nem fogsz ölelni már parancsból,
De, mint egyenlő, — kéjnek érzetével. *(El.)*

796—802. Ádám véglegesen kiábrándul a nagyravágyás eszméjéből, mely megkívánja, hogy milliók éljenek egy ember miatt; ezentúl a millióknak akar érvényt szerezni, ha ő maga elveszne is ebben a küzdelemben.

805. Fölébredt álmából, melyből, mint több izben láttuk, a szín folyama alatt is nehányszor magához tért.

810. *Tisztúlt alakban;* a 772. sorban még puszta dísznek tekinti a nőt Ádám; most sejti, hogy magasabb rendeltetése van.

Lucifer. Ne oly vágtatva, még jókor beéred,
Talán előbb, a célt, hogysem reméled,
És sírni fogsz majd, látva, hogy mi dőre,
Mig én kacaglak. — Menjünk hát, előre!

Magyarázat.

A szín tartalma. Megindul a történeti álomképek sorozata. Ádám először mint fáraó Egyiptom trónján ül, Lucifer pedig a minisztere.

Ádám, mint fáraó, nyugtalan; hatalma, gazdagsága nem teszi boldoggá, mert nem kell küzdeni érte; a dicsőséget keresi, gúlát építtet, mely évezredekre hirdeti majd nevét. Ez se teszi ugyan boldoggá, de azt hiszi, hogy a dicsőség fénye kárpótolja a boldogságért.

Mikor erről beszél Luciferrel, a felügyelők véresre korbácsolnak egy munkást, ki a trón felé fut és ott összerogy; a munkás neje pedig, Éva, kibontakozik a tömegből, férjéhez rohan és ráborul. Ádámot csodálatosan meghatja Éva látása; bűvös erővel hozzá láncolva érzi magát és midőn a rabszolga ott a trón előtt meghal, magához emeli Évát a trónra. A szerelem egészen megváltoztatja lelkét. Most hallja a nép jajveszékelését, melyet előbb észre se vett; szíveden keresztül, mondja Évának, a jajszó, mint villám, fejembe csap. A szerelem érezteti vele, hogy ő is ember, ki az ember minden kínját érzi. Lemond a dicsőségről, melyet milliók szenvedésén vásárol meg az ember, szabaddá akarja tenni a népet. Hiába mondja neki Lucifer, hogy a népnek nem való a szabadság, mindig urat akar, olyan mint a tenger, melynek sötét mélyét nem hatja át a fény. Ádám kihirdetteti a népnek a szabadságot, bár fájdalommal válik meg a dicsőség ideáljától. E fájdalom utolsó rezgése abban a kívánságában nyilvánul, hogy Lucifer mutatná meg neki, mi lesz hirnevéből nehány ezredév után. Midőn Lucifer megjeleníti előtte ezt a jövőt, a porfedte gúlákat, múmiává lett testét: Ádám összeborzadva végleg kitépi lelkéből a nagyravágyás szálait, új létet kíván, melyben nem milliók élnek egy miatt, hanem mindenki a többiekért. »Enyészszen az egyén, ha él a köz, mely egyesekből nagy egészt csinál«. (801—802.)

*

A szín jelentése. Ádám a történeti fejlődés útján először a nagyság, a dicsőség káprázatos fénye után indul. A hatalmas egyén az egész világot szolgálatába szorítja, hogy a maga egyéniségét mindenek fölé helyezze. Így fogja föl a nagyságot, a hírnevet. De kezdettől fogva érzi, amit a szín végén átlát, hogy álúton jár. A nagyravágyás nem elégítheti ki az igaz ember lelkét. Millió ember dolgozik, szenved, megy tönkre, hogy *egy* ember érhessen el dicsőséget. Erre a nagy igazságra a szerelem tanítja, mely egyszerre ébred szívében és mely emberi voltát, az emberi sorsban való közösségét érezteti vele. Éva tanítja őt szenvedni a szenvedőkkel. Ezzel az első nagy kiábrándulás érte. Nem akarja, hogy milliók egy emberért legyenek. Ő akar élni milliókért. A despotikus uralkodóból szabad köztársaságnak hű, odaadó polgára lesz.

*

Történeti és drámai mozzanatok. Ez első álomjelenetnek voltaképen csak a színhelye történeti. Se meghatározott történeti események, se történeti egyéniség nem fordul benne elő; nem Egyiptom története érdekli a költőt, hanem az az eszme, hogy az önző nagyravágyás ki nem elégíti az ember lelkét. Hogy miért választja a költő Egyiptomot ez eszme színhelyéül, annak több okát találjuk. Egyiptomot tekintjük a legrégibb kultura székhelyének, mindenesetre ezt ismerjük legjobban, ennek maradtak fenn leghatalmasabb és legépebb emlékei; és minthogy a költő kronológiai rendben mutatja be az emberiség történeti fejlődését, Egyiptomot kellett a görög szín elé tennie. Az első színek bibliai jelenetei után, a biblia révén ismeretes egyiptomi jelenetek szinte önként kínálkoztak földolgozásra. Egyébként is a bibliai fölfogás tükrében mutatja be a költő Egyiptomot. A biblia beszéli, mint sanyargatták egyes fáraók Izrael népét, ezt a sanyargatást terjeszti ki a költő mind a rabszolgákra; a nagy építkezésekről is a biblia értesít bennünket. De ezeknek az építkezéseknek hatalmas emlékei fenn is maradtak és bizonyítják, nemcsak hogy az egyiptomiak ősi kulturája bámulatosan fejlett volt, hanem hogy a régi egyiptomiak, mint más keleti népek is, óriási építkezésekben lelték kedvüket és elégítették ki fényre, hatalomra törő lelküket. Ezekből az elemekből alkotta meg Madách az egyiptomi színt. Maga is mondja, Erdélyihez intézett levelében: »Fáraóban nem épen a József

fáraóját akartam festeni, csak egyet a számtalan fáraó közül, kik nagyra törekvő önérzettel gúlákat építettek«. (Erdélyi: Pályák és pálmák 503. l.) A kiváló, nagyra termett egyéniség első illuziója *az egyéni nagyság;* milliók fölött akar korlátlanul uralkodni, hatalmát messzire kiterjeszteni, nevét megörökíteni; mindez megvan a régi egyiptomi történetben, kényuraiban, királysírjaiban; egyébre Egyiptom történetéből nem volt szüksége a költőnek, minden egyebet mellőzött is. Igy történt, hogy az egyiptomi színben az említetteken kívül semmi sincs meg Egyiptom történetéből, csodálatos kulturájából, sajátos fejlődéséből. Nem históriai jelenetet látunk, hanem lélektanit, de oly történeti színhelyen, mely a lélektani jelenetnek alkalmas keretül szolgál. De történetileg is a hatalmas egyéniség kiválása, a tömeg fölé emelkedése, a tömeg leigázása a történeti fejlődés egyik legelső mozzanata.

Az itt tárgyalt eszmének természetéből is következik, hogy a költő csak lélektani fejlődést adhatott. Hogy az egyéni, az önző nagyravágyás ki nem elégíti a kiváló ember lelkét, azt ő csak saját belsejében tapasztalhatja. Egy ideig fogva tartja lelkét, mert van benne, ami értékes: a nagyság; mit ér a rideg dicsőség? mondja Éva; »de nagy, de nagy« feleli Ádám. De Ádám kezdettől fogva nem talál nyugtot nagyravágyása kielégítésében. »Ürt érzek, mondhatatlan ürt«, mondja a szín elején. Ez a lélektani fordulat első mozzanata. A döntő mozzanat azután Éva fölléptével áll be. A nagyravágyás nemcsak ürt hágy a lélekben, de milliók feláldozásával is jár. Ádám megszereti Évát, a szerelem tanítja emberiességre és fedi föl előtte az önző nagyravágyásnak semmis és bűnös voltát. Ez tisztán egyéni, nem történeti fejlődés, de csakis ez van itt helyén. Ily változás csak belső okokból származhatik, csak az egyéniség belső fejlődéséből érthető meg. Ádám mint egyén éli át az emberiség történetét; maga Madách mondja, hogy az egyes képeket ugy igyekezett egymásután helyezni, hogy azok egy bizonyos személynél is mintegy lélektani szükségből következzenek egymásból. *(Erdélyi:* Pályák és Pálmák 502. l.)

A következő szín eszméje is megpendül már, de nem egyszerre bontakozik ki. Minthogy a nép szenvedéseinek érzése ábrándítja ki Ádámot, első indulatában szabadságot akar adni a népnek. Lucifer arra akarja oktatni, hogy a szabadság nem a népnek való, de Ádám nem hallgat reá, bár fájó szívvel vesz búcsut a nagyság szép álmától. Csak

mikor a jövőbe vetett pillantása végkép meggyőzi az önző nagyravágyás semmiségéről látja maga előtt az új útat: E milliónak kell érvényt szereznem, szabad államban. Tehát ő maga fog dolgozni a milliókért, hogy érvényt szerezzen nekik. Ez is nagyravágyás, de önzetlen, nemes. Ez lesz a következő szín témája.

Vége-e most már az önző nagyravágyásnak az emberiség történetében? Örök az, mint maga az emberiség, mindig megújul, legfölebb alakot vált. De most már tudjuk, mi értéke van ez eszmének. Ez emberiség még számtalanszor fogja tapasztalni, még számtalanszor fog szenvedni miatta, de Ádám mindenkorra végzett vele.

ÖTÖDIK SZIN.

(Athénében. A köztér, közepén szónokszékkel. Az előtéren oldalvást nyilt templomcsarnok istenszobrokkal, virágfüzérekkel, oltárral. Éva, mint Lucia, Miltiades hadvezér neje, fiával Kimonnal, több szolgálótól kisérve, kik áldozati tárgyakat visznek, jő a templom csarnoka felé. A téren rongyos nép ácsorog. Ragyogó regg.)

Éva. Csak erre, erre, kedves kis fiam,
Nézd, arra ment el gyors hajón atyád,
Csatázni messze hon határain.
Egy durva nép él ott, mely vakmerőn
Fenyegeté szabadságát honunknak.
Imádkozzunk, imádkozzunk, fiam,
Hogy az ég védje e hon igazát.
S vezesse közzénk hős atyádat épen.
Kimon. Ugyan mért ment atyám oly messze földre,
Hogy védje ezt a rongyos, gyáva népet,
Ha szép nejét meg bú emészti honn?
Éva. Oh jaj, ne itélj jó apád felett,
Istennek átka ül oly gyermeken.
Csak a szerelmes nőnek van joga
Kesergni férje nagy lépésein,
Miket ha nem tesz, megszégyenlené.
Atyád úgy tett, mint kell a férfiúnak.
Kimon. Félsz hát, anyám, hogy gyenge, megverik?
Éva. Nem, nem, fiam, atyád hős, győzni fog,
Csak egy van, a mitől őt félthetem:
Hogy önmagát nem győzi meg.
Kimon. Hogyan?
Éva. Van a léleknek egy erős szava,
A nagyravágy. A rabszolgában alszik,
Vagy szűk körében bűnné aljasúl.
De vérével táplálván a szabadság,

Nagygyá növeszti, mint polgárerényt.
Ez költ életre minden szép s nagyot,
De hogyha túlerős, anyjára tör,
S küzd véle, míg elvérzik egyikök.
Ha e szó benne túlerőre jutna,
Ha megcsalhatná ezt a szent hazát,
Megátkoznám. Imádkozzunk, fiam!

(A templom csarnokába mennek, ezalatt a térre mindig többen gyülekeznek.)

Első a népből. Nem hall az ember semmi izgató
Hírt, mintha sergünk ellent sem találna.
Második a népből.
És itthon is oly álmos minden ember,
Tán senki sem kohol már terveket,
Mint hajdanán, miknek kivitelére
A felséges nép torka kellene.
Ma reggel óta járom e helyet,
S szavazatomra nem akad vevő.
Első a népből. Unalmas élet, mit van tenni már?
Harmadik a népből.
Nem ártana egy gyönge kis zavar.

(Éva ezalatt az oltár tüzét meggyujtotta, kezeit megmosá s a hozandó áldozatra készült. Szolgálói himnuszt kezdenek, mely szakaszonkint a következő jelenetbe vegyül. A tér megtelt polgárokkal, néppel; két demagóg a szószékért küzd.)

Első demagóg. Odább! ez a hely itten az enyém.
Veszélyben a hon, hogyha nem beszélek.

(A nép helyeslést üvölt.)

Második demagóg.
Akkor vesz el, ha szólsz. Bérenc, le innét!

(A nép kacag és tapsol.)

Foglalat. *A demagógok izgatása Miltiades ellen. Éva áldozata. Lucifer cselvetése. Miltiades bevonulása. Miltiades elitélése. Miltiades megnyugvása.*

838—848. A nagyravágyás a szabadság korában polgárerénynyé lesz, mert a köznek szolgál és nagyot teremt. Ámde ha túlságos nagyra nő, akkor önzővé fajúl, »anyjára«, a szabadságra tör, s vagy ő öli meg a szabadságot, vagy az őt. Éttől az önző nagyravágyástól félti Éva férjét. 817-tól 848-ig majdnem szóról-szóra Madáchnak Mária királynő c. drámájából.

Első demagóg.
Te nem vagy bérenc, mert ki sem veszen meg.
Polgárok! fájva emelek szavat,
Mert a nemes szivnek fáj, a nagyot
Porig alázni; s egy nagy férfiút
Kell vonnom birószéketek elé
A dísz-szekérről.
Második demagóg. Jól kezded, gonosz!
No csak virágozd fel az állatot,
Mit áldozatra szántál.
Első demagóg. Félre innen!
A népből. Mit is hallgatjuk azt a gúnyolót?

(Rángatják a második demagógot.)

Első demagóg. De bármint fáj szivem, mégis beszélek,
Mert téged, oh dicső fejdelmi nép,
Még hadvezéreknél is többre nézlek.
Második demagóg.
Ez árus lelkü, éhenholt csoportot,
Mely eb gyanánt a hulladékra les
Gazdái asztaláról? — Oh te gyáva,
Izlésedet nem irigyelhetem.
A népből. Le véle, ő is áruló, le véle!

(Még inkább bántalmazzák. Éva két galambot s tömjént áldoz az oltáron.)

Éva. Szent Aphrodite! oh fogadd, fogadd el
Ez áldozat füstét, hallgasd imámat:
Nem zöld babért kérek férjem fejére,
Családi enyhet csak bajnok szivére.

(Az áldozat füstében Eros mosolyogva megjelenik, a charisok körülállják s rózsákat hintenek rá. Áhitatba merült csoportozat.)

A szolgálók. Hallgasd meg őt!
Eros. Oh nő, a tiszta szív
Áldása rajtad!

868—869. Előbb dicséri azt, kit el akar veszteni.

879. Két külön jelenet folyik előttünk a szinpadon: Éva áldozata és a demagóg izgatása. Egyik csoport sem ügyel a másikra; csak a 895. sorban kezd Éva a népjelenetre figyelni. Éva Afroditénak, mint a szerelem istennőjének hoz áldozatot, hogy férje szerencsésen visszatérjen. Azért jelenik meg Eros és a charisok, a báj istennői, kik Afroditét kisérni szokták. Az áldozatot az istenek kegyesen fogadták.

A charisok. És a Charisok
Oltalma véled!
A szolgálók. Hála, Aphrodite!
Első demagóg.
Halld hát a vádat, nép! nagy Miltiades
Eladta a hont.
Második demagóg. Oh, hazudsz, hazudsz!
Hallgassatok, vagy késő bánalomnak
Ér szégyene.
Első a népből. Le onnan, szemtelen!

(Egészen a tömegbe sodorják.)

Első demagóg. Ifjúságod virága van kezében,
Lemnost be birta venni egy csapással,
S most veszteg áll Pharosnál. Megfizették.
Harmadik a népből. Halál fejére!
Első polgár. No's kiáltsatok,
Vagy bérletemből hurcolkodjatok ki!

(Az áldozatnak vége, az istenségek eltüntek.)

Éva. *(fölemelkedve).*
Minő zaj az kint? nézzük meg, fiam.
Kimon. Egy árulót itélnek el, anyám.
Éva *(a csarnok lépcsőzetére lépve).*
Szivem mindig szorul, ha éhező nép
Itéletét látom nagyok felett.
Ha sárba hull a fényes, kárörömmel
Szemléli a pór, gúnynyal illeti,
Mint hogyha ön-mocskát is igazolná.
Második a népből. Uram! rekedt vagyok s kiáltani
Szeretnék.
Második polgár. Itt van, kend meg torkodat.
Második a népből. Aztán mit mondjak?
Második polgár. Mondj halált fejére.
A népből. Halál! halál! —
Éva. Kiről is van tehát szó?
Második demagóg *(hozzája lépve).*
Ki másról, mint ki egy fejjel nagyobb
Mint polgártársi, s azt nem tűrhetik.

888. Bánalom mint szánalom, kérelem, bántalom stb. megbánás helyett.

892. A sziget neve *Paros*.

893. A polgárok izgatják a népet Miltiades ellen. Hasonlóképen 903, 904, 1022.

Éva. Miltiadesről? — Oh, nagy istenek!
S te is vén Crispos, kit rabszolgaságból
Mentett ki férjem, most halált kiáltasz?
Crispos. Engedj meg, asszonyom, kettőnk közül
Csak egyik élhet. Három gyermekemmel
Tart, a ki igy szavaztat.
Éva. Jaj neked,
Ha sorsod, Crispos, igy lealjasít!
Bár megbocsájtok, hogyha éhezel.
De hát te, Thersites? s ti mind, ti mind,
Kik a jólétben nyugton szunnyadoztok,
Mert a kapuktól ellenségteket
Férjem veré el. — Oh hálátlanok!
Thersites. Ah, asszonyom, keservesen esik bár,
De mit tegyünk, ez a néphangulat:
Ki kockáztatja minden birtokát,
Dacolva a felgerjedett habokkal?
Első demagóg. Kimondom hát a nép ítéletét.

(Lucifer: mint harcos, rémült arccal, szaladva jő.)

Lucifer. Vészt hirdetek! Az ellen a kapuknál!
Első demagóg.
Az nem lehet, győzelmes hadvezérünk
Nincs-é előttök?
Lucifer. Épen ő az ellen.
Megtudta, mit forraltok ellene,
Felkelt szivében a méltó harag,
S mig szóltok, tűzzel-vassal itt terem.
Második demagóg. Ti hoztátok mind ezt ránk, árulók!
A népből. Üssük le őket. — Éljen a vezér!
Jaj nékünk, fusson, a ki merre tud!
Mindennek vége!
Első demagóg. Nincs. Hódolni néki
Elébe a kapukhoz!
Éva. Istenek!
Az ítélet fájt, mely által nekem
Elvesztél, férjem, oh de keserűbb,
Hogy igazoltad azt, — bár visszanyerlek.
Első a népből. Fogjátok el nejét; ha városunknak
Bántása lesz, haljon meg gyermekestűl.

934. Az izgató demagóg egyszerre köpönyeget forgat.
938. Éva azt hiszi, hogy férje hazája ellen fordul és ezzel a demagóg vádjait igazolta.

Éva. Meghalnék érted, férjem, szívesen,
Csak a hon átka gyermekem ne érné.
Kimon. Engem ne félts, anyám, jöj, jöj velem.
Megóv e szentély minden bántalomtól.

(Felmennek az üldöző csoport elől a csarnokba, két nympha rózsalánczot bocsát le mögöttük a nép előtt, mely azonnal visszalép. Kívülről harsonák hangzanak, a nép jajveszékelve szétszalad. A nymphák eltünnek.)

Lucifer *(kacagva kezét dörzsöli).*
Szép tréfa volt. Mi jó az értelemnek
Kacagni ott, hol szívek megrepednek.

(A templom felé fordulva.)

Csak e mindig megifjuló, örökké
Szépnek látása ne zavarna folyvást.
Ugy fázom idegenszerű körében,
Mely a mezetlent is szemérmetessé,
A bűnt nemessé és a végzetet
Magasztossá teszi rózsáival
S az egyszerűség csókos ajkival.
Mért késik oly soká az én világom,
A torzalak, a kétes rémület,
Hogy elriaszsza e káprázatot,
Mely küzdelemben a már-már bukó
Embert mindannyiszor fölkelti újra?
De majd meglátjuk, hogyha a halál
Borzalma eljő hozzánk nem sokára,
Unalmas árnyjátéktoknak vajon
Nem lesz-e akkor itt végső határa.

(Ádám, mint Miltiades, fegyveres csapat élén vezettetik megsebesülten. Előtte könyörögve a nép és a demagógok.)

A népből. Éljen vezérünk! Könyörülj, nagy ember.
Ádám. Mi vétketek hát, a miért könyörgtök?
S a gyöngétől mit kérhet az erős?
De nőm nem jó elém, se gyermekem;
Tán csak nem érte őket bántalom!

945—962. Lucifer az emberek aljasságának láttára ujjong, Csak a görög művészet szépségének varázsa érinti idegenszerűen; a szépség a már-már bukó embert fölemeli; ő a rútnak, a torzalaknak a világában érezné magát jól.

Éva. Ah Miltiades, mért is jösz, ha nőd
Sem bír örűlni jöttödön? — Fiam,
Anyád leroskad, tarsd fel, tartsd fel: .. Ah
Még jó nevet se' hagy reád atyád!
Ádám. Mi ez? Nem értem. A nép esdekel,
Nőm átkoz és e mell vérzik hazámért.
Éva. De jobban vérzik a hon és szivem.
Vagy mért jövél, mondd, hadseregnek élén?
Ádám. Nem illet-é rangomban ily kiséret?
Eljöttem, mert e súlyos seb nem enged
Továbbra is tisztemnek megfelelni.
Eljöttem, hogy küldőimnek kezébe,
A felséges népnek kezébe téve
Hatalmamat, beszámoljak neki.
Im elbocsátlak, bajnok-társaim,
Kiérdemlétek a háztűz nyugalmát.
S most én is e kardot, Athéne Pallas,
Szentelve tűzöm oltárod fölé.

(Felvezetteti magát a csarnok lépcsőin. Fegyveresei eloszolnak.)

Éva *(férje nyakába borúlva).*
Ah Miltiades, hol van boldogabb nő,
Mint a te nőd, nemes, nagy férfiú!
Nézd, nézd, fiad milyen hasonlatos
Hozzád, mi nagy, mi szép!
Ádám. Ti kedvesek!
Kimon. Jól tudtam én, hogy a mit tesz atyám,
Az jól van téve.
Éva. Oh, ne szégyeníts meg.
Ezt a hitvesnek kelle tudni jobban.
Ádám. Fiam! atyád kardját mutasd be te.
Kimon. *(a kardot felakasztva).*
Óvd, istenasszony, ezt a drága kardot,
Mig egykor érte hozzád eljövök.
Éva. E kettős áldozathoz az anya
Hadd szórja a tömjént. Pallas, tekints le.

(Tömjént áldoz.)

976 és tovább. Lucifer tehát (927) hazudott, rászedte a népet, hogy aljasságában gyönyörködjék és Miltiadest kétségbeejtse. De ezzel nem hamisítja meg a történetet; csak azt teszi, amit a demagógok meg szoktak tenni.

997. Éva most Pallashoz, Athén városának védő istennőjéhez könyörög.

Első demagóg *(a szószéken).*
Nem volt-e igazam, hogy áruló?
Hogy Dárius megvette? tettetés csak
A seb, nem kíván ellene csatázni.
A népből. Halál reá!
Ádám. Mi zaj az odakint?
Éva. Ah, Miltiades, rettentő beszéd az:
Árulónak mond újra a tömeg.
Ádám. Nevetséges vád; engem árulónak,
Ki Marathonnál győztem?
Éva. Oh, hogy úgy van!
Gonosz világ az, melyet itt lelél.
Első demagóg. Mit késtek őt elfogni?

(Nép tolong a templom csarnoka elé, köztük Lucifer.)

Éva. Miltiades!
E szentélyben biztos vagy, meg ne mozdulj.
Miért is oszlatád szét a hadat?
E bűnbarlangot mért nem gyujtatád fel?
Csak láncot érdemel e csőcselék,
Mely érzi, hogy te születél uráúl,
Ki nemesebb vagy, mint ők összevéve,
S megöl, megöl, hogy lábadhoz ne essék.
Első demagóg. Halljátok-e, egy áruló neje
Miként beszél?
Éva. Az a nőnek joga,
Hogy férjét védje, még ha bűnös is,
Hát még ha olyan tiszta, mint uram!
És ellensége olyan korcs, miként ti.
Első demagóg. Mért hagyja a felséges nép magát
Igy becsmérelni?
Első a népből. Hát ha igazat mond?
Első polgár. Ki velök tart, gyanús. Kiáltsatok
Rongy lelkek, vagy dögöljetek meg éhen.
A népből. Halál reá!
Ádám. Takard el e fiút,
Ne lássa vérem, — el nő e kebelről!
A villám, mely a szirtre csap, ne érjen.

1007. Éva előbb máskép beszél, de Madách szándékosan rajzolja a hű nőt következetlennek. Hazáján is csüng, férjét is szereti. Előbb hazáját féltette férjétől, most hogy hazája igazságtalanságát látja, férjét védelmezi. A nő szivével okoskodik.

1011. Lucifer fölfogása. L. 699—707.

Csak én haljak meg, — vagy miért is éljek,
Midőn látom, mi dőre a szabadság,
Melyért egy élten küzködém keresztül.

Első demagóg. Mit tétováztok még?
A népből. Halál reá!
Ádám. E gyáva népet meg nem átkozom,
Az nem hibás, annak természete,
Hogy a nyomor szolgává bélyegezze
S a szolgaság vérengző eszközévé
Sülyeszsze néhány dölyfös pártütőnek.
Csak egyedül én voltam a bolond,
Hivén, hogy ilyen népnek kell szabadság.
Lucifer *(félre)*. Elmondtad a sírverset önmagadra.
S utánad illőt sok nagy síroromra.
Ádám. Vezessetek le. Nem veszem igénybe
Tovább e szentélyt.

(Levezetteti magát a lépcsőn, Évát gyöngéden szolgálói karjába téve.)

Im — készen vagyok.
Második demagóg.
Védjed magad, még nincsen veszve semmi!
Ádám. Nagyon gyötörne a seb, hogyha szólnék
Védelmemül.
Második demagóg. Tedd meg, hisz ez a nép
Csak az imént porban csúszott előtted.
Ádám. Ah, ép azért minden haszontalan,
Önszégyenét meg nem bocsátja a nép.
Lucifer. Kijózanodtál-é hát?
Ádám. Oh, nagyon!
Lucifer. Átláttad-é, hogy a bódult tömegnek
Nemesb ura voltál, mint ő neked?
Ádám. Lehet, de mind a kettő kárhozat,
Más név alatt a végzet ugyanaz;
Hiú törekvés azzal küzdeni;
Nem is fogok. — Aztán miért, miért is
Vágynék magasra bármi hő kebel?
Éljen magának, és keresse a kéjt,
Melylyel betölti az arasznyi létet.
S tántorgjon ittasan Hádes felé. —

1031—1038. Most már Ádám is Lucifer nézetét vallja magáénak: ennek a népnek nem való a szabadság.

Vezess új útra, Lucifer, vezess,
S kacagva nézem más erényeit,
Más kinjait, csak élveket kivánva.
Te meg, nő, a ki — úgy rémlik szivemnek —
Egykor lugost varázsolál nekem
A sivatagba, hogyha még fiamból
Polgárt nevelnél tisztes anyaként:
Bolond vagy, méltán gúnyol a leány,
Ki festett arccal a bordélyban űl
Bortól felgerjedt, csókvágyó ajakkal.
Örülj, mulass, tagadd meg az erényt. —
Vérpadra mostan, büntetéseműl,
Nem mintha aljast birtam volna tenni,
De mert nagy eszme lelkesítni birt.

(Ezalatt egy tőkét hoznak a lépcsők elé, mellette Lucifer áll bárddal. Ádám lehajtja fejét.)

Első demagóg. Végezzétek ki. Éljen a haza!
Lucifer *(félsúgva).*
Szép búcsu, nemde? — No's vitéz uram,
Nem borzogat most furcsán egy kevéssé
A torzképű halál rideg szele?
Éva. Ah Pallas! meg nem hallgatád imámat.

(A templomból a halál nemtője, mint szelid tekintetű ifjú, lefordított fáklyával s koszorúval Ádámhoz lép.)

Ádám, Pallas meghallgatott. — Az ég veled,
Megnyugvás szállt szivembe, Lúciám.
Lucifer. Átok reád, hiú ábránd világ,
Megint elrontád legszebb percemet.
Éva. Átok reád, te közlelkű rideg nép!
A boldogságot durván illeték,
S üde virága menten porba hullt.
Pedig nem olyan édes a szabadság
Neked, a milyen fájdalmas nekem volt.

1059. Lucifert nevén szólítja, tehát az álom véget ért.
1062—1063. Célzás a III. színre.
1079. Előbb Ádám kétségbeesve átkozta eddigi nemes törekvéseit; de Éva imádkozott érte, Pallas Athene meghallgatta imáját, megnyugvás száll szivébe.

Magyarázat.

A szín tartalma. Athénban vagyunk, a perzsa háboruk idejében. Ádám-Miltiades, a marathoni győző, épen távol van hazájától, Paros szigete ellen indult. Otthon a nép, nem hallván győzelmi hireket a csatatérről, unatkozik, elégedetlen és fogékony a demagógok izgatásai iránt. Ezek nem is késnek. Az egyik azzal vádolja Miltiadest a nép előtt, hogy hazáját eladta és az ingatag, lelketlen tömeg, gazdag polgároktól megvesztegetve, halált kiált Miltiadesre. Eva-Lucia, Miltiades neje ki épen a templomban Afroditénak áldozatot hoz, hogy férjét az istennő haza vezesse családja körébe, borzadva hallja ezt a képtelen vádat.

Ekkor Lucifer, harcosnak öltözve, azzal az álhirrel ront a piacon egybegyült nép közé, hogy Miltiades megtudván, mit forralnak ellene, Athén *ellen* vezeti seregét és már a város kapuja előtt áll. A tömeg gyáván meghunyászkodva, ugyanazon demagóg vezetése alatt, ki előbb Miltiadest hazaárulással vádolta, az érkező Miltiades elé vonul és kegyelemért könyörög. Éva kétségbeesve hallja a hirt. Neki jobban fáj, hogy Miltiades hazája ellen fordul, mint az, hogy előbb igazságtalanúl itélték el.

De Lucifer hazudott. Miltiades nem hazája ellen fordította fegyverét, nem is sejti, hogy a nép ellene fordult, hazatért, mert megsebesült és nem folytathatja a háborut. Katonáit elbocsátja, tisztségét visszaadja a népnek, kardját Pallas Athéna oltára fölé akasztja. Éva boldog, hogy férje hű maradt hazájához és magához.

Mihelyt a nép látja, hogy nincs mitől félnie, a demagóg szavára újra Miltiades ellen fordul és halálra itéli.

Most érti meg Miltiades, mi történt. Elkeseredve és undorral elfordul a néptől, el saját nemes törekvéseitől; kiábrándult, fölébredt. Nem fog többé magasra törni, csak a kéjnek akar élni. De midőn a halál nemtője lefordított fáklyával és koszoruval Ádámhoz lép, megnyugvás száll szívébe.

*

A szín jelentése. Az önző nagyravágyás nem elégíti ki Ádám lelkét, de az önzetlen becsvágy sem ér célt. Ádám híven, önzetlenül szolgálta hazáját, alárendelte magát az egésznek, de a nép, melyért küzdött, aljasnak, háladatlannak bizonyult; nem érdemli meg, hogy érte fáradozza-

nak, nem érdemli meg a szabadságot, mint Lucifer az egyiptomi színben előre megmondta Ádámnak. Ádám ismét kiábrándul, átlátja ennek a törekvésnek is a hiúságát. Le fog mondani minden törekvésről. Nem keresi többé se a maga se a nép nagyságát. Nem érdemes a népen uralkodni, de szolgálni a népet sem érdemes. Legjobb, ha az ember csak magának, a pillanatnak, az érzéki mámornak él. Az egyéni dicsőség semmi; a nép boldogítására való törekvés áldatlan; e kettős hajótörés után Ádám az élvezetek kikötőjében akar menedéket keresni.

*

Történeti és drámai mozzanatok. Miltiades a történelem bizonysága szerint nem egészen az a férfiú, kinek Madách rajzolja. Nem az athéni demokrácia légkörében nevelkedett; hosszú ideig távol volt hazájától, ép azon idő alatt, melyben a demokrácia megerősödött és kifejlődött. Mikor eltávozott, még kényurak uralkodtak a városon és mialatt ő a thráciai Chersonesusban nagy hatalomra és gazdagságra tesz szert, alakul át szülővárosa. Midőn Miltiades a győzelmes perzsák elől hazájába menekül, »mint fejedelem érkezett meg saját hadihajóin, saját harcosaival, gazdag kincseivel, mint egy thráciai királyleány férje« *(Curtius)*. Egész új világban találta magát Athénban, a hol a büszke, tartózkodó, uralkodáshoz, parancshoz szokott embert nem épen barátságosan fogadták, sőt thráciai kényurasága miatt azonnal kérdőre vonták. De könnyen védhette magát. Rámutathatott arra, hogy amit tett, Athénért tette, Athén számára hódította meg a gazdag Lemnos szigetét, szállt szembe a perzsákkal, kiknek győzelmes előrenyomulása rettegést keltett egész Görögországban. Föl is mentették, sőt a legválságosabb időben, mikor a nagy veszély ily vezérségre termett ember értékét megbecsülhetetlenné tette, a város tiz vezére egyikének választották, Aristides és Themistokles mellett, 490-ben Kr. e. Hogy mennyit ér, azonnal megmutathatta. A közeledő perzsák elé kivonult a marathoni síkságra, társai bizalmából átvette a fővezérséget és Marathonnál azt a fényes győzelmet vívta ki, mely Athén világtörténeti szerepének első nagy mozzanata volt. Most Miltiades volt a leghatalmasabb ember Athénban. Rábirta az athénieket, hogy reá bizzák a hajóhadat új nagy vállalkozásokra, melyeket titokban tartott, de melyekből gazdag zsákmányt igért a városnak. Hetven

hajóval elindult és először is Paros ellen vonult, hogy a gazdag szigetet a perzsákkal való szövetsége miatt megbüntesse és megsarcolja. De a parosiak vitézül ellentállottak; Miltiades 26 napig vesztegelt a sziget előtt és végre súlyosan megsebesülvén, kénytelen volt kincsek nélkül, dicsőség nélkül visszatérni Athénbe. Most tünt ki, mily szeszélyes és változékony a nép kegye. Az athéniek, elfelejtve a marathoni győzelmet, készségesen meghallgatják Miltiades számos ellenségeinek izgatásait és törvény elé állítják. Azzal vádolják, hogy a népet ámította és a közbizalommal visszaélt. Miltiades ágyon viteti magát a gyűlésbe, de sebe miatt nem képes magát megvédeni. A vádlók halált kérnek fejére és csak nagy nehezen sikerül életét megmenteni. De nagy pénzbüntetéssel (50 talentum = 117.700 frt) sújtják, és minthogy nem tud fizetni, a szigorú attikai törvény szerint mint az állam adósával bánnak vele, minden tisztségétől megfosztják és börtönbe zárják, a hol nemsokára rá sebébe belehal. Bizonyára egyik legkiáltóbb példája a nép háládatlanságának, ámbár tekintetbe veendő, hogy Miltiades az új athéni demokráciához alkalmazkodni nem tudott és az athéniek, kiknek oly nehezen sikerült a kényuraság hatalmát megdönteni, ép ez időben gyanakodva, féltékenyen és aggodalommal vigyáztak új szabadságukra. (V. ö. Curtius III. 36. l.)

Madách a történetből csak egyet vett át, hogy az athéni nép rút hálátlansággal fizetett Miltiadesnek, ami igaz. Hogy Miltiadest Fáraó ellentétének tüntesse föl, aki egész egyéniségét a köz szolgálatának szenteli: Miltiadest egészen önzetlennek, nemesnek, hatalomra nem vágyakozónak rajzolja, ami nem felel meg a történeti valóságnak. Ez inkább Aristidesre illik, Miltiades kortársára. Az athéni demokrácia még nem is volt e korban oly romlott és elvetemedett, mint Madách előadja. A népjelenet e színben általában inkább vázlat, mint részletes drámai rajz; ha a demagóg csak így tudott volna beszélni, az ékesszólás dolgában kényes athéni közönség nem igen hallgatott volna szavára. Madách szerint Miltiades sorsa az egészen elaljasodott athéni söpredék kezében volt, melyet nehány gazdagabb polgár kénye-kedve szerint igazgatott; de hogy ezek miért törnek Miltiades ellen, nem látjuk. A második demagóg mondja ugyan, hogy Miltiadest üldözik, mert egy fejjel nagyobb mint polgártársai és ők azt nem tűrhetik (906—7.); de épen ezt nem látjuk. Madách gondolata nyilván ez: A demokrácia általában, nemcsak a görög, irigyen

és féltékeny gyanuval nézi azt, ki tulajdonságainál és érdemeinél fogva kiemelkedik köréből. Ez hozzátartozik a demokrácia lélektanához. A nagyság mindig fölkelti a roszszak és gyöngék irigységét és ezen a demokratikus kormányforma se változtat semmit; mennél nemesebb és önzetlenebb a kiváló ember, annál védetlenebb az irigység ellen, mert érdemei tudatában nem sejti, mennyi ellensége van. Ilyen Madách Miltiadese. Ehhez hozzájárul, hogy a nép többsége mindig földhöz ragadt szegény és a szegénység szüli az aljasságot. De hogy a demokrácia e magatartásának kevésbbé nemtelen oka is van, t. i. az a sokszor megismétlődő tapasztalat, hogy a kiváló emberek nem mindig önzetlenül szolgálják hazájukat, nagy sikereik gyakran elszédítik lelküket és zsarnokságra csábítják: azt Madách egészen mellőzi, pedig Athén városa és más görög államok fölös számmal szolgáltatnak arra példát, nem említve az újabb és legújabb történetet. A demokrácia ösztönszerüleg fél a nagy emberektől, akik közt a teljesen önzetlenek, az Aristidesek, Washingtonok, Deák Ferencek vajmi ritkák.

A görög történet egyéb mozzanatait, a görög szellem páratlan kifejlését tudományban és művészetben a költő mellőzi. Neki itt is csak históriai keretre van szüksége az új eszme számára; ő csak az önzetlenül a népért dolgozó nagy ember sorsát akarja föltüntetni. Erre alkalmas színhely Athén, hol először fejlődött ki a demokrácia. Görögország története időrend szerint is Egyiptoméhoz kapcsolódik. Az egyiptomi színben Ádám csak belső fejlődést él át; külső események azért nem is kellenek. Itt azt a tapasztalatot kell tennie, hogy a nép nem érdemli meg, hogy érte fáradozzék, azért kell egy drámaibb küzdelem, a nép hálátlanságának megnyilatkozása. De ennek a rajza is elvont, ideális marad. Némi helyi szint ád a jelenetnek Lucia áldozata, Lucifernek borzongása a görög templom szépsége előtt. Nehány történeti részlet is helyet talált. Miltiades fia a történetben is Kimon, ki később apja méltó fiának bizonyult. Kifizette az apjára rótt pénzbüntetést, hű polgára maradt hazájának, mely fényes tetteit ugyancsak hálátlansággal viszonozta. Őt is több izben vádolták, egyszer száműzték is; hazájáért vívott harcban halt meg. De Miltiades neje nem Lucia volt, hanem Hegesypyle, Olorius thrák fejedelem leánya.

HATODIK SZIN.

(Rómában. Nyilt csarnok, istenszobrokkal, díszedényekkel, melyekben illatok égnek, kilátással az Apenninek felé. — Közepén terített asztal három lecticával. Ádám mint Sergiolus, Lucifer mint Miló, Catulus, mind megannyi kéjenc, Éva mint Júlia, Hippia és Clúvia kéjhölgyek ledéren öltözve dőzsölnek. Egy emelvényen gladiátorok harca folyt, rabszolgák állnak parancsra készen, fuvolások zenélnek. Alkony, később éj.)

Catulus. Nézd, Sergiolus, mily serény, ügyes
Ez a piros szalagu gladiátor;
Mernék fogadni, hogy amazt legyőzi.

Ádám. Nem, Herculesre!

Catulus. Ah mit, Herculesre,
Ki hinne még közöttünk istenekben?
Mondd Júliádra, jobban elhiszem.

Foglalat. *Az orgia. A gladiatori jelenet. A gúnydalok. Éva búsongása. A halotti menet. Péter apostol megjelenése. Az óvilág összeroskadása, a kereszt föltűnése.*

A színi utasításban *lectica*, hordóágy. A görögök és rómaiak, főleg az életszokások finomodásának korában, nem ülve, hanem feküdve étkeztek. A fekvőhelyet azonban nem lecticának, hanem lectusnak hívták, mely ágyat is, kerevetet is jelentett. Volt sokféle lectus, különböző használatra; az ebédnél használatos alacsonyabb volt mint az ágy (az asztal is alacsonyabb volt mint a mienk) s a rómaiaknál rendesen három személy számára szolgált, három vánkossal, a miért lectus triclíniarisnak, triclíniumnak hívták. A lectica egészen olyan volt mint a lectus csak rudakkal volt ellátva, hordozásra.

1088. *Gladiator.* A gladiatorok mérkőzése a rómaiak legkedvesebb látványa, ebben telik legnagyobb gyönyörüségük; a császárok idejében nagy nemzeti intézmény, melynek fejlesztésében a császárok, a város és gazdag magányosok vetekednek. A költő, ki a római életet akarja bemutatni, jobban nem kezdhette a jelene-

Ádám. Legyen!
Lucifer. Erős alapra esküszöl:
Álistent tévén álisten helyébe.
De mondd, hogy értsük mégis azt az esküt:
Szépségét értsük-é, szerelmed-é,
Avagy tán épen hűségét irántad?
Catulus. A báj muló, s ha még nem volna is,
Unott lesz holnap, a mi elragad ma,
S kevesb kecsű nő csábít tőle el
Az ujdonság bűbájos ingerével.
Ádám. Hűségit értém. Vagy ki pazarol
Hölgyére többet nálam?
Hippia. Oh bohó!
Hát bírod-é őt vég nélkül ölelni?
S ha bírnád is, te, a ki telhetetlen
Gyönyörre vágysz, s haszontalan csapongsz,
Mert a kéjnek csak egy-egy elszakadt
Részét birod egy-egy nőben találni,
Mig a szépség s kéj eszményképe mindig
Elérhetlen varázsként leng előtted,
Hogyan tudod, hogy szintén egy szeszélye,
Egy ábrándkép nem csábítandja-é el?
Egy gladiátor roncsolt izmai — —
Ádám. Igaz, igaz, ne többet, Hippia!
Miért is vonz az a kéj Tantalusként,
Ha Herculesnek ereje hiányzik,
Ha Proteusként nem változhatunk,
S egy megvetett rab, kínos hét után,

tet, ámbár arról, hogy magánosok házában is rendeztek gladiátori küzdelmeket, nincsen tudomásunk.

1091. A római életnek e korszakában a hitetlenség még közel se volt akkora, hogy római ember ilyet mondhatott volna. Legkevésbbé akadhatott fel valaki a Herculesre mondott eskün, mely a legszokottabb szólások egyike volt. Ez az egész életkép szabadon van megszerkesztve, nem is hű a részletekben, de belső igazsága van és a kivánt hatást, hogy fogalmat adjon a római élet züllöttségéről, a költő eléri.

1094. A nőben való hit Lucifer szerint ép oly babona, mint Hercules imádása.

1102. Ádám Júliának *hűségére* esküszik, de hűségében azért hisz, mert sokat költött rá.

1103—1113. Hippiának kissé elvont okoskodása: Hogyan bizhatik a csapodár Ádám Júlia hűségében, ki talán ép oly szeszélyes és csapodár?

1114—1122. Ádám máris kiábrándul, a kéj minden kín-

Oly órát élvez, milyet hasztalan
Óhajt ura. — Vagy a gyönyör csak egy
Ital viz-é hát a meglankadottnak,
S annak halál, ki habjaiba dűl?

Lucifer. Ah! mily dicső erkölcsi tanfolyam
Szép lyányok keblén, füzéres pohárnál.
De hát fogadástok? —

Adám. Ha veszteném,
Úgy Júlia tiéd.

Catulus. S ha nyersz?

Adám. Lovad
Enyém.

Catulus. Négy hétre visszaveheted,
Vagy bétaszítom ángolnás tavamba.

Lucifer. Nézd, Júlia, e szép kövér halat:
Egyél, hiszen majd hizlalsz másikat.

Éva. S nem dőzsöl-é rút féreg rajtad is?
Örüljön, a ki él, vagy hogyha nem
Tud is örülni, legalább kacagjon. *(Iszik.)*

Adám *(a gladiátorhoz).*
Jól tartsd magad, hé! —

Catulus. Rajta csak, vitézül.

(Catulus gladiátora elesik s életéért esdve, ujjait fölemeli. Adám a kegyelmi jelt akarja adni, de Catulus lefogja kezét s összeszorítva markát, hüvelykét a gladiátor felé tartja.)

ját érzi. Szomjazzuk a kéjt, de ha azt hisszük, hogy elértük, azt látjuk, hogy fut előlünk (Tantalus); kimerülünk benne (hiányzik hozzá Hercules ereje), és ugyanazok maradván (nem Proteusként változva), megúnjuk. Mindig csak a kéjt keresvén, elvész iránta való fogékonyságunk, mit az a megkapó hasonlat fejez ki, hogy aki csak néha, szomjasan, fáradság árán szerzi, azt üdíti, mint egy pohár víz a meglankadt embert; aki a kéj tengerében úszik, aki mindig csak gyönyöröket élvezhetne minden fáradság nélkül, nem élvez semmit, megún mindent.

1124. *Füzéres pohár.* Az ivó edényeket a fényüzés korában gazdagon diszítették drágakövekkel, egyes mondásokkal, versekkel és virágfüzérekkel.

1125—1117. A versenynél való fogadás oly vonás, melyet a költő a mi korunkból vesz kölcsön; a rómaiaknál nem volt szokásban.

1128—1132. Nem a közönséges ángolna (anguilla vulgaris) értendő, hanem egyik közel rokona, a Muraena helena L., tengeri hal, melynek husát a rómaiak nagyon szerették, amiért nagy gonddal tenyésztették s állítólag, hogy kövé-

Recipe ferrum! — Gyáva korcs. Elég
Rabszolgám van még, nem vagyok fukar.
Ki sajnálná e kis felzaklató
Jelenetet, szép hölgyek, tőletek,
Midőn a csók oly sokkal édesebb,
Forróbb a vágy, ha egy kis vér ömölt.

(A gladiátort ezalatt ellenfele kivégezte.)

Ádám. A ló enyém, jőj Júliám, ölelj meg.
Vigyék ki azt a hullát. — Táncosok!
Csináljatok most már komédiát,
Ebből elég volt mára.

(A hullát kiviszik, az emelvényt a táncosok foglalják el.)

Catulus. Clúvia!
Jőj hát te is, nem nézhetem soká,
Ha más ölelkezik.
Lucifer. S mi, Hippia,
Követjük-é szintén példájukat?

rebb legyen, rabszolgák husával is etették. Catulus szavainak ez az értelme: Ha megnyerem Júliádat, nekem csak négy hétre kell, azután visszaveheted. Ha ekkor neked se kell, betaszítom ángolnás tavamba. Ez érteti meg Lucifer beszédét 1123—1131. Biztos, hogy négy hét után egyiknek se kellesz majd, ángolnák étele leszel. Éva nem ijed meg; visszavág Lucifernek: te is férgek étele leszel.

1133. Finom megjegyzés. A kacagás nem mindig az öröm nyilatkozása.

1135. Recipe ferrum — fogadd be a vasat, azaz fogadd a halálos csapást, a gladiátori küzdelmeknél a szokásos kifejezés a kegyelem megtagadására. A rómaiak a harcban való ügyességet mindennél többre becsülték; a gyávaságot, ügyetlenséget egész megvetésükkel sujtották. A legyőzött fél mutató ujjának feltartásával kegyelmet kérhetett nem ellenfelétől, hanem a néptől vagy a császártól; ha megadták neki (missio), magasra emelt, ökölre szorított kézzel mutatták, melynek hüvelykujját behúzták (polico presso); ha megtagadták, a kezet kinyujtották, a hüvelykujjat lefelé tartották (pollice verso).

1140. A beteges, őrjöngő kéjvágy vonása; a vér látása még fokozza a kéjt. A rómaiak nem tudtak betelni a vér látásával. A cirkuszokban tömérdek gladiátor, néha ötszáz pár is küzdött.

1143—1144. Nem közönséges mulattató táncról van szó, hanem szinházi némajátékos jelenetről, a vendégek mulattatására. Később (1161.) táncosnőket is említ a költő.

1148. A méreg említése is hozzátartozik a korrajzhoz. Rómában a méregkészítést a

De nyald meg ajkad, nincs-e rajta méreg.
No úgy, most már mulathatunk, galambom.
Ádám. Mit is dobog szived olyannyira,
Nem nyughatom fölötte, Júlia. *(Suttognak.)*
Lucifer. Halld, e bolond még a szivről beszél!
Catulus. Ládd, kedves, én nem bántom a tiédet,
Tehetsz vele akármit, csak ne tudjam,
Ha csókod forró s mindig kész nekem.
Clúvia. Nagylelkű kedves! ím javadra e bort. *(Iszik.)*
Catulus. Jól van, jól, Clúvia, de lágy karod,
Puhácska kebled tőlem el ne vond,
Füzérem, is lesiklott, ládd, fejemről. —

(A táncosnőkhöz.)

Ah, ez remek fordúlat táncotokban,
Mi búja tűz, kellemmel egyesülve!
Clúvia. Szemed befogom im, ha ott leled
Azt, a miért én is versenyt futok,
S csak egy jó szót sem bírok érdemelni.

(Luciferre mutatva.)

Ezen savanyu arcot nézzed inkább!
Miért is ennek az a szép leány,
Ha már különb hasznát se' tudja venni,
Mint hogy szunyadni hagyja, míg maga
Gúnyos mosolylyal és hideg szemekkel
Kisér száz édes, bárha dőre dolgot,
Mi a társalgás illatát teszi.
Catulus. Valóban, egy ily arc egész körök
Költészetére fagylepelt borít.
Ki ellenáll a perc igézetének
S nem hagyja lelkét ártól elragadni,
Nem is jó ember s bár maradna otthon.
Hippia. Valóban szinte félek, hogy szegényben
Már megfogant a fekete halál,
Mely a várost pusztítja.
Ádám. El vele,

császárság idejében a tökéletességig vitték. Lucifer tart tőle, hogy Hippia ajkára kent méreggel akarja megmérgezni.

1170. *Kisér* itt annyi mint néz.

1178. A nagy pestis sokkal később pusztított Rómában, 250—255. Kr. u. Egy ideig minden nap 5000 ember halt meg Rómában; más városok egészen kihaltak akkor. L. *Gibbon* History of the decline and fall of the Roman empire. I. 455.

E gyászos képpel. Pajzán dalt nekünk,
Ki tudja a legszebbet köztetek?
Hippia *(énekel).* Borral, szerelemmel
Eltelni sohsem kell;
Minden pohárnak
Más a zamatja.
S a mámor, az édes mámor,
Mint horpadt sírokat a nap,
Létünk megaranyozza.

Borral, szerelemmel
Eltelni sohsem kell;
Minden leánynak
Más a varázsa.
S a mámor, az édes mámor,
Mint horpadt sírokat a nap,
Létünk megaranyozza.
Catulus. Jól van biz az, no's Clúvia, te mit tudsz?
Clúvia *(énekel).* Bolond világ volt hajdanában:
Lucretiát az özvegy ágyban
Hogy megkereste szép gavallér,
Nem lángol ajka, több kéjt nem kér,
Tárt szűvel nem fut bordélyházba,
Hideg vasat merít magába.
Mind. Örűljünk, okosabb világ van,
Örűljünk, hogy mi élünk abban.
Clúvia. Bolond világ volt hajdanában:
Brutus nem ült szép villájában,
Kardot fogott s harcolni méne,
Mint hitvány zsoldos, s még mi végre?.
A rongyos nép jóléte végett,
S tar földön érte el is vérzett.
Mind. Örűljünk, okosabb világ van,
Örűljünk, hogy mi élünk abban.

1182—1195. Arany János a dal gondolatát szépnek, de lirai zöngelem nélkül valónak találja (l. Morvay Magyarázó Tanulmány stb. 179.); de van benne klasszikus íz.

1197—1202. Modernebb vers és gondolat. Lucretia, Tarquinius Collatinus neje, Sextus Tarquinius kéjvágyának esett áldozatul. Maga mondta el gyalázatát férjének és azután maga ölte meg magát. Clúvia és a többiek csúfolják a régi római erkölcsöknek e magasztos példáját.

1205—1210. Nem könnyű megállapítani, melyik Brutusról van itt szó. Az egyik, L. Julius Brutus, jelen volt, mi-

Clúvia. Bolond világ volt hajdanában:
Rém járt fel a hősök agyában,
Szentnek hivék, mit kacagunk ma,
S egy-két ily őrült ha akadna,
Cirkuszainkban épen elkel,
Nekünk látvány, a vadnak étel.
Mind. Őrűljünk, okosabb világ van,
Őrűljünk, hogy mi élünk abban!
Lucifer. Ah! Clúvia, leverted Hippiát.
Szeretnék e dalnak költője lenni.
Ádám. S te nem danolsz, mit búsongsz, Júlia?
Körűlünk minden vígad és nevet.
Nem jól esik pihenned keblemen?
Éva. Ah jól, nagyon. De nézd el, Sergiolus,
A boldogság midőn elkomolyít,
Azt tartom, mely kacag, nem is valódi.
Legédesebb percünkbe is vegyül
Egy cseppje a mondhatlan fájdalomnak,
Talán sejtjük, hogy az ily perc — virág,
S így hervatag.
Ádám. Ah, én is érzek ilyest.
Éva. S kivált ha még dalt hallok és zenét,
Nem hallgatom a szűk korlátú szót,
De a hang árja ringat, mint hajó,

kor az előbb említett Lucretia elmondotta gyalázatát. Boszszút esküdött a Tarquiniusoknak, fölizgatta a népet és végbezvitte, hogy az ép távollevő Tarquiniust a tróntól megfoszszák és száműzzék. Később saját fiait, kik a zsarnok érdekében szőtt összeesküvésben résztvettek, halálra ítélte. De ha ezt értette Madách, akkor talán ezt a vonást említette volna. — Számos más Brutust ismerünk még, de a leghíresebb köztük M. Junius Brutus, aki Julius Caesar gyilkosainak egyike volt. Csakhogy itt is sajátságos, hogy a dal ép erről nem tesz említést. Azután ennek a Brutusnak idejéről nehéz mondani, hogy hajdani volt, hiszen körülbelül 80—90 év előtt élt. Mégis valószinü, hogy ezt a Brutust érti Madách; a kronológiával nem törődik sokat, se itt, se másutt.

1214. A hősök agyrémekben hittek. A szép magyaros fordulat Arany János tollából ered.

1217—1218. Célzás a keresztényekre, kiket a cirkuszokban a vadak elé dobtak.

1226—1231. Bocsásd meg, Sergiolus, hogyha boldogságom elkomolyít; a kacagó boldogság nem is valódi.

1233—1242. Hogy néha lirai érzésnek is remek kifejezést tud adni, itt mutatja meg Madách, midőn Éva lelkében megszólaltatja a paradicsomi

S úgy érzem, mintha álomban feküdném:
A rezge hangon messze múltba szállnék,
Hol napsugáros pálmafák alatt
Ártatlan voltam, játszi, gyermeteg,
Nagy és nemes volt lelkem hívatása.
Bocsáss meg, őrült álomnak varázsa
Mind ez. — Csókollak ismét — ébredek.

Ádám. El a zenével, tánccal, émelyít
Ez örökös édesség tengere!
Keserüet kivánna már szivem.
Boromba ürmöt, és fulánkot a
Piros ajakra, vészt fejem fölé.

(A táncosok elmennek, jajgatás hallik kivülről.)

Mi jajszó ez, mely úgy velőbe hat?

Lucifer. Nehány őrültet most feszítenek fel,
Testvériségről, jogról álmodókat.

Catulus. Úgy kell nekik, miért nem ültek otthon,
Élvezve és feledve a világot!
Miért vitatták mások dolgait?

Lucifer. Koldús a dúst testvéreül kivánja,
Cseréld meg őket és ő von keresztre.

Catulus. Hagyd hát kacagnunk a nyomort, hatalmat,
Dögvészt, mi a várost tizedeli,
Az isteneknek minden végzetét. *(Új jajszó.)*

Ádám *(magában).*
Úgy érzem, mintha álomban feküdném,
A rezge hangon messze múltba szállok,
Hol nagy s nemes volt lelkem hívatása.
Nem úgy mondád-e Júlia?

Éva. Igen!

(Ezalatt besötétült. A csarnok előtt temetési menet vonúl el tibiákkal, fáklyákkal és jajveszéklő nőkkel. Az egész társaság egyideig merev hallgatásba sülyed.)

időre való visszaemlékezést. Finom vonás az, hogy a zene, nem a »szűk korlátú szó« idézi föl Évában ez emlékeket.

1243—1247. Most erősebben tör ki Ádám lelkéből az 1115—1123. sorok érzése.

1249—1250. A keresztények üldözésére vonatkozik. A keresztények keresztrefeszítését Tacitus is említi. Annales. XV. 44.

1254—1255. Lucifer nem hisz a lélek nemességében. A keresztények szerinte azért beszélnek testvériségről, mert koldusok és a gazdagok birtokára áhítoznak.

1262 után. Utasítás: tibia = síp. A római temetésnő

Lucifer *(felkacagva).* Mint látom, itt a jókedv elborúlt.
Bor nincs-e már, vagy elfogyott az élc,
Hogy a savanyu úr is megsokalja?
Talán bizony valaki fél közöttünk,
Vagy épen megtért.
Ádám *(feléje sújtva poharát).*
Veszsz, ha azt hiszed.
Lucifer. No majd hivok uj vendéget közénk,
Talán megifjult kedv is tér be véle.
Hej! hozzátok be, szolgák, ízibe,
Ki fáklya-fénynyel erre útazik.
Csak megkináljuk egy pohár itallal.

(A halottat nyilt koporsóban behozzák s az asztalra helyezik. Kisérete a háttérben marad. Lucifer ráköszönt.)

Igyál pajtás, holnap nekem, ma néked!
Hippia. Talán inkább csókot kivánsz?
Lucifer. Öleld meg.
És lopd ki szájából az obulust.
Hippia. Ha tégedet csókollak, őt miért ne?

(A halottat megcsókolja, Péter apostol a kiséret közül kilép.)

Péter apostol. Megállj, a döghalált szívod magadba.

(Mindnyájan visszaborzadva, helyeiken fölemelkednek.)

Mind. A döghalál — rettentő — félre innen!

a gyászmenet élén tényleg a zenészek vonultak, kikre a jajveszéklő nők (praeficae) következtek.

1264. A *savanyú úr* célzás 1165-re. Lucifer szavainak értelme: Még ő is, kit pedig savanyúnak neveznek, sokalja a beállott komolyságot; így csúfolja a dőzsölők ijedtségét.

1274. A halottnak obulust, ezüstpénzt (körülbelül 8 kr. a mi pénzünk szerint) tettek a szájába, hogy legyen neki mivel megfizetni Charont, aki a halottat csónakján a Hadesbe viszi.

1278. Péter apostol, a keresztény hagyomány szerint, melyet azonban a protestáns egyház írói kétséggel illetnek, több ízben volt Rómában, Claudius uralkodása alatt, 44-ben Kr. u. és Nero idejében, a hatvanas években, a midőn 68-ban vértanú-halált halt. Nero alatt volt az első nagy keresztényüldözés.

1279—1314. Péter apostol hatalmas beszéde a hanyatló Róma megrázó képét tárja elénk. A romlás minden vonását látjuk egyesítve, a régi római bátorság elvesztét, a döghalál pusztítását, az idegen ellenség közeledését, a társadalmi rend fölbomlását, a kéjtől való undorodást, a régi hit

Péter apostol. Te nyomorú faj! — gyáva nemzedék,
Míg a szerencse mosolyog feletted,
Mint napsugárban a légy, szemtelen,
Istent, erényt gúnyolva taposó.
De hogyha a vész ajtódon kopog,
Ha Istennek hatalmas ujja érint,
Gyáván hunyász, rútul kétségb'eső.
Nem érzed-é, hogy az ég büntetése
Nehezkedik rád? Nézz csak, nézz körül,
A város pusztúl, durva, idegen nép
Tiporja el arany vetésidet,
Szétbomlik a rend, senki sem parancsol
S szót nem fogad. A rablás, gyilkolás
Emelt fővel jár a békés lakok közt,
Utána a halvány gond, rémület.
S égből, földről se' részvét, sem segély.
Nem bírod, úgy-e, kéjek mámorával
Elandalítni azt a szózatot,
Mely a kebelnek mélyét felveri
S jobb cél felé hiába ösztönöz?
Kielégítést, úgy-e bár, nem érzesz,
Csak undort ébreszt sűdben a gyönyör
S aggódva nézsz körűl, ajkad rebeg:
Hiába mind, a régi istenekben
Nincs már hited, kövekké dermedeztek.

(Az isten-szobrok szétporlanak.)

eltünését, a lelkek belső elzüllését és új hit után való vágyódását. Igaz, hogy Péter apostol korában Róma még nem süllyedt oly mélyre, a döghalál sem pusztított ekkor és a barbárok is később rontottak Rómába; a költő különböző korok vonásait és eseményeit egyesítette; de Péter apostol szájába illik e rettenetes vádbeszéd. Az apostolnak a pogány Róma az a nagy Babilon volt, melyet Istennek el kellett pusztítania; történeti tény, hogy így beszéltek a nagy hittérítők; minden erkölcsi és testi csapással fenyegették a nagy várost, belháborúval, vad, északról jövő barbárok betörésével, döghalállal és éhhalállal, üstökösökkel és napfogyatkozásokkal, földrengésekkel és árvizekkel; ezekre következik majd a nagy, a végleges csapás, midőn égről szálló láng fogja majd elpusztítani a hét halmon épült várost minden palotájával, templomával és diadaliveivel és Rómával együtt az egész föld el fog veszni. (Gibbon II. 305. l.)

1296—1299. A lelkiismeret szava. Hiába ösztönöz = nem hallgattok rá.

1303. *Kövekké dermedeztek*, t. i. most már csak kövek, melyeket a hit nem éltet.

Elporlanak s új Istent nem találsz,
Mely a salakból ujra fölemelne.
Nézz csak körül, mi pusztít városodban
Hatalmasabban, mint a döghalál!
Ezren kelnek fel a lágy pamlagokról,
Hogy Thebaisnak puszta téreit
Vad anachorétákkal népesítsék,
Ottan keresve tompult érzetöknek,
Mi még izgassa, a mi még emelje.
El fogsz pusztulni korcsült nemzedék,
E nagy világ most tisztuló szinéről!

Hippia *(az asztal előtt összeroskadva).*
Oh jaj nekem, mi szörnyű fájdalom,
Hideg veríték, Orcusnak tüze,
A dögvész, oh, a dögvész, elveszek!
Nem gyámolít ki sem közületek,
Kik annyi élvet osztátok velem?

Lucifer. Ma néked, holnap nékem, édesem!

Hippia. Hát öljetek meg, átkom ver különben.

Péter apostol *(hozzá lépve).*
Ne átkozódjál, lányom, sőt bocsáss meg!
Majd gyámolítlak én és a nagy Isten,
A szent szeretet örök Istene.
Emelkedjél fel hozzá, ím e vízzel
Lelked kitisztul menten a salaktól,
S hozzá siet.

(Megkereszteli az asztalról vett edényből.)

Hippia. Atyám — megkönnyülék. *(Meghal.)*

Catulus *(indúl).*
Én még ma Thebaisba útazom.
Elundorodtam a bűnös világtól.

Clúvia. Megállj Catulus, én is elkisérlek *(kimennek).*

1309. *Thebais*, felső Egyiptom neve, Thebae fővárosáról elnevezve.

1310. *Anachoreták*, remeték; a kereszténységüldözések korában sok száz a. élt a felső egyiptomi, sziriai és más sivatagokban, rajongva sanyargatta testét (azért itt *vad* a.), hogy vétkességéért büntesse, vágyait megölje és így halhatatlan lelkét Istennel egyesíthesse. Később összecsoportosultak, együtt éltek és ebből keletkeztek az első kolostorok Thebaisban.

1311—1312. Egyedül a testi fájdalom izgatta még tompult érzetüket.

Ádám *(elgondolkozva az előtérbe lép, Éva követi.)*
S te itt vagy, Júlia? mondd, mit keressz itt,
Hol a halál az örömet kiölte?
Éva. S nem ott van-é helyem, a hol te vagy?
Ah Sergiolus! vajh mi sok nemes
Érzést találtál volna e kebelben,
Hol csak mulékony kéj után kutattál.
Ádám. És önmagamban is. Mi kár, hogy úgy van!
Elveszni nyomorúltan, kisszerűen,
S szenvedni addig, Oh, ha él az Isten,

(Letérdel s kezét égnek emeli)

Ha gondja van ránk, és hatalma rajtunk,
Új népet hozzon s új eszmét a világra,
Amazt, a korcsba jobb vért önteni,
Ezt, a nemesbnek, hogy köre legyen
Magasra törni. Érzem, elkopott mind,
Mi a miénk volt — s újat létrehozni
Erőnk kevés. Hallgass meg, Istenem!

(Az égen glóriában a kereszt feltünik. A hegyek mögül égő városok pirja látszik. A csúcsokról félvad csapatok szállnak alá. Távolról áhitatos himnusz hallik.)

Lucifer *(magában).*
E látvány kissé borzogatja hátam,
De nem emberrel kell-e küzdenem?
Mit én nem bírok, ő teszi helyettem,
Hasonló tréfát már gyakorta láttam.
A glória ha lassan elveszett,
Még megmarad a vérengző kereszt.

1336—1345. Ádám nemcsak kiábrándult, de undorral fordul el életének ettől a fázisától. Nem érez magában erőt, hogy, mint eddig, a maga erejéből, új eszme útjára térhessen. Istentől kéri, hogy új népet küldjön az elkorcsosult emberiség fölfrissítésére és új eszmét az emberi tevékenység számára.

1345 után *utasítás.* Isten meghallgatta Ádám imáját. A glória az égen jelzi az új eszmét, a kereszténységet, és a félvad csoportok az új népet. Itt is későbbit tesz előre a költő. Rómát a gótok csak az V. század elején pusztították először.

1346—1351. Lucifer borzong a kereszt láttára, de csakhamar vigasztalódik; ha az eszme szent is, az emberek majd elrontják. A glória, az eszme fénye elvész és megmarad a vérengző kereszt, megmaradnak az embereknek a félreér-

Péter apostol. Az Úr meghallgatott. Tekints körül,
Az elkorcsúlt föld újra kezd születni.
E medvebőrös barbár harcfiak,
Kik üszköt vetnek fényes városokra,
Kiknek lova múlt századok vetését
Tiporja el s istállót elhagyott
Templom-falak közt él, új vért hozand
Az elsilányult, megfogyott erekbe,
S kik a cirkuszban himnuszt énekelnek,
Míg a bősz tigris keblöket kitépi,
Új eszmét hoznak; a testvériséget,
És az egyénnek felszabadulását,
Melyek meg fogják rázni a világot.
Ádám. Ah, érzem, érzem, mást is kér a lélek,
Mint dagadó párnákon renyhe kéjek;
A szív vérének lassu elfolyása
Olyan kéj, melynek vajh mi lenne mása?
Péter apostol. Legyen hát célod: Istennek dicsőség,
Magadnak munka. Az egyén szabad:
Érvényre hozni mind, mi benne van.
Csak egy parancs kötvén le: szeretet.
Ádám. Fel hát csatázni, fel hát lelkesülni
Az új tanért. Alkotni új világot,
Melynek világa a lovag-erény lesz,
Költészete az oltár oldalán
A felmagasztalt női ideál.

(Péterre támaszkodva indúl.)

tett eszme nevében elkövetett kegyetlenségei. L. Madách verseit I. 95. l.

1353—1365. Ádám imáját az Úr meghallgatta. Nem ő, Ádám, hirdeti az új eszmét, hanem Péter apostol Isten nevében; az új eszme: testvériség és az egyén fölszabadulása.

1367. *Kéjek* kéjeket helyett; költői szabadság.

1368—9. A vértanú halála a legnagyobb kéj.

1374—1375. Ádám is új vonást csatol az új ideál jellemzéséhez, a lovagerényt, a női ideált.

1378 — 1381. Lucifernek egyik legjellemzőbb, velős beszéde. Az új ideál tetszik a férfiúnak, mert büszkeségének, önérzetének hízeleg; tetszik istennek, mert neki az ő imádása a fő, és kedves az ördögnek, mert a jövendő kudarc majd kétségbeejti az embert.

1382. A görög még ez időben is barbárnak tekinti az idegent, főleg pedig a keresztes hadakat, melyeknek nagy része tényleg gyülevész, csőcselék nép volt. A görögöknek volt okuk félni tőlük. Az első

Lucifer. Ah, a lehetlen lelkesít fel, Ádám!
A férfiúhoz méltó ez s dicső ám.
Istennek tetszik, mert az ég felé hajt,
S ördögnek kedves, mert kétségbe ejt majd.

(Utána megy.)

Magyarázat.

Az érzéki élvezetekbe sülyedt Rómában vagyunk, egy római orgia folyik le szemünk előtt, melynek vége egy egész nagy korszak haldoklását jelenti.

Ádám-Sergiolus és barátai gladiatorok küzdelmének látványával izgatják dőzsöléstől elernyedt idegeiket. Fogadásokat kötnek, mint ma a lóversenyeknél; Ádám a maga gladiatorának győzelmére szeretőjét, Éva-*Juliát* teszi, Catulus lova ellenében. Ádám gladiatora győz, a legyőzött gladiatort irgalmatlanul kivégzik, mert a meleg vér látása is ingerli a kéjelgőket, a dőzsölés megindul, táncosnők lépnek föl, más nők gúnydalokat énekelnek a régi római erkölcsökre.

De Éva bús, lelke jobb érzései jelentkeznek és visszhangot keltenek Ádám lelkében is, ki a nagy mulatság közepett csak undort és émelygést érez. A közelgő vég sötét árnyéka borul e förtelmes mulatságra. Keresztre feszített vértanúk jajkiáltása hallik, egy halotti menet vonul el a csarnok előtt, döghalálban kimultat visznek. Lucifer-

keresztes hadak vad, fegyelmezetlen csapatokból állottak, kik Magyarországon és Bulgárián át pusztítva rohantak Konstantinápoly felé; többnyire már útközben elvesztek, akik pedig Konstantinápolyba értek, ott csak folytatták garázdálkodásukat. Csak ezek után jöttek fegyelmezett seregek élén a kiváló vezérek: Bouillon Gottfried, Raimund, Bohemund és mások. Bohemundot kisérte rokona, *Tankréd*, akiben, Gibbon szerint, a tökéletes lovag minden erénye egyesült. De hogy a görög nép ezek után is félt a keresztesektől, nagyon érthető. A görög császár is nagy aggodalommal látta ezeket az óriási seregeket, melyektől féltenie kellett uralkodását. A szín abban az időben játszik, midőn Tankred vitézeivel visszatér Ázsiából és Konstantinápolyba tér pihenni. Erről a visszatérésről a történet azonban nem tud semmit. Tankred, ki számtalan hős tettet vitt végbe a szent földön, mint több fejedelemségnek az ura és kormányzója ott halt meg 1112-ben.

ben, ki a dőzsölők közt van, pokoli ötlet támad, behozatja a halottat és megcsókoltatja az egyik nővel, Hippiával.

Ekkor előlép a halotti kiséretből Péter apostol és hatalmas beszédben megjövendöli e végkép megromlott világ végét. Hippia haldoklik, Péter megkereszteli, a mulató társaság, rémülettől és undortól elfogva, széjjel rebben. Ádám fölébred; térdre borul és Istentől kér segítséget. A kereszt tünik föl az égen, a hegyekről romlatlan barbár nép száll alá. Péter apostol hirdeti a világ megujhodását a keresztény hit eszméjében.

*

A szin jelentése. Ádám hiába keresett az érzéki kéjben megnyugvást. Ez életnek csakhamar kinzó töviseit érzi, az undort, az únottságot s a mi ezeknél is kinzóbb, a tehetetlenséget, a maga-megvetést. De a maga erejéből már nem bir fölemelkedni. Isten emeli föl e sülyedésből az embert, a kereszténység új eszméjével. Ádám új lelkesedésre ébred, új küzdelembe indul.

Egy korszak véget ért. Az egyén a dicsőségben kereste a boldogságot, milliók boldogsága árán, kiket akarata alá hajtott. De a dicsőség nem elégíti ki a nemes lelket. Előbb-utóbb érzi a többiekkel való közösségét és átlátja a hirvágy ürességét.

Ekkor az ellenkező irányban keresi a boldogságot, a közért való életben, a nép szabadságáért való küzdésben. Ez az eszme is hiú, mert a nép aljas, nem lehet azt szabaddá tenni.

E keserű tapasztalatok után nem akar többé se uralkodni a népen, se szolgálni azt, csak magának él, az érzéki kéj mámorának. De a mámor után kínos ébredés következik, ez életbe belepusztul az egész élvezethajhászó társadalom. Igy bezáródik a kör, az ókori világ elpusztul, a keresztény eszmével új élet kezdődik.

E három kép szorosan összetartozik, ez az emberiség fejlődésének első nagy szakasza. Három eszme bizonyult csalfának: az egyéni dicsőségé, a közért való életé s az érzéki élvezeté. Mindegyik szín külön tragédia, mely a hős bukásával végződik. Mint fáraó azért bukik Ádám, mert maga az eszme hibás, a dicsőség üres ábránd és a hozzá való út is, népek leigázása, ellenkezik Ádám nemes lelkével. Mint Miltiades azért bukik, mert nemes eszméért küzd ugyan, de ez az eszme, a nép szabadsága, a nép aljassága miatt megvalósíthatatlan. De elfordulván minden eszmétől,

mondhatni csak az *eszmétlenség eszméjének*, az önző érzéki élvezetnek élve, sem bir megnyugodni Ádám, mert ez az élet megrontja a lelket és végkép boldogtalanná teszi. Ily állapotban volt az emberiség a római császárság korában. Ebből ragadta ki a kereszténység.

*

Történeti és drámai mozzanatok. Nem történeti eseményt, hanem szabadon kitalált életképet látunk e színben, orgiát a hanyatló Róma idejéből. A kép egyes vonásai történetiek, habár a római élet különböző korszakaiból valók; fontosabb azonban, hogy lélektanilag igaz a kép jelentése, szelleme, egész karaktere. Ilyen a fékevesztett mulatásvágy mind azokban a korszakokban és társadalmakban, melyekben az emberek megromlottak, egyesek szerfölött meggazdagodtak, a pénz megölte a lelkiismeretet, az iedálok kivesztek. Az emberi természet sötét mélységéből feslett hajlamok, természetellenes ösztönök törnek föl; a halál képe lobogó lángra szítja az életkedvet, az érzéki mámort únottság követi, melyből mind szilajabb ösztökélés ragadhat csak új élvezetre. A jelenet hatalmas, megkapó. A rikító fény mellett föltünik az enyészet fekete árnyéka, az omló vérből, a lelkek mocsarából a rothadás bűze terjed. Merész vonásokból áll elő a kép; a gladiatorok küzdelme, az olcsó és hitevesztett szerelem, az erkölcs sárba rántása, a halottnak felköszöntése és megcsókolása, a döghalál, Péter apostol megjelenése és szózata — mind e vonások nagy lendülettel és erős kézzel vannak megrajzolva és összeegyeztetve.

Ilyen és még ilyenebb jelenetek előfordultak Rómában, de csak ilyenek? A kép maga nemcsak nem túlzott hanem a valósághoz képest még enyhe, de hogy mást nem tudunk meg Rómáról, mintha a római élet — bármely korban, de főleg ebben — csak ilyen lett volna, ez teszi ezt a képet is egyoldalúvá, majdnem ferdítéssé. Nem szólunk az ős-római élet fennkölt bélyegéről, a nép vitézségéről és egyszerű erkölcseiről; de még a romladozó Rómában is elég erő volt, hogy meghódítsa és civilizálja a világot, megajándékozza az állami élet intézményeivel, kifejtse a jogi élet formáit, megvesse a jövő fejlődés alapját. Maga a kereszténység csak a római élet formáinak, a rómaiak nyelvének, a római világbirodalom szervezetének segítségével, Rómából hódíthatta meg a világot. Nem Róma romjain épült az új világ; inkább mondhatjuk, hogy Róma föl-

építette a hajlékot, melyben a keresztény eszme otthonra talált. Mindezt mellőzte a költő, mint a többi történeti szinekben is sok fontos vonást, mely egy-egy mozzanatának kiemelkedését megakaszthatta volna. Nem kárhoztatjuk érte, mert nem pragmatikus történetírás volt a célja. Ő az emberi történet jelentős vonásait keresi és ezeknek egyike bizonyára az, hogy belső romlottság tette tönkre a római világbirodalmat. Madách csodálatosan összeegyezteti Ádám egyéni és az emberiség történeti fejlődését. Ádám kiábrándulván a dicsőségből és szabadságszeretetből, érzéki élvezetekbe merül; az emberiség is, a római világbirodalomban, elvesztvén minden hitét, minden eszményét, tobzódik az élvezetekben és megérik a halálra, melyből a keresztény eszme támasztja föl. Kérdezhetnők, miért választott a költő hősül köznemest, miért nem valamely császárt? Talán azért, hogy az egész társadalom romlottságát tüntesse föl és Péter apostolt szerepeltethesse, kit császárral nem könnyen állíthatott volna szembe.

Drámai tekintetben két mozzanat igen érdekes, Ádám kiábrándulása és Péter apostol megjelenése. A legfinomabb lélektani vonások egyike az, midőn Éva az orgia közepett elbúsul és a zene hallatára a paradicsomra emlékezik; Ádámban, az ő szavaira, ugyanaz az érzelem kél. Lelkük még nem romlott meg egészen, és midőn leginkább rontják, feszül legjobban ellene a romlásnak a magafentartásnak egy utolsó erőfeszítésével. Mennyi igazság és szépség van e fordulatban, mily mélyen érzi és érti a költő az emberi természet mivoltát! Évának e beszéde (1234—1243) nyelvileg is a mű egyik gyöngye. S ami itt Ádám és Éva lelkében történt, ennek a fordulatnak megfelel a nagyvilágban Péter apostol megjelenése, a világ lelkiismeretének hatalmas szózata, az idők megfordulásának nagy jelképe. Éva szavainak gyengédsége és dallamossága Péter apostol dörgő pathosza mellett megkapó művészi ellentét erejével hat. Az életkép a legnagyobb szabású történeti perspektivával végződik. Azt hittük, hogy csak elzüllött mulatság színhelyét látjuk, de midőn a háttér megvilágosodott, a történeti életnek nagy jövője tárult föl előttünk. Egyik történeti képnek sincs oly nagy és sajátos karaktere mint ennek.

HETEDIK SZIN.

(Konstantinápolyban. Piac néhány ógyelgő polgárral. Középen a patriarcha palotája, jobbra apácazárda, balra liget. Ádám, mint Tankréd, erődús férfikorban, más lovagokkal, Ázsiából visszatérő keresztes hadak élén, lengő zászlók s dobszó mellett jő, Lucifer mint tegyvernöke. Estve, később éj.)

Első polgár. Im itt jön ismét egy barbár csapat,
Fussunk, zárjunk be ajtót és kaput,
Nehogy rabolni jőjön kedvük újra.
Második polgár. El hölgyeinkkel! E vad csőcselék
Isméri a szerályok kéjeit.
Első polgár. És hölgyeink is a győző jogát.
Ádám. Megálljatok! Mit futtok így előttünk?
Vagy nem látjátok ezt a szent jelet,
Testvérileg mely egy célhoz csatol?
Hitünk világát vittük Ázsiának,
Szeretetnek tanát, hogy elvadúlt
Milljói, melyek közt szent bölcseje
Ringott üdvünknek, érezzék malasztját.
S tiköztetek nem volna szeretet?
Első polgár. Hallottunk már mi sokszor ily beszédet,
S legott házunkra az üszök repült *(elszélednek)*.
Ádám *(a lovagokhoz)*.
Imé, látjátok, ez átkos gyümölcse,
Ha aljas tervvel annyi martalóc
Kezében a szent zászlót lengeti,
S gyáván hizelgve a népszenvedélynek,
Hivatlanúl tolakszik fel vezérül. —

Foglalat. *Ádám mint Tankréd Konstantinápolyban. Lovag és köznép. Homousion és Homoiusion. Isaura. Kiábrándulás.*

1390. *Szent jel:* a kereszt a ruhán.

1404—1406. A lovag ideálja, mint 1376—1378.

Lovag barátim! míg e szennytelen
Becsület, Isten szent dicsérete,
A nő védelme és a hősiség
Lesz kardjainkon, mink vagyunk hivatva
E ronda démont féken tartani
S vezetni, hogy vágyának ellenére
Nagyot s nemest műveljen szüntelen.

Lucifer. Szépen szólsz, Tankréd, ámde majd ha a nép
El nem hiendi többé, hogy vezér vagy — —

Ádám. Hol a szellem van, ott a győzelem.
Lesujtom!

Lucifer. És ha szellem nála is lesz?
Leszállsz-e hozzá?

Ádám. Mért leszállani?
Hát nem nemesb, ha őtet emelem fel?
Lemondni a küzdés nehéz helyéről
Társak hijában ép olyan kicsinyes,
Mint szűkkeblűség társt be nem fogadni,
Irígyelvén részét a pályabérben.

Lucifer. Lám, lám, mivé silányult a nagy eszme,
Melyért a circus vértanúi haltak.
Ez az egyénnek felszabadítása?
Csodálatos fajú testvériség!

Ádám. Ne gúnyolj. Oh ne hidd, hogy a dicső tant
Fel nem fogom. Éltemnek vágya az.
Tehet, s tegyen, kiben szent szikra van,
Ki felküzd hozzánk, szívesen fogadjuk,
Egy kardcsapás rendünkbe emeli;
De őriznünk kell a rend kincseit
A még forrongó zűrnek ellenében.
Bár jőne már, bár jőne az idő,
Megváltásunk csak akkor fog betelni,
Midőn ledűl a gát, mert tiszta minden.

1408. *E ronda démont:* a martalóc népet.

1414. *Lesujtom*, t. i. a népet.

1411—1437. E kissé homályos párbeszéd értelme ez: Ádám 1399—1410. fölszólította lovagjait, hogy mint lovagok tartsák féken a népszenvedély ronda démonját. A nép aljas, de a lovagok hivatvák, hogy nemes vállalkozásokra vezessék. Lucifer kérdi: Hát ha a nép nem engedi majd magát a lovagoktól vezetni? Ádám feleli: A lovagság az erősbik fél, mert nála van a szellem. Lucifer kérdi: De hát ha a nép öntudatra ébred, leszáll-e hozzá Ádám, azaz lemond-e a lovagság előjogairól? Ádám feleli: Miért szálljak le? Inkább föl-emelem a méltókat a lovagi

De ilyen napnak jöttét kétleném,
Ha az, ki a nagy művet inditá,
Nem önmaga lett volna a nagy Isten.
Barátim, láttátok, hogyan fogadtak!
Árván a zajgó város népe közt.
Nincs hátra más, mint ott azon ligetben
Táborba szállni, mint azt megszokók
Már a pogány közt. Míg majd jobbra fordúl.
Indúljatok, követni foglak én is,
Minden lovag felel népségeért.

(A keresztes had tábort üt.)

Lucifer. Mi kár, hogy szép eszméid újolag
Csak olyan hírhedett almát teremnek,
Mely künt piros, de béle por.
Ádám. Megállj!
Hát nem hiszesz már semmi nemesebbe'?
Lucifer. Ha hinnék is, mit ér, fajod ha nem hisz?
Ez a lovagrend, melyet állítasz
Pháros gyanánt tenger hullámi közt,
Egykor kialszik, félig összedűl
S vészesb szirtté lesz a merész utasra,
Mint bármelyik más, mely sohsem világlott.
Minden, mi él és áldást hintve hat,
Idővel meghal, szelleme kiszáll,
A test túléli ronda dög gyanánt,
Mely gyilkoló miazmákat lehel
Az új világban, mely körűle fejlik.
Láddd, így maradnak ránk a múlt idők
Nagyságai.
Ádám. Míg rendünk összedűl,
Tán szent tanai a tömegbe hatnak,
És akkor nincs veszély.

rendbe. Lucifer kérni: Igy értelmezed a testvériséget s az egyenlőséget? Ádám feleli: Még nincs itt az ideje a teljes egyenlőségnek, sőt oly messze van, hogy, ha Istenben nem biznám, nem is hinném, hogy közeledik. — Ime az első csalódás az új korszakban. A kereszténység nem valósította meg a testvériség eszméjét, új választófalat épített ember és ember közt: a lovag és nép közt való ellentétet.

1445—1463. Az előbbi gondolatok tovább fejlése. Lucifer azt a mély igazságot hirdeti, hogy intézmények, melyek keletkezésükkor egészségesek és üdvösek voltak, később a viszonyok változtával létjogosultságukat elvesztik, (szelle

Lucifer. A szent tanok.

Ah, ép a szent tan mindig átkotok,
Ha véletlen reá bukkantatok:
Mert addig csűritek, hegyezitek,
Hasogatjátok, élesítitek,
Mig őrültség vagy béko lesz belőle.
Exact fogalmat nem birván az elme,
Ti mégis mindig ezt keresitek
Önátkotokra, büszke emberek.
Vagy nézd e kardot, hajszállal nagyobb,
Kisebb lehet s lényben nem változott,
Ezt folytathatnók véges-végtelen,
S hol az exact pont, mely határt tegyen?
Bár érzésed rögtön reátalál,
A változás nagyban midőn beáll. —
De mit törekszem? fáraszt a beszéd,
Tekints magad csak kissé szerteszét.

(Néhány polgár ismét megjelen.)

mük kiszáll), de mégis megmaradván, a haladást megakasztják. A lovagrend most nagy hivatást teljesít, de később (a nemességnek jogtalanná vált előjogaival) csak bajok forrása lesz. Ádám találóan feleli, hogy, ha majd a lovagrend intézménye feladatát teljesítette, össze is dűlhet, nem baj; de Lucifer nem folytatja a témát, másra tér át.

1463—1477. Lucifer tovább oktatja Ádámot. Az ember a szent eszmékkel is visszaél. Csűri-csavarja őket, míg végre eredeti mivoltukból kiforgatja. Ez vezet át a teologiai vitatkozások megbélyegzésére, a homousion- és homoiusion-harcra, mely az egész szinnek egyik felét foglalja el.

1469. Bizonyos dolgokban nem tehetünk szert *exact*, azaz pontos mennyiségi meghatározásokra. Madách természetesen nem azt akarja mondani, hogy *exact* fogalmakat egyáltalán nem bir meg az elme. Lucifer példája emlékeztet régi görög (eleai és megarai) bölcselő okoskodására. Zeno mondja: Ha nagyobb mennyiségű kása a földre hullván, zajt csinál, akkor minden egyes szem kásának is, a földre hullván, zajt kellene csinálni. Ennek hullása azonban zajtalan. Ennélfogva az egész összeg, melynek hatása az egyesek hatásának összege, sem csinálhat hullásával zajt. Az érzetek keletkezésének újabb elmélete megoldja e nehézséget. Más példa: Mikor kezdődik a kopaszság? Lucifer példája hasonló. Ha a kard valamivel kisebb volna, még mindig kard maradna. De ezt a kisebb kardot is kisebbíthetem és így tovább. Mikor szünik meg kard lenni? Felelet: A fegyverkovács ügyességétől függ, mily vékonyra tudja az acélt karddá idomítani.

Ádám. Barátim! népem fáradt, menhelyet kér.
Tán a kereszténység fővárosában
Nem kér hiába.
Harmadik polgár. Kérdés, nem vagy-é
Eretnekségben rosszabb a pogánynál.
Negyedik polgár. Mondd, mit hiszesz, a Homousiont,
Vagy Homoiusiont?
Ádám. Ezt nem értem.
Lucifer. Ne valld be, ez most itt a fődolog.
Negyedik polgár. Lám, kétkedik, ez is hamishitű.
Többen. El tőlük, el, zárkozzunk házainkba!
Átok reá, ki nékiek fedélt nyújt. *(Elszélednek.)*

(A patriarcha fejedelmi pompában és kisérettel jő palotájából, egy csapat barát követi, láncra vert eretnekeket kisérve, végre katonák s nép.)

Ádám. Elámulok! — De mondd, mi fejdelem
Közelg amott, oly dölyfösen, kihívón?

1484. *Homousion:* ugyanazon mivoltú, consubstantialis; *homoiusion*, voltakép egy jelentésű homousionnal, de az illető nagy egyházi vitákban ezt a jelentést nyerte: hasonló mivoltú. E két kifejezés szolgált jelszóul abban a nagy egyházi szakadásban, mely a negyedik században a keresztény világot ketté tépte. A vita a szentháromság fogalmának fejtegetésén gyúlt ki. Arius és tanítványai azt tanították, hogy »a fiú«, logos, akinek közvetítésével Isten mindeneket teremtett, maga is Isten teremtménye, tehát nem létezett mindig; Istentől kapja fényét, melylyel beragyogja a világot. Lényege tehát nem egyenlő Isten lényegével. Ezzel szemben áll az a tanítás, hogy a fiú, logos, azon egy mivoltú Istennel és a nicaeai zsinat, mely elé a nagy kérdést vitték, ezt dogmaként megállapította és a homousia, consubstantialitás nevével jelölte. Igy lett ez a kifejezés az igaz hit jelszavává. Az Arianusok nem értettek egyet egymás közt, vagy 18 felekezet is támadt köztük, a legszélsőbb volt Aetiusé, aki az Atya és Fiú lényegazonosságát merőben tagadja (anomoios, heteras usias), amiért tanításukat anomusiának nevezték. Az igazhitűséghez közeledtek azok, kik az Atya és Fiú mivoltának *hasonlóságát* tanítják és ezek, hogy a császárt is megnyerjék felfogásuknak, hasonlóan hangzó jelszót is választanak, a *homoiusiát*. Ezeket azután félarianusoknak is nevezték. A harc főleg Egyiptomban és Ázsiában volt igen heves, ahol az arianusok voltak többségben. Mind Constantinus császár, mind utódja, Constantius az arianusokat pártolja, kik ellen elszántan küzd a nagy Athanasius; öt izben száműzték, de

Lucifer. A főpap az, apostolok utóda.
Ádám. S e meztelábas ronda csőcselék,
Mely a bilincselt népet kárörömmel,
Hazudt alázat színével kiséri?
Lucifer. Keresztyén-cinikus, barátsereg.
Ádám. Nem láttam ilyest ősi hegyeim közt.
Lucifer. Majd látsz utóbb; a poklosság, tudod,
Lassan terjed. De vigyázz, meg ne sértsd
Ez absolut erényű s ép azért
Engesztelhetlen népet.
Ádám. Ah, minő
Erény lehetne ily fajnak sajátja?
Lucifer. Erényök a sanyargás, a lemondás,
Mit mestered kezdett meg a kereszten.
Ádám. Az egy világot váltа meg ez által,
De e gyávák csak Istent káromolnak,
Mint lázadók, megvetve kegyeit.
Ki szúnyog ellen oly fegyvert ragad,
Mit medve ellen vinni hősiség,
Bolond.
Lucifer. De hátha ők a szúnyogot
Medvének nézik. — Nincs-e rá joguk?
Nincs-é joguk hős voltuk érzetében
Pokolra űzni minden élvezőt?

ő rettenthetetlenül folytatta a küzdelmet majd a sivatagban, majd Alexandriában, tüzes szóval és hatalmas irással. A harc körülbelül hatvan évig dúlta a világot; 380-ban Theodosius császár véget vetett az arianizmusnak a keleten, ahol főerőssége volt, néhány évvel később nyugaton is megszünt. Csak nehány germán nép (gótok, vandalok, longobardok stb.) vallotta még nehány századon át a kereszténységet Arius módjára. A különbség a két párt között tehát látszólag csak jelszavuknak egy betűje volt ugyan, de ebben mélyreható felfogásbeli különbség jutott kifejezésre, amely a fanatizmus nagy veszedelmét szabadította rá a világra. Madách hétszáz évvel későbbre teszi ezt a harcot, a negyedikből a tizenegyedik századba.

1496. *Keresztyén-cinikus*, célzás az ókori cinikusokra; Lucifer a barátokat keresztyén-cinikusoknak nevezi, mert ők is megvetik a földi és szellemi javakat, rongyosan járnak stb., mint pl. az ókorban a hires Diogenes. L. *Sebestyén* K.: A cinikusok.

1500. Lucifer gúnyolja őket; magukat gőgösen abszolut erényűeknek tartják, tehát mások iránt engesztelhetetlenek.

1507. A földi javak is Istentől valók; aki őket megveti, Istent káromol.

Ádám. Látok, miként Tamás, és nem hiszek.
Szemébe nézek e káprázatoknak.

(A patriarcha elé lép.)

Atyám! a szent sír harcosi vagyunk
S a fáradalmas útból megpihenni
E város népe még be sem fogad.
Ki oly hatalmas vagy, segíts ügyünkön.
Patriarcha. Fiam, csekély dolgokra most nem érek,
Az isten dícse, a nép üdve hív,
Eretnekek fölött kellvén itélnem,
Kik mérget szórva dudvaként tenyésznek;
S tüzzel-vassal bár irtjuk, szüntelen
Ujúlt erővel küldi a pokol ránk. —
De hogyha a kereszt vitézi vagytok,
Minek kerestek messze szerecsent?
Itt a veszélyesb ellen. Fel tehát,
Fel falvaikra, irtsátok ki őket,
Pusztítsatok nőt, aggot, gyermeket.
Ádám. Az ártatlant, atyám, csak nem kívánod.
Patriarcha. Ártatlan a kigyó is, míg kicsiny,
Vagy hogyha már kihullt méreg-foga,
S kiméled-é?
Ádám. Valóban szörnyű bűn
Lehet, mi ily haragra gyújthatá
Egyházát a szeretetnek.
Patriarcha. Fiam!
Nem az szeret, ki a testnek hizelg,
De a ki a lelket vezérli vissza,
Ha kell, kard élén, vagy lángon keresztül
Ahhoz, ki mondá: Nem békét, de harcot
Hozok a földre. E gonosz hitűek
A szentháromság rejtélyes tanában
A homoiusiont hirdetik,
Mig az egyház a homousiont
Alapitá meg a hit cikkeül.
Barátok. Halál reájuk, már a máglya ég.

1520. stb. A fanatikus rajongónak kitünő jellemzése. A keresztes háború csekély dolog neki, fontosabb az arianusok irtása, melyre föl is szólítja Tankredet. A patriarcha az igazhitű, akik ellen mennydörög, arianusok, ill. félarianusok.

1547. Ádám az eretnekekhez fordul, akik ép oly fanatikusok, mint ellenfeleik.

Ádám. Adjátok fel, barátom, azt az *i*-t,
Szebb áldozat lesz életmegvetéstek
A szent sírért vivandó hős csatában.
Egy agg eretnek. Sátán, ne kísérts, mink igaz hitünkért
Ott vérezünk, hol Isten rendelé.
Egyik barát. Hah, szemtelen! igaz hittel dicsekszel?
Az agg eretnek. Nincs-é velünk a rimini zsinat
S más számtalan?
A barát. Rossz útra tévedett.
De Nicaeában s más igaz hivő
Zsinatban úgy-e mellettünk ítéltek?
Az agg eretnek. A pártosok. Mi szemtelen kisérlet
Még versenyezni vélünk. Vagy felelj,
Hol van csak egy egyházatyátok is,
Mint Árius, és a két Euseb?
A barát. Hát birtok-é egy Atanásiust?
Az agg eretnek. Hol vértanúitok?
A barát. Több, mint tinektek!
Az agg eretnek. Szép vértanúk, kiket káprázatával
Az ördög csalt el, kárhozott halálra.
Mondom, ti vagytok a nagy Babylon,
Az a kéjhölgy, kiről szent János írt,
Mely el fog veszni a világ színéről.
A barát. A hétfejű sárkány, az antikrisztus
Vagytok ti, kikről szent János beszél,
Gazok, csalárdok, ördög cimborái,
Az agg eretnek.
Rablók, kigyók, paráznák, torkosok!...

1553. A rimini-i zsinaton (360) az igazhitűek voltak ugyan nagy többségben, de az arianusok ügyessége és cselvetése arianus értelmű nyilatkozatot csalt ki tőlük.

1555. A nicaeai zsinat állapította meg dogmaként a homousiont.

1560. *Arius*, az egyházi szakadás megindítója, meghalt 336-ban. Ellenfelei is elismerték, hogy nagy tudományú, mocsoktalan életű férfiú volt. Arius legelső hívei közé tartozott a két *Eusebius*, az egyik Nicomedia, a másik Caesarea püspöke. *Athanasius*, egyiptomi érsek, az igazhitűek főembere, ki tüzes buzgalmával, kitartásával, bátorságával, okosságával és ügyességével legtöbbet tett az arianizmus megtörésére. Öt izben ment számkivetésbe, husz évet töltött mint számüzött; a keresztény egyháznak egyik legnagyobb alakja.

1566. Szt. Jánosnak menynyei jelenésekről való könyve. XVII. XVIII.

1568. Ugyanott, XVII. 7.

Patriarcha. El vélök, el, már is soká időzünk,
Isten dicsére, a máglyára őket!
Az agg eretnek.
Isten dicsére, jól mondád, gonosz,
Isten dicsére hull az áldozat.
Erősek vagytok, tesztek kény szerint,
De jó-e a tett, ítél majd az ég.
Számlálva immár bűnóráitok,
Vérünkből új csatárok születendnek.
Az eszme él s a láng, mely fellobog,
Világot késő századokra vet.
Jerünk, barátim, a dicső halálba!
Az eretnekek *(karban énekelnek).*
1. Én erős Istenem, én erős Istenem, miért hagytál el engemet, és miért távoztál el az én megtartásomtól és az én jajgatásaimnak beszédétől?
2. Én Istenem, kiáltok mind napestig, de nem hallgatsz meg, éjjel is nincs nekem veszteglésem.
3. Te pedig szent vagy — — (XXII. zsolt.)
A barátok *(karban közbevágnak).*
1. Perelj, uram, az én velem perlőkkel, és harcolj a velem harcolókkal.
2. Ragadj fegyvert és paizst és kelj fel az én segítségemre.
3. És vedd fel dárdádat és rekeszd meg az én háborgatóim eleinek útát. — (XXXV. zsolt.)

(Ezalatt a patriarcha s a menet elvonúl. Néhány barát tractatusokkal a keresztesek közé vegyűl.)

Lucifer. Mit állsz oly szótlan, mondd, mit borzadasz?
Tragédiának nézed? nézd legott
Komédiának s múlattatni fog.
Ádám. Oh jaj, ne tréfálj! Hogy egy *i* miatt is
Mehetni ily elszántan a halálba?
Mi akkor a magasztos, nagyszerű?
Lucifer. Az, a mi másnak tán kacagtató.
Egy szál választja csak e két fogalmat,
Egy hang a szivben ítél csak közöttük

1581. Kölcsey után. (»S. fényt a késő századokra vét.« Zrinyi dala.

1583. *Zsoltárok* (Károli bibliafordítása).

1602. A francia mondás változata: Du sublime au ridicule il n'y a qu'un pas.

1603. Saját érzésünk tehet valamit magasztossá vagy nevetségessé.

S ez a rejtélyes bíró a rokonszenv,
Mely istenít, vagy gúnyjával megöl.
Ádám. Mért is tünt csak szemembe mind e bűn!
E kisszerű harc büszke tudományban,
E gyilkos méreg mesterül kivonva
A legfényesb, legüdítőbb virágból.
E szép virágot egykor ismerém,
Üldött hitünknek zsendülő korában:
Ki az a bűnös, a ki tönkre tette?
Lucifer. A bűnös önmaga a győzelem,
Mely szerte szór, száz érdeket növel.
A vész, mely összehoz, mártírt teremt,
Erőt ád: ott van az eretnekekkel.
Ádám. Valóban, elhajítnám kardomat,
És visszamennék éjszaki honomba,
Hol még az ős erdők árnyékiban
A férfibecs, a tiszta egyszerűség
Daczol e síma kornak mérgivel,
Ha titkos szó nem súgná szüntelen,
Hogy e kort nékem kell ujjá teremteni.
Lucifer. Hiú törekvés! Mert egyént soh'sem
Hozandsz érvényre a kor ellenében:
A kor folyam, mely visz, vagy elmerít,
Uszója, nem vezére, az egyén.
Kiket nagyoknak mond a krónika,
Mind az, ki hat, megérté századát,
De nem szülé az új fogalmakat.
Nem a kakas szavára kezd viradni
De a kakas kiált, merthogy virad.
Amott azok, kik békóban sietnek
Mártirhalálra, gúnytól környezetten,
Látnak csak egy embernyomot előre,

1613—1616. A győzelem sokszor megrontja a győzőket, mert szerteszórja őket, mig az üldözés összetartásra vezet.

1624—1632. Egyike a költemény legmagvasabb gondolatainak, erős és találó módon kifejezve. Nem a nagy egyének teremtenek új korszakot, hanem a kor teremti meg magának a nagy embereket. A nagy ember csak annak a kifejezője, végrehajtója, amit a kor akar és gondol. Hegel és Buckle e szempontból nézték a történetet. Ezzel ellentétes az a nézet, mely a nagy embereknek tulajdonít minden haladást a történetben, pl. Carlyleé, Heroes and hero-worship című, magyar fordításban is megjelent hires művében.

1633—1637. Lucifer itt más gondolatra tér át; a kor megváltozik, azok a mártirok már

Köztük dereng fel az uj gondolat;
S azért meghalnak, mit utódaik
Az utca-léggel gondtalan szivandnak. —
De hagyjuk ezt, nézz kissé táborodba,
Mit járnak ott azon piszkos barátok,
Mi vásárt ütnek, mit szónoklanak,
Őrült taglejtés vad kiséretében?
Hallgassuk őket!

Egy barát *(a tolakodó keresztesek közt).*
Bajnokok, vegyétek!
Vegyétek a vezeklésnek tanát
Kalauzúl minden kétségetekben,
Ez megtanít: a gyilkos, a parázna,
A templomrabló, a hamis tanú
Hány évig fog szenvedni a pokolban.
És megtanít, egy évi büntetést
Hogy a gazdag megválthat husz s nehány,
Mig a szegény három solidival.
S ki már fizetni épen képtelen,
Nehány ezer korbácsütéssel is.
Vegyétek e becses könyvet, vegyétek!

A keresztesek. Ide vele. Nekünk is, szent atyám!

Ádám. Hah, rosz árús és még roszabb vevők.
Vonj kardot és verd szét e ronda vásárt!

Lucifer *(zavarban).* Bocsáss meg, e barát rég cimborám.
S nem is utálom én az ily világot.
Az Úr dicse ha szinte felkapott is,
Felkaptam én is egyúttal vele.
Csak te maradtál egy kissé alant.

(Éva mint Isaura s Helene annak komornája sikoltva rohannak Ádámhoz, néhány keresztestől üldözve, kik azonban ízibe elosonnak.)

új gondolat hirdetői. De miért mondja ezt Lucifer az arianusokra, nem világos.

1635. *Látnak csak...* A *csak* nem egy embernyomot-ra vonatkozik, hanem az alanyra: csak azok a mártírok látnak egy embernyomot előre.

1643—1654. A vallással való visszaélésnek egy új fajtája. A vezeklés mély vallási gondolatának külsőségessé tétele.

1651. Solidi, ma soldo, többes szám soldi, olasz váltópénz, ma közel öt fillér.

1658—1662. Lucifer *(zavarban)*, az a barát neki cinkosa, azaz, aki így fogja föl a vallást, az ördöggel cimborál. Isten uralkodik, de az ördögnek is jut jókora rész, csak az Ádám-féle naiv lelkek számára nincsen hely. Mefisztói hang.

Éva *(összerogyva).* Ments meg te, bajnok!
Ádám *(felkarolva).* Eszmélj, oh nemes hölgy,
Itt biztosan vagy. Vesd fel szép szemed.
Minő igéző! — Vajh mi érheté?
Helene. Elvezni voltunk a természetet
Kertünk árnyékos sűrüségi közt,
Gondatlan ülve az üde gyepen,
A csattogányt hallgattuk és kisértük;
Midőn csillogni látunk két szemet
Vad szenvedélylyel a bokor megől,
Ijedve kezdünk futni, míg utánunk
Lihegve és döbörgve négy keresztes
Majd-majd beért, midőn hozzád jutánk.
Ádám. Nem is tudom, kivánjam-é, hogy ébredj;
Hát hogyha elhagysz, álomkép gyanánt?
Hogy is lehet test így átszelleműlve,
Ilyen nemes és ily imádatos?
Lucifer. Átszelleműlt test! — Oh, a sors valóban
Nem büntethetné jobban a szerelmest
Őrültségéért, mint beteljesítvén
Mindazt, a mit csak kedvesére halmoz,
Ádám. Úgy rémlik, egykor már ismertelek,
Hogy együtt álltunk Isten zsámolyánál.
Lucifer. Mindenre kérlek, azt soh'se feledd:
Szerelmed a milyen mulattató
Kettesben, oly izetlen harmadiknak.
Ádám. Felnéz... mosolyg, oh hála néked, ég!
Éva. Lovag, megmentél, hogy köszönjem azt meg?
Ádám. Nem gazdag díj-e a szó ajkadon?
Lucifer. *(Helenéhez).*
Elég sovány díj s ilyet sem nyerek?
Helene. S mi hálával tartoznám én neked?
Lucifer. Hát azt hiszed, hogy a nemes lovag
Megmente téged is? Minő hiúság!
Ha a lovag megmenti a kisasszonyt,
Komornáját a fegyvernök bizonynyal.
Helene. S mit nyertem volna? Vagy hálás leszek
És ott vagyok, mintha elér a vész:
Vagy háladatlan, így is kárhozott.
Pedig nem volt rút a négy üldöző.
Ádám. Oh hölgy, hová vezesselek? parancsolj.

1683. Ádám nem figyel Lucifer gúnyos megjegyzéseire. Emlékezés a paradicsomra.

Éva. Előttünk áll a zárda ajtaja.
Ádám. A zárda, mondod? Oh, de ajtaja
Nem zárja tőlem a reményt el, úgy-e?
Adj nékem egy jelt, tűznöm e kereszthez,
Hogy míg amaz tisztemben küzdni hív,
Legszebb álmomnak hozza vissza képét
S ne únjak várni hosszu éveken,
Melyek végéről pályabérem int.
Éva. Im e szalag.
Ádám. Ez éjsötét szalag?
Oh hölgy! reményt, reményt, ne bánatot.
Éva. Enyém ez a jel, mást nem adhatok.
A zárdafal közt nem tenyész remény.
Ádám. De szerelem sem. És a hol te vagy,
Hogyan ne volna szerelem, leány!
Mezed mutatja, nem vagy még apáca.
Éva. Ne is gyötörj tovább kérdéseiddel,
Pedig gyötörsz, ha búdat nőni látom.
Lucifer. És el fog zárni e fal téged is?
Helene. El ám, de kulcsa nincs tengerbe vetve.
Lucifer. Nagy kár! Beh szép elégiát faragnék
E bús esetről.
Helene. Csalfa, menj előlem!
Lucifer. S miért? Hát nem nagy eszme az, midőn
Tengerfenékre szállok kulcsodért?
Helene. Ah, ezt nem is kivánom.
Lucifer. Már megyek.
A mélynek szörnye fen reám agyart.
Helene. Jőj vissza, jőj, megöl a félelem!
Inkább a kulcs majd ablakomba' lesz.
Ádám. Hadd tudjam hát neved meg legalább;
Imámba, tudjam meg, hogy mit csatoljak,
Áldást kérvén rád, hogyha végzeted
Gyászát megosztni már nem engeded.
Éva. Nevem Izóra. S a tiéd, lovag?
Imádság jobban illet zárdaszűzet.
Ádám. Tankréd vagyok.
Éva. Tankréd, Isten veled!
Ádám. Izóra, oh ne hagyj el ily sietve,
Megátkozom különben a nevet,
Melyet bucsúzva mondottál először.

1733. Isaura Tankred nevét kérdi, hogy imádkozhassék érte.

1737. A saját maga nevét érti.

Rövid volt e perc, még álomnak is;
Hogy folytatom, ha ily rejtély maradsz
S nem bírom sorsod drága fonalával
Kihímzeni?

Éva. Halljad hát sorsomat.
Atyám is a szent sír vitéze volt,
Midőn egy éjt meglepte a vad ellen,
Üvöltve, tüzzel-vassal táborát;
Menekvéséhez már nem volt remény,
És szent fogadást tőn szűz Máriának,
Hogy engemet, ki még gyermek valék,
Ha visszatérhet, néki felajánl.
Ő visszatért, én szent ostyát vevék
Ez ígéretre.

Ádám. Oh te szent anya!
Te testesített tiszta szeretet,
Nem fordulál-e el megbántva ily
Szentségtelen igérettől, minő
Erényeidre nyom bűnbélyeget,
Átokká téve az égnek malasztját?...

Helene. S te nem kivánod tudni sorsomat?

Lucifer. Azt már tudom: szerettél, megcsalódtál,
Szerettél újra, s akkor már te csaltál.
Ismét szerettél, — hősödet megúntad;
S üres szived most új lakóra vár.

Helene. Ez különös! Az ördög van veled tán?
De oly szerénynek még se hittelek,
Hogy szivemet üresnek hidd jelenleg.

Lucifer *(Ádámhoz).* Uram, siess! Te nem birsz elbucsúzni,
S én nem birom gátolni győzedelmem.

Ádám. Izóra! Minden szód fulánk szívemben.
Egy csókkal mérgét, oh hölgy, édesítsd meg.

Éva. Lovag, mit kívánsz? hallád eskümet.

Ádám. De az nincs tiltva tán, hogy *én* szeresselek?

Éva. Te boldog vagy, de hogy feledlek én?
Tankréd, megyek már, vagy kifogy erőm.
Isten veled! meglátlak ott az égben.

Ádám. Isten veled! E nap emléke vélem.

(Éva a zárdába lép.)

1742. Kihímzeni, t. i. álmomat.

1766. Faustban Mefisztó Mártára vonatkozólag:

De már most jó lesz odébb állni.
Szaván fogná ez még az ördögöt.

Helene *(félre).*
Ah gyáva te! hát mindent én tegyek?
(Fent.) Ablakba' lesz majd, nem tengerben a kulcs.

(Évát követi.)

Ádám *(feleszmélve).* Most hát jerünk!
Lucifer. Már késő, vége van!
Ládd, ilyen őrült fajzat a tiéd,
Majd állati vágyának eszközéül
Tekinti a nőt, és durvult kezekkel
Letörli a költészet hímporát
Arcáról, önmagát rabolva meg
Szerelme legkecsesb virágitól;
Majd istenűl oltárra helyezi,
És vérzik érte és küzd hasztalan,
Mig terméketlen hervad csókja el.
Mért nem tekinti és becsűli nőül,
Nőhivatása megjelölt körében?

(Ez alatt egészen besötétült, a hold felkél. Isaura és Helene az ablakon.)

Éva. Mi vágyva néze rám, mint reszketett,
Ah, e hős férfi reszketett előttem,
De nőerényem és a hit parancsol.
Itt szenvedek ki, mint szent áldozat.
Helene. Csodálatos, minő őrült nemünk!
Ha az előitélettel szakít,
Vadállatúl rohan a kéj után,
A méltóságot arcáról letépi
És megvetetten sárban ténfereg.
Ha nem szakít, önárnyától remeg,
Fonnyadni hagyja meddő bájait,
Mástól s magától elrabolva a kéjt.
Miért nem jár középen? Vagy mit árt
Egy kis kaland, egy kis gyöngéd viszony
Illemmel olykor, meg nem foghatom.
Hiszen a nő se' szellem csak merőben.
Éva. Helene, nézz ki, itten áll-e még?
Hogyan ment volna olyan könnyen el?
Csak egyszer halljam még meg szózatát.

1777. és 1793. Lucifer is a nő igaz hivatásáról szól, Helene is; de Lucifer itt a bölcs gondolat képviselője, Helene a könnyelmű életé.

Ádám *(Luciferhez).* Tekints körül, nem áll-e ablakánál,
Nem küldne-é egy pillantást utánam?
Csak egyszer lássam még sugár alakját, —
Izóra! Óh ne bánd, hogy itt vagyok még.
Éva. Mindkettőnkért jobb lenne itt nem állnod.
Az elszakadt szív könnyen összeforr
S megint csak fáj, ha újra elszakasztjuk,
Ádám. Nem félsz-e így a csendes éjbe nézni,
Mely, mint nagy szív, szerelemtől dobog,
Szeretni hol csak nékünk nem szabad?
Nem félsz-e, hogy varázsa elragad? . . .
Éva. Él bennem is mind ez, mint tünde álom,
Mely tán az égből kísért e világra;
A lég hullámin szép dal áradoz,
Mosolygni látok nemtők ezreit
Testvéri csókkal minden lomb mögűl,
De hozzánk többé, Tankréd, nem beszélnek.
Ádám. S miért, miért? e rosz fal gátol-é?
Ki annyi sarcot vívtam a pogánytól,
Nem bírom-é áthágni ezt a sáncot?
Lucifer. Nem ám, mert védi a kor szelleme,
Erősebb, mint te.
Ádám. Hah, ki mondja azt?

(A háttérben egy máglya világa gyúl ki.)

Az eretnekek *(karban távolról).*
21. Mentsd meg az én lelkemet a fegyvertől és az én egyetlen egyemet az ebnek kezéből.
22. Szabadíts meg engemet az oroszlánnak szájából és az unicornisoknak szarvaik ellen hallgass meg engemet.
23. Hirdetem a te nevedet az én atyámfiainak; a gyülekezetek közepette dicsérlek tégedet.
Éva. Irgalmazz, Isten, bűnös lelkeiknek!
Ádám *(visszaborzadva).* Mi rettentő dal!
Lucifer. Nászénektek az.
Ádám. Mindegy, legyen, én meg nem rettenek,
Dacolni érted mindennel fogok.
A barátok *(karban távolról).*
26. — — öltöztessenek fel gyalázatossággal és szidalommal, kik felfuvalkodnak ellenem.

1819. Éva a nimfák jelenetére céloz a III. színben. Most a keresztény világban nimfák nem léteznek többé.

27. Vigadjanak és örüljenek, kik akarják az én igazságomat; és mondják ezt mindenkor: Magasztaltassék az Úr, ki akar békességet az ő szolgájának.

(A fentebbi karének kezdetével Ádám, ki a zárda ajtajához lépett volt, ismét megállt, a tornyon egy kuvik kiált, a légben boszorkányok szállanak s az ajtó előtt egy csontváz kél a földből s fenyegetve áll Ádám előtt.)

Éva *(az ablakot becsapva).* Isten segits!
A csontváz. El e szentelt küszöbről.
Ádám. Ki vagy te, rém?
A csontváz. Én az vagyok, ki ott lesz
Minden csókodban, minden ölelésben.
Boszorkányok *(kaczagva).*
Édes vetés, fanyar gyümölcs,
Galambfival kigyókat költs.
Izóra, hívunk!
Ádám. Milyen alakok!
Ti változátok-é el, vagy magam?
Ismertelek, midőn mosolygtatok.
Mi itt valóság és mi itten álom?
Varázsotokra ellankad karom.
Lucifer. Véletlenül mi kedves társaságba
Juték. Mi régtől várom e szerencsét,
Ez illedelmes szép boszorkahad,
Mely a mezetlen nymphát mindazáltal
Orcátlanságban messze túlhaladja,
Ez a vén bajtárs, a rémes halál,
Mely torzképezve a rideg erényt,
Megútáltatja azt a föld fiával.
Mind üdvözöllek! Kár, hogy rá nem érek
Közöttetek az éjet elfecsegni. —

(A jelenések eltünnek.)

Tankréd, fel Tankréd! kedvesed becsapta
Az ablakot; mit állunk itt az éjben?
A szél hideg, köszvény lesz a jutalmad.

1846. Csontváz megjelenése. Stilszerű középkori jelenet, csontvázzal, boszorkányokkal. Az ókor nimfái boszorkányokká változtak.

1856. Lucifer itt ismét Mefisztó módjára beszél. L. Faust II. rész. Klasszikus Walpurgis éj. Mefisztó a középkori világból jő a klaszszikusba, Lucifer megfordítva.

Helene meg mindjárt jő s mit teszek?
Szerelmeskedni nem fog tán az ördög!
Nevetségessé lenne mindörökre,
S akkor hatalmát elvinné maga.
Csodálatos, az ember hő kebellel
Eseng epedve szerelem után
S csak kínt arat. Az ördög jégkebellel
Alig bir tőle szabadúlni jókor.

Ádám. Vezess, vezess új létre, Lucifer!
Csatára szálltam szent eszmék után
S találtam átkot hitvány felfogásban;
Isten dicsére embert áldozának
S az ember korcs volt, eszmémet betöltni.
Nemesbbé vágytam tenni élveink
S bűn bélyegét süték az élvezetre,
Lovag-erényt állíték s ez döfött
Szivembe tőrt. El innét, új világba!
Eléggé megmutattam, hogy mit érek,
Ki vívni tudtam és lemondni tudtam,
Szégyen ne'kűl elhagyhatom helyem.
Ne lelkesítsen többé semmi is,
Mozogjon a világ, a mint akar,
Kerekeit többé nem igazítom,
Egykedvűen nézvén botlásait.
Kifáradtam, pihenni akarok!

Lucifer. Pihenj tehát! De én alig hiszem,
Hogy szellemed, e nyugtalan erő,
Pihenni hagyjon. Ádám, jőj utánam!

Magyarázat.

A szín tartalma. Ádám mint Tankred a szent földön vívott háborúból hadai élén Konstantinápolyba érkezik, ahol meg akar pihenni. De gyanúval, félelemmel, ellenséges indulattal fogadják, a nép fut előle, mert elégszer elszenvedte a rakoncátlan, gyülevész keresztes hadak garázdálkodását.

Ez bántja Tankredet, de még fájdalmasabban érinti, hogy a keresztények megszakadtak egymás közt és míg ő és emberei életüket kockáztatták a szent hit védelmében, itt a keresztények szókon, betükön összeveszve egymást üldözik és ölik. A homousion és homoiusion miatt az igazhitüek gyülölettel üldözik az arianusokat, akik

viszont lelkesedve szenvedik el a vértanúhalált — az *i* betűért.

Végre egy utolsó csapás éri szívén. Meglátja Izórát — Évát és megszereti. De Izórát apja szent fogadással a kolostornak szánta és a leány elbucsúzik attól, kit ő is megszeretett. A középkor rémei, a halál, a boszorkányok, azaz az előítélet, a természeti és vallási érzés elferdítése, örökre elválasztják őket egymástól. Belefárad a meddő küzdelembe és fölébred.

*

A szín jelentése. A keresztény eszmében is csalódott tehát Ádám. Ez az eszme sem javította meg a világot. Igért testvériséget és az emberek üldözik egymást, igért szeretetet és a gyülölet uralkodik, igért testvériséget és a köznép hitvány maradt. Az eszme fenséges, de az emberek meg nem értik, félreértik, elferdítik. A lovagideál is megromlott. Javítani akarta az embereket, magasra emelni, nem sikerült; a nőt fölmagasztosította és a vallás ferde fölfogása bűnné bélyegzi a szerelmet. Ime az ókor után a középkor a maga nagy csalódásával, a keresztény gondolat elferdítésével, a lovagideál megromlásával.

Ádám úgy érzi magát, mint a görög szín végén, nem akar többé semmiért se lelkesedni. De a kéjt se keresi többé, mint akkor, csak pihenni akar.

Lucifer sejteti velünk az új eszmét. Tud-e ez a nyugtalan *szellem* pihenni? A szellemi munkához, a tudományhoz fog menekülni. A hit világa után következik a tudományé.

*

Történeti és drámai mozzanatok. A keresztény világot is oly módon jeleníti meg a költő, mint a történetnek eddigi korszakait. Történeti esemény e színben épenséggel nincs; a történet csak a színhelyet és a kort szolgáltatja, mely az eszme föltüntetésére alkalmas, azonfölül egy-két nevet, melyhez a korrajzot kapcsolni lehet. A kronologiával itt sem sokat törődik a költő; egész hosszú korszakot egy jelenetbe sürít össze, tehát mindazt, ami a korszakra nézve jellemzőnek tetszett előtte, ebben a jelenetben helyezi el. Az előadás szelleme is ugyanaz. Minden igaz, a mit a költő mond, de megmondja-e az egész igazságot?

Tankred a cselekvény hordozója, de nem a történeti Tankred, a középkori lovag tökéletes mintaképe, a keresztes hadak legnagyobb vitéze, a Tasso halhatatlan hőse, hanem egy elvont, okoskodó ember, ki annak a hősnek csak a nevét viseli. A keresztes háború ideje is majdnem egészen mellékes a színre nézve. Csak annak az ellentétnek a föltüntetésére szolgál, hogy míg a lovagok a keleten hitetlenek ellen vérüket ontják, itt szókon vesznek össze a keresztények és hallatlan fanatizmussal egymást üldözik. Ez a teologiai viszály a szín egyik főrésze, pedig históriailag ugyancsak távol esik a keresztes háborúktól.

A homousion és homoiusion harc azonban legelevenebb része a színnek. A patriarcha beszédei, a barátok és eretnekek szóharca, a zsoltárok eléneklése igaz és hatalmas képnek erős kézzel megrajzolt vonásai. Képzeletbeli, vázlatos a kép, de erő és igazság van benne.

A szín második része, a Tankred-Izóra jelenet, egészen képzeletbeli. Tankred megszereti Izórát, kit apja fogadalma örökre elválaszt tőle. A színnek ezt a részét, mely kissé egyhangú és halovány volna, csak a Helene-Lucifer jelenet teszi változatosabbá, színesebbé. Tankred-Izóra fennköltideális szerelme mellett látjuk a köznapi kacér Helene alantas természetét, a két szélsőséget, mely az emberi érzést egyaránt meghamisítja. A jelenet ezzel a párhuzamosságával hasonlít Faust kerti jelenetéhez, melyben Margit Faust karján és Márta Mefisztóval sétálnak és Lucifer itt tényleg néha oly módon beszél mint ott Mefisztó, cinikusan, ördögiesen. De a hasonlóság mégis csak külső; csak a motivumot vette át Madách, de másképhasználja föl. Faustnál a tapasztalatlan Margit igaz szerelme van ellentétben a vén Márta komikus célzásaival, az ellentét humoros; Madáchnál a középkori romantikus lovagszerelem szélsőségét mutatja Helene közönséges kalandvágya.

Ezt a színt is fantasztikus, szimbolikus jelenés fejezi be, mint az egyiptomi színt a mumia föltünése, a görög színt a halál nemtőjének megjelenése, a rómait az égen ragyogó glória és a népvándorlás viziója. A középkor szimbolumai: a halál és boszorkányok serege, az élettől való elfordulás és a babonahit.

*

A keresztény szín nem tünteti föl a keresztény eszme történeti jelentőségét és értékét, melyet sem az eretnekek üldözéséből, sem a klastromi élet természetellenességéből

nem itélhetünk meg. A vallási élet egyes elfajulásaiért nem lehet a vallás eszméjét okolni és ilyenek miatt nem szabad elfelejteni, mily óriási munkát vitt véghez a kereszténység, midőn az ókori műveltség kincseit megőrizte, a maga módja szerint feldolgozta és terjesztette és ezzel a germán, szláv, magyar barbárok szívét, elméjét meghódította és szelidebbé, emberiebbé tette. De a költő ezt nem is tagadja. A XIII. színben mondja Ádám Lucifernek az eszmékről, melyekért harcolt:

Mindegy, kereszt vagy tudomány, szabadság
Vagy nagyravágy formájában hatott-e,
Előre vitte az embernemet.

Az utolsó színben pedig Éva azt feleli Lucifernek e szavára: Fiad Édenben is bűnben fogamzott:

Ha úgy akarja Isten, *majd fogamzik*
Más a nyomorban, aki eltöröli,
Testvériséget hozván a világra.

De itt más szempontból nézi a költő a történetet. A VII. színben is azt mutatja, hogy a tömeg mikép ferdíti el az eszméket és hogyan bánik nagy embereivel, kik érte küzdenek. Miltiadest halálra ítéli és a szabadságot anarchiává változtatja, Tankredtől megtagadja a pihenő helyet és a szeretetet gyűlöletre magyarázza. A történeti életnek ezt az oldalát világítja meg, a többit mellőzi. Hogy miért, később fogjuk látni. Ebből a szempontból kell a következő szineket is néznünk.

NYOLCADIK SZIN.

(Prágában. A császári palota kertje. Jobbra lugos, balra csillagász-torony, előtte tágas erkély Kepler íróasztalával, székkel, csillagász-eszközökkel. Lucifer mint Kepler famulusa az erkélyen. A kertben udvaroncok s hölgyek csoportokban sétálnak, közöttük Éva is, mint Borbála, Kepler neje. — Rudolf császár Ádámmal, mint Keplerrel beszédbe mélyedve áll. A háttérben egy eretnek máglyája ég. Estve, később éj. Két udvaronc az előtéren elmenve.)

Első udvaronc. Ki az megint, ki ottan fűtözik,
Eretnek vagy boszorkány?
Második udvaronc. Nem tudom.
Nincs már divatban, hogy még érdekeljen,
Csak söpredék gyűl a máglyák köré,
S nem őrjöng az sem már öröm miatt,
Csak hallgatag néz és morog magában.
Első udvaronc.
Az én időmben ünnep volt az ilyes,
Ott volt az udvar, a nemes világ.
Ah, így fajúlnak el a jó idők. — *(Elhaladnak.)*
Lucifer. Ily hűvös estve e tűz jól esik,
Bizony, bizony már jó régen melenget.
De félek, hogy kialszik nem sokára,
Nem férfias határzattól eloltva,
Nem új nézetnek engedvén helyet,
De e közömbös korban nem leend,
Ki új hasábot vetne a parázsra,
S én fázhatom. — Minden nagy gondolatnak,
Hiába, ily kicsinyes a bukása. *(El a toronyba.)*

(Rudolf és Ádám az előtérre lépve.)

Foglalat. *Kepler udvari és családi élete. — Kiábrándulása. — Álma.*

1913. Lucifer persze gúnyosan mondja a fanatizmust, a türelmetlenséget, az eretnekek üldözését nagy gondolatnak.

1915 **Rudolf.** Állítsd fel, Kepler, horoskópomat,
Rosz álmam volt az éjjel, rettegek,
Mi conjuncturákban van csillagom.
Baljóslatú jel tűnt fel udvarában
Már múltkor is, ott a kigyó fejénél.
1920 **Ádám.** Meglesz, uram, amint parancsolod.
Rudolf. Ha majd e climactericus napok
Elmúltak, a nagy műt is újra kezdjük,
Mely a minap sikertelen maradt.
Átnéztem újra Hermes Tresmagistust,

1915. *Horoskópot* felállítani asztrológiai kifejezés. Az asztrológiai általában igen bonyodalmas, mesterkélt áltudománya annak, miként lehet a csillagokból az ember sorsát megjövendőlni. E rendszernek egy része a horoszkóp állítása. A horoszkóp az a pontja az ekliptikának, mely egy ember születése alkalmával a látóhatáron fölkél. Az ég azután bizonyos vonalak segítségével »házakra«, »udvarokra« osztatik, melyeknek mindegyike egy bolygó uralkodása alatt áll. E házak helyzete az ember születése alkalmával módot ád ez ember jellemének, élete sorsának megjövendőlésére, ez az ő »nativitása«. L. Wallenstein kiadásomat 209—213.

1917. A *conjunctura* is asztrol. kifejezés, valamely ember csillagának egy bizonyos időpontban más csillagokhoz való helyzete; vannak kedvező és kedvezőtlen »conjuncturák« vagy conjunctiók.

1921. Innét kezdve Rudolf *alkimiai* foglalkozásába nyerünk bepillantást. *Az alkimia*, mely a 18. század végeig talált híveket, sőt ma sem halt ki egészen, a *bölcsek kövét* keresi (az *elixirt*), mely nemtelen ércből nemeset (aranyt, ezüstöt) tud csinálni, egyszersmind *panacaea*, minden betegség gyógyítója. Rudolf császár szivesen fogadott alkimistákat udvarán, sok időt töltött laboratoriumában, ahol halála után állítólag tömérdek aranyat és ezüstöt találtak. (L. H. *Kopp*. Die Alchemie I. 106. Heidelberg 1886.) Itt azt mondja K-nek, hogy a minap nem sikerülvén *a nagy mű*, a bölcsek kövének csinálása, a klimakterikus (asztrológiai, alkimiai működésre vészes, alkalmatlan) napok elmultával ujon kezdik. A sok név és műszó magyarázatára szolgáljon a következő:

1924 és tovább. *Hermes Trismegistus* eredetileg az egyptomi holdisten görög neve, mert a görögök az egyptomi Thoth istent Hermessel azonosították és háromszor nagynak Tris megistos-nak nevezték. A mitosz neki tulajdonítja a nemes ércek készítésének mesterségét, innét »hermesi«, »hermetikus« mesterség. Később mindenféle mágiai s ilyféle könyveket tulajdonítottak neki, ezeknek egy része fenmaradt. *Synesius* ujplatonikus bölcselő, híres alkimiai munkát tulajdonítanak neki; *Albertus* nagy

Synesiust, Albertust, Paracelsust,
Salamon kulcsát és más műveket,
Míg rátaláltam az ejtett hibára.
A mint izzasztók a vénhedt királyt,
Feltűnt a holló s a veres oroszlány,
Utánuk a kettes mercur kifejlett
A két planéta egyesült hatásán,
S leszállt az ércek bölcseletsava.
De elhibáztuk a nedves tüzet,
Száraz vizet, s azért nem létesült
A szent menyegző, a dicső eredmény,
Mely ifjuságot önt az agg erébe,
Nemességet visz át a szürke ércbe.

Ádám. Értem, felséges úr.

Rudolf. Egy szóra még!
Rosz hír kering az udvarban felőled,
Hogy új tanoknak híveül szegődtél.
Rostálod a szentegyház tételeit;

skolasztikus bölcselő, kit kortársai széles ismeretei miatt mágusnak tekintettek; *Paracelsus* a XVI. század híres orvosa, asztrologus és alkimista; *Salamon* kulcsa: Salamon királyt a középkorban a varázslat mesterének tekintették és azért a varázskönyveket Salamon kulcsának (Clavicula Salomonis) nevezték. A következő kifejezések (1928) alkimiaiak, az életital és a bölcsek kövének készítése módjára vonatkoznak. *Király*, az alkimisták nyelvén az arany, a legnemesebb érc; *holló*, a különböző keverések és hevítések folytán származó fekete színű anyag; *veres oroszlány* bizonyos anyagok, melyek a bölcsek kövének előállításához szükségesek, (zöld oroszlány is van); *mercurius* kéneső, az alkimisták szerint egyik alkotó része minden ércnek, amin épen az ércek átváltoztathatóságába vetett hitük alapúl, de ez nem a közönséges kéneső, azért mondhatja M. a *kettes mercur*, a közönséges és az alkimiai; *az ércek bölcseletsava* — a só előfordul ugyan az alkimiában, mint az ércek egyik ősanyaga (sulphur, mercurius, só), de itt ugy látszik, bölcselet *köve* helyett áll, bölcseletsava ismeretlen. A *szent menyegző* a végleges eredmény, a bölcsek kövének előállása. Faust és Wagner beszélgetésében is előfordul a veres oroszlány.

1940—41. Kepler protestáns volt (hiszen eleinte protestáns papnak készült) és ezt természetesen mindenki tudta, a császár is. Madách a császárt mégis úgy beszélteti, mint ha Kepler katholikus volna, aki »új tanoknak híveül szegődik« és a *szentegyház* tételeit (dogmáit) rostálja; M. vagy nem gondolt K. protestáns voltára, vagy a nagyobb hatás kedvéért szándékosan mellőzi e körülményt.

Sőt most, midőn anyád mint rút boszorkány
Legsúlyosb vád alatt börtönben űl,
Méltó gyanúba jösz te is, midőn
Olyan nyakasan s ernyedetlenűl
Igyekszel őt kiszabadítani.
Ádám. Felséges úr! hiszen fia vagyok.
Rudolf. A szentegyház, fiam, igazb anyád.
Hagyd a világot, jól van az, miként van,
Ne kívánd kontárúl javítani.
Nem halmozálak-é kegyekkel el?
Atyád, tudod jól, korcsmáros vala
S nemességed kétség-fölűl helyeztem,
Pedig bizony elég bajomba telt.
Fölemelélek trónomhoz s csak így
Jutál Müller Borbála szép kezéhez;
Azért, ismétlem, légy, fiam, vigyázó. *(El.)*

(Ádám gondolatokba merűlve, erkélyének lépcsőinél megáll. Két udvaronc az előtérbe érve.)

Harmadik udvaronc.
Nézd, mint mereng ismét a csillagász.
Negyedik udvaronc.
A féltés bántja szüntelen szegényt,
Hiába, nem tud új körébe szokni,
Kirí belőle mindig a paraszt.
Harmadik udvaronc.
Nem fogja fel, hogy az igaz lovag,
Bár istenség gyanánt imádja a nőt,
Vérét odadni volna érte kész,

1942. Tény, hogy K. anyját boszorkánysággal vádolták, melyből K. mentette ki.

1952. Kepler atyja, bár nemesi családból származott, tényleg kocsmáros is volt, miután mint katona próbált volt szerencsét, utóbb ismét katonának ment és osztrák szolgálatban a törökök ellen viselt háborúban elesett. K. 1597-ben nőül vette Müller Borbálát, 23 éves gazdag özvegyet (Rudolf minden hozzájárulása nélkül) és akkor valóban utána kellett járnia, hogy nemesi származását igazolja, de ebben sem szorult Rudolf segítségére.

1958. és tov. Kepler féltékenységéről, neje hűtlenségéről semmit sem tud a történet. Müller Borbála már 1611-ben meghalt, miután a protestánsok üldözése folytán egész vagyonát elvesztette. Kepler 1613-ban elvette gyermekei nevelőnőjét, Reutlinger Zsuzsánnát.

Ha rágalom érintené erényét;
Ő hódolásban mellékcélt gyanít.

Éva *(más csoporttal a két udvaronchoz csatlakozik s nevetve legyezőjével a második udvaronc vállára ver).*

Ah menj, lovag, — az Istenért! kegyelmezz,
Tréfáidon halálra kell nevetnem.
Nézd, itt e két úr mily szörnyű komoly,
Talán megszállott már titeket is
Az újításnak átkos szelleme?
Úgy el szememből! Nem szenvedhetem
E fajt, mely oly epés, bús felfogással
Megírigyelte ezt a csillogó
Nyugodt világot tőlünk s újat eszmél.

Harmadik udvaronc.

Minket nem illet e vád, drága hölgy,
Ki vágyna ilyen körben változásra?

Első udvaronc.

De, hogyha nem csalódom, ottan áll
Egy férfi, arczán e sötét jelek.

Éva. Férjem, szegény? — Az Istenért, urak,
Kiméljétek meg őt az ily gyanútól
Előttem, kit hozzá szent kötelék
Csatol. — Hisz ő beteg, — nagyon beteg.

Második udvaronc.

Betegje tán e sugárzó szemeknek?

Harmadik udvaronc.

Valóban, a mit senki nem merészel
Ő sértne-é meg féltékeny gyanúval?
Oh, bár lehetne lovagod gyanánt
Szemébe keztyüt dobnom a merésznek.

(Ezalatt Ádámhoz érnek.)

Ah, mester! ép' jó, hogy találkozunk,
Jószágaimra kívánnék utazni,
Időjóslást szeretnék.

Első udvaronc. Én pedig
Fiamnak vágynám csillagát kitudni.
Éjfél után, múlt éjjel, jött világra.

1971. *Az újításnak átkos szelleme* nyilván a protestantizmus, de a protestantizmus már akkor nem volt új és Borbála is protestáns volt!

1989—1994. Az udvaron-

Ádám. Reggel mindkettő készen vár, urak.
Negyedik udvaronc.
A társaság oszol, menjünk mi is!
Harmadik udvaronc.
Lépcsője itt van — jó éjt, asszonyom. *(Súgva.)*
Egy óra mulva.
Éva *(súgva).* Jobbra a lugosban.
(Fent.) Jó éjt, urak! Jőj, kedves Jánosom!

(Mind elmennek. Ádám és Éva az erkélyre. Ádám zsölyeszékbe dűl. Éva előtte áll. Mindinkább besötétedik.)

Éva. János, nekem szükségem volna pénzre.
Ádám. Egy fillérem sincs, mind elhordtad immár.
Éva. Örök szükséget tűrjek-é tehát?
Az udvarhölgyek pávaként ragyognak,
Szintúgy szégyellek köztük megjelenni.
Valóban, hogyha egy-egy udvaronc
Felém hajolva, mosolyogva mond,
Hogy a királyné köztük én vagyok,
Szégyenkezem miattad, a ki a
Királynét így állítod udvarába.
Ádám. Nem fáradok-e éjet és napot?
Elárulom tudásomat miattad,
Megfertőzöm, midőn haszontalan
Időjóslást, horoskópot csinálok,
Eltitkolom, mit lelkem felfogott
És hirdetem, mit jól tudok, hamis.
Pirúlnom kell, mert rosszabbá levék,
Mint a sibyllák, kik hivének abban,
A mit jósoltak, míg én nem hiszek,
De megteszem, hogy leljem kedvedet.
Hová teszem, mit bűndijúl kapok?
Hisz nékem nem kell semmi a világon,
Csak az éj és tündöklő csillaga,
Csak a szférák titkos harmóniája,

cok asztrologiai rendeléseket adván K.-nek, megalázzák neje előtt. Kepler megjegyzés nélkül fogadja a rendelést. Mit érez, alább (2010 s tov.) látjuk.

2016. *Szibillák,* ókori jósnők, kiket a keresztény monda is befogadott; a renaissance nagy festői gyakran ábrázolták őket, a leghíresebbek Michel Angelótól valók a Sixtinában és Rafaeltől a Santa Maria della Pace nevű templomban Rómában.

2022. *Szférák titkos harmóniája.* Pythagorus rendsze-

Tiéd a többi. — Ámde ládd, ha a
Császár pénztára többnyire üres,
Sok kérelemre rendetlen fizetnek.
Tiéd lesz most is, mit reggel kapok,
S te hálátlan vagy, ládd, ez fáj nekem.

Éva *(sírva).*

Szememre hányod, hogy mit áldozasz,
S nem áldozék-e én is eleget
Miattad? én nemes háznak leánya,
Midőn kétséges rangodhoz csatoltam
Jövőmet, és nem általam jutál-e
Jobb társaságba? Hálátlan, tagadd el!

Ádám. Kétséges rang-e hát szellem, tudás?
Homályos származás-e a sugár,
A mely az égből homlokomra szállt?
Hol van nemesség más ezen kivül?
A mit ti úgy neveztek, porlatag
Hanyatló báb, mit lelke elhagyott,
De az enyém örök-ifjú, erős. —
Oh nő, ha te meg bírnál érteni,
Ha volna lelked oly rokon velem,
Minőnek első csókodnál hivém,
Te büszke lennél bennem s nem keresnéd
Kivül a boldogságot körömön;
Nem hordanál mindent, mi benned édes,
Világ elé s mindent, mi keserű,
Nem tartanál fel házi tűzhelyednek.
Oh nő, mi végtelen szerettelek!
Szeretlek most is, ah de keserűen
Fulánkos a méz, mely szivembe szállt.
Fáj látnom, mily nemessé lenne szűd,
Ha nő lehetnél; a sors semmivé tett,
Mely a nőt báb-istenként tartja még,
Mint istenül tartotta a lovag-kor,
De akkor hittek benne, nagy idő volt,

rében fordul elő; a hét bolygó oly távolságban van egymástól, amely a hűrok hosszúságának harmónikus hangoknál felel meg. A hét csillag forgása együtt egy oktáva, egy harmónia, melyet azért nem veszünk észre, mert mindig halljuk.

2024. K. valóban soha sem kapta ki rendesen fizetését; nyomorognia kellett és Regensburgba is, hol 1630-ban meghalt, azért ment, hogy elmaradt fizetését, persze hiába, sürgesse.

2034—2051. A költemény legszebb részletei közül való.

Most senki sem hisz, törpe az idő,
S a báb-istenség csak vétket takar. —
Elválnék tőled, szívemet kitépném,
Ha fájna is, tán nyúgodtabb lehetnék
S te is nélkülem boldogabb lehetnél;
De ott van újra a már meglevő rend:
Az a tekintély, egyházunk szava;
S együtt kell tűrnünk, míg a sír felold.

(Fejét kezébe hajtja, Éva meghatva simogatja.)

Éva. No Jánosom, oly gyászosan ne vedd,
Ha mondok is egyet-mást néha-néha,
Nem akarálak búba ejteni.
De ládd, az udvar oly csodálatos,
És hölgyei oly büszkék, gúnyosak,
Mit kezdjek én dacolni ellenök?
Nincs már közöttünk, úgy-e bár, harag?
Jó éjt! reggelre ne feledd a pénzt.

(Lemegy a lépcsőn a kertbe.)

Ádám. Minő csodás kevercse rossz s nemesnek
A nő, méregből s mézből összeszűrve.
Mégis miért vonz? mert a jó sajátja,
Míg bűne a koré, mely szülte őt.
Hej, famulus!

(Lucifer jő a lámpával s az asztalra teszi.)

Lucifer. Parancsolsz, mesterem?
Ádám. Időjóslatra és nativitásra
Vagyon szükségem, készits íziben.
Lucifer. Természetes, csillámlót, fényeset;
Ki venne pénzeért rideg valót?
Ádám. De ne olyant, mely szinte képtelen.
Lucifer. Olyat nem is birnék tán feltalálni,
Min megbotránkoznának a szülők;
Nem Messiás-é minden új szülött?
Fénylő csillag, mely feltünt a családnak,
S csak később fejlik szokott pimaszszá! *(Ir.)*

(Éva ez alatt a lugoshoz ért, a harmadik udvaronc elébe lép.)

2064. Vonatkozás Kepler kath. voltára. Talán a válás lehetetlenségének föltűntetése végett teszi a költő K-t katholikusnak. Madách is róm. kath. volt.

A harmadik udvaronc.
Mi rég epesztesz itten, oh kegyetlen.
Éva. Talán neked nagy már az áldozat
Az éj hüvös szelét kiállani,
Míg én egy jó, nemes férjet csalok meg;
Az ég átkát, világ ítéletét
Vonom magamra éretted, lovag!
Udvaronc. Ah, az ég átka, a világítélet
Nem hat titkába e sötét lugosnak.
Ádám *(merengve).*
Kivántam kort, mely nem küzd semmiért,
Hol a társas rend megszokott nyomát,
E megszentelt előítéletet
Nem bántja senki, hol nyugodhatom
És egykedvű mosolylyal hagyhatom
Hegedni hosszú harcaim sebét. —
Megjött a kor s mit ér, ha e kebelben
A lélek él, e kínos szent örökség,
Mit az egekből nyert a dőre ember,
Mely tenni vágyik, mely nem hágy nyugodni
S csatára kél a renyhe élvezettel. —
Hej, famulus! hozz bort, úgy reszketek;
Fagyos világ ez, kell, hogy feltüzeljem.
E törpe korban így kell lelkesülni
És elszakadni mocskoló porától. —

(Lucifer bort hoz, Ádám a szín végeig iddogál.)

Oh! tárd ki, tárd ki, végtelen nagy ég,
Rejtélyes és szent könyvedet előttem;
Törvényidet ha már-már ellesém,
Felejtem a kort és mindent körűlem.
Te örökös vagy, míg az mind mulandó,
Te felmagasztalsz, míg amaz lesújt.
Udvaronc Borbála, oh, ha az enyém lehetnél!
Ha Isten elszólítná férjedet,
Hogy az eget jobban fel bírja fogni,
Miért éltében mindig fáradott.
Éva. Hallgass, lovag, ugy sajnálnám szegényt,
Hogy könnyeim közt csók nem jutna néked.
Udvaronc. Te tréfát űzesz.
Éva. Sőt valót beszélek.
Udvaronc. Ki érti ezt a rejtélyes kedélyt?

2096. Ádám ébredez.

Borbála! hisz te így nem is szeretsz.
Vagy mondd, ha volnék számüzött, szegény,
Mit volnál képes tenni hívedért?

Éva. Valóban, azt mostan nem tudhatom.

Ádám. Oh, jő-e kor, mely e rideg közönyt
Leolvasztandja, s mely uj tetterővel
Szemébe néz ez elavült lomoknak,
Bíróúl lép fel, büntet és emel.

(Felkél s tántorogva az erkély szélére lép.)

Nem retten vissza a nagy eszközöktől,
Nem fél a rejtett szót kimondani,
Mely majd hatalmas görgeteg gyanánt
Haladni fog a végzetes uton,
S lezúzza tán azt is, ki *őt* kimondta.

(A Marseillaise dallama hallik.)

Oh, hallom, hallom a jövő dalát,
Megleltem a szót, azt a nagy talizmánt,
Mely a vén földet ifjuvá teszi.

Magyarázat.

A szín tartalma. Ádám mint Kepler, a nagy csillagász, Rudolf császár udvarán Prágában él. Nyugalmat keresett, a tudománynak adta magát, családi életet él, de sem tudománya, sem családi élete nem védi meg a mélyen megromlott kor ferdesége és gonoszsága ellen. Az asztrologia babonájának kell áldoznia, hogy a jóslások »bűndíjából« megélhessen, felesége pedig, ki nem érti meg lelkét, szellemét, ki hiú és a világ zaját és mulatságait keresi, hűtlenné lesz hozzá. A kor törpeségén, aléltságán elmerengve, és hő vágygyal oly időre gondolva, mely az aléltságból föleszmél és az emberiséget megujítja, Kepler elalszik és megálmodja a francia forradalmat. A kilencedik szín tehát álom az álomban lesz, melyből a tizedik színben újra fölébred Ádám-Kepler.

*

A szín jelentése. A hit eszméje nem birta megváltani az emberiséget, mely az eszme megvalósítására korcsnak bizonyult. Tán a tudomány és a családi élet fogja az elfáradt és elkínzott hősnek legalább a nyugalom boldogságát meg-

adni? De a tudomány nem hatja át a kort; az tele van előítélettel, babonával, ferdeséggel, mely megmérgezi a hős tudományos és családi életét. A tudomány igazságainak testet kell ölteniök, a kort áthatniok, a gondolatnak újjá kell teremteni a kort; ennek látványa tárul föl előttünk a következő színben.

*

Történeti és drámai mozzanatok. A középkor a hit korszaka volt, az újkor a tudományé; a tudományok közül először fejlődnek a mathematikaiak, mindenekelőtt a csillagászat, ezek nyomnak bélyeget a kor egész szellemi életére. A csillagvizsgálók közt pedig egyike a legérdekesebbeknek a hatalmas Kepler, kiben óriási, türelmes, részletekbe hatoló munkásság költői és filozófiai szárnyalással szövetkezik; nagy tudós ő és nagy ember, kitartó, hajthatatlan, lelkes. Merész spekulációkból indúl és a költői meg filozófiai sejtés mutatja neki az utat, melyen lépésről-lépésre türelmesen haladva, az égi testek mozgási törvényeinek nagy fölfedezéséhez ér. Nincs szimpátikusabb hőse az újkor tudományának, mint Kepler, és Madách mélységes divinációval tette e fontos korszak eszméinek hordozójává. Legerősebben vonzódik is hozzá a költő; senkinek az alakját oly szeretettel nem rajzolta; az ő szájába adja azokat az eszméket, melyek a költő lelkét talán legmélyebben izgatják.

Más tekintetben is bámulatosan eltalálta a költő a kor jellemző vonásait. A tudomány e korban olyan, mint idegen jövevény, a nagy többség meg nem érti, az áltudományok, az asztrologia és alkimia, javában virágoznak és buja tenyészetükkel eltakarják az igazi tudományt. Élet és tudomány közt mérhetetlen űr tátong. A tudós magába vonúl, belsejében építi föl azt a világot, hová a külvilágból visszavonulhat; az állami és társadalmi élet még egészen a mult hagyományinak nyügét hordozza, a tudomány nem törődik az élettel, az élet nem a tudománynyal. A tudomány tisztán elméleti, nincs hatalma az élet fölött, előbb nagyon meg kell erősödnie, hogy az életet átalakíthassa. Ép ezt az eszmét akarta Madách kifejezni. Ádám a kalandos lovagkorszak után a béke után áhítozik, nem akar a világ folyásával törődni, a szemlélődésnek akar élni. Mely történettudós vetekedhetik itt Madáchcsal a kor velejének fölfogásában?

A további haladás útja is meg van szabva. A tudo-

mány nem mondhat le örökre az életről, az érvényesülésről. Mihelyt megerősödött, ki kell törnie és jogait követelnie. A 17. és 18. század nagy tudományos munkájának logikai következménye a francia forradalom. A tudomány csak a szabadság uralkodása alatt fejlődhetik ki igazán, a tudomány igazsága nem tűri meg az élet hazugságát. A francia forradalom nem új korszak az emberiség történetében, csak azoknak az akadályoknak az elhárítása, melyeket az új korszak szelleme, a tudomány, maga előtt talál. Úgy látszik, ezért választotta a költő azt a sajátos formát, hogy Kepler *megálmodván* a francia forradalmat, még egyszer szerepelhessen és a tudás értékéről ítéletet mondhasson. Kepler a 8., 9., 10. szín központja. A 9. szín csak mintegy epizód, csak annak a gátnak a letörése, mely az újkor eszméit föltartóztatta haladásában. A 8—10. szín voltaképen *egy* szín, melyre azután a modern élet rajza a 11. színben következhetik. E három szín a költemény fény- és tetőpontja. Onnét kezdve gyorsan alászáll a katasztrófa felé, egyszersmind, mint látni fogjuk, erőben is hanyatlik.

A történetből kevés anyag kellett a költőnek e színhez, és ezzel a kevéssel is szokása szerint egész szabadon bánik. Kepler (szül. 1571. meghalt 1630.) valóban Rudolf császári mathematikusa és udvari asztronomusa volt (1601—1612.) és mint ilyen, kénytelen volt a császár asztrologiai megrendeléseit teljesíteni. Nem tette szivesen, mert korán meggyőződött ez áltudomány hiábavalóságáról, melyhez talán eleinte maga is vonzódott. Fantáziáját mélyen megragadta a világegyetem sejtett harmóniája, melynek mathematikai törvényeit és kifejezését egész életén át kutatta, és ez a sejtése ösztönözte azokra a bámulatos türelemmel folytatott számításokra és elmélkedésekre, melyeknek híres három törvényének fölfedezését köszönjük. Csodálatos-e, hogy ily körülmények közt az asztrologiának is igyekezett a végére járni? De csakhamar átlátta, hogy az asztrologiai rendszernek nincsen tudományos alapja, és noha horoszkopjaival, időjóslásával gyakran eltalálta az igazat, mégis bevallja, hagy valójában mindebből semmi bizonyosat nem tud. »Wahrlich in aller meiner Wissenschaft der Astrologie weiss ich nicht so viel Gewissheit, dass ich eine einzige Spezialsach mit Sicherheit dürfte vorsagen«. Mindazonáltal valósággal ostromolták asztrologiai jövendőlésekért és ő kénytelen volt jóslásokkal foglalkozni, már azért is, hogy megélhessen. Fizetését ugyanis oly rendetlenül utalványozták, hogy halálakor a császári pénztár

12.000 forintjával tartozott és halála is Regensburgban érte, a hol hiába sürgette hátralékos fizetésének kiutalványozását. De nem volt katholikus, mint Madách feltünteti, ellenkezőleg ép hitéhez való ragaszkodása volt egyik oka annak, hogy hányatott életet élt, és hazájához való hűségből nem fogadott el fényes ajánlatokat, melyekkel élete sorát nagyon megjavíthatta volna. Erős szívű ember volt, jó kedvű, egyenes lelkű, becsületes, csakis így dacolhatott a sorssal, mely folyton bajjal, viszontagsággal kinozta, de mindvégig meg nem törhette, se kutatásaiban el nem lankaszthatta. (L. Rudolf *Wolf*, Geschichte der Astronomie. 1877. *Reuschle*, Keppler und die Astronomie. 1871.). *Mikola* Sándor a Beöthy Zsolt Emlékkönyvben A történeti Kepler vonatkozással az Ember Tragédiájára c. a. (375—390. l.) vonzó rajzát adja Kepler életének és tudományos valamint emberi jellemének.

Családi élete a valóságban nem volt oly szerencsétlen, mint a költő leírja. Müller Borbálát nem a császár kegyelméből kapta nőül, neje hűtlenségéről mit sem tud a történet. 1611-ben halt meg neje tifuszban, valamivel előbb halt meg fia himlőben. 1613-ban Kepler másodszor nősült, elvette Reutlinger Zsuzsánnát. Mi okból költötte Madách e családi tragédiát?

A szín eszméjével ez a részlet csak lazán függ össze. Eddigelé a nő az egyes színekben a kor romlottságával ellentétben, melytől egészen ment nem maradhat, mégis a gyógyító, fölemelő erőnek a képviselője. Az egyiptomi színben Éva tanítja Fáraót emberies érzésre, a görög színben Éva a hazaszeretet és tiszta erkölcs géniusza, a római színben Évában ébred a nemesebb érzés, a konstantinápolyi színben Éva áldozata a kor elfajultságának. Itt hiú, kacér, csalfa, nem végkép romlott, de mélyen megrontva. Miért? Hogyan függ ez össze a kor uralkodó eszméjével, a tudományos gondolkodás szellemével?

A színnek se történeti, se eszmei tartalma nem tette szükségessé e részletet. Hogyan került mégis ide? Itt a kérdést csak fölvetjük, a feleletet a költő élete adja meg.

KILENCEDIK SZIN.

(A nézőhely hirtelen Páris Grève-piacává változik. Az erkély egy guillottin emelvényévé, az iróasztal nyaktilóvá, mely mellett Lucifer mint bakó áll. Ádám mint Danton az emelvény széléről zajló néptömegnek szónokol. — Dobszó mellett igen rongyos ujonchad jelenik meg, és az állványnál sorakozik. Fényes nap.)

Ádám *(folytatva)*. Egyenlőség, testvériség, szabadság!
Néptömeg. Halál reá, ki el nem ismeri!
Ádám. Azt mondom én is. — Két szó menti meg
A mindenünnen megtámadt nagy eszmét,
A jók számára mondjuk egyikét:
»Veszélyben a hon« és ők ébredeznek.
A másikát a bűnre mennydörögjük,
E szó: »reszkessetek!« — s megsemmisülnek.
Felkeltek a királyok ellenünk,
S eléjük dobtuk fejdelmünk fejét,
Felkeltek a papok, s villámukat
Kicsavarók kezökből, visszatéve
Trónjára az észt, e rég üldözöttet.
De a másik szózat sem hangzik el,
Mit a jobbakhoz intézett honunk.
Tizenegy hadsereg küzd a határon,
S mi hős ifjúság tódul szüntelen
Az elhullott hősök helyét kitöltni.
Ki mondja, hogy vérengző őrület
A nemzetet meg fogja tizedelni?
Ha forr az érc, a rossz salak kihull,
De a nemesb réz tisztán megmarad.
És hogyha mindjárt vérengzők vagyunk is,
Tekintsenek bár szörnyeteg gyanánt,
Csak a haza legyen nagy és szabad.

Ujoncok.
Fegyvert nekünk, csak fegyvert és vezért!

Ádám. Helyes, helyes! Ti csak fegyvert kivántok,
Mig annyi tárgyban szenvedtek hiányt;

Ruhátok foszlik, lábatok mezetlen,
Hanem szuronynyal mind kiszerzitek,
Mert győzni fogtok. A nép győzhetetlen.
Most hulla vére egy tábornokunknak,
Ki katonáink élén meg hagyá
Magát veretni.

Néptömeg. Oh, az áruló!

Ádám. Helyesen mondod! Nincs más kincse a
Népnek, mint a vér, mellyet oly pazar
Nagylelküséggel áldoz a hazának.
S ki egy népnek szent kincsével parancsol,
Nem bírván meghódítni a világot,
Az áruló. *(Az ujoncok közül egy tiszt kilép.)*

A tiszt. Tégy engemet helyébe,
Polgár, s letörlöm a gyalázatot.

Ádám. Dicséretes, barátom, önbizalmad.
De biztosítást, hogy szavadnak állsz,
Előbb a harcok szinhelyén szerezz.

A tiszt. A biztosíték lelkemben lakik,
Aztán imé! van nékem is fejem,
Mely többet ér tán, mint az a lehullott.

Ádám. S ki a kezes, hogy elhozod, ha kérem.

A tiszt. S kell-é kezes jobb, mint magam vagyok,
Ki életem nem nézem semmibe?

Ádám. Az ifjuság nem úgy gondolkodik.

A tiszt. Polgár, még egyszer felszólítalak.

Ádám. Türelem még, a cél el nem marad.

A tiszt. Nem bízol bennem, látom, hát tanúlj
Felőlem jobban vélekedni, polgár.

(Főbe lövi magát.)

Ádám. Kár érte, egy ellenséges golyót
Megérdemelt. Vigyétek el, barátim.
Viszontlátásig, győzelem után!

(Az ujonchad elléptet.)

Foglalat. *Danton a nép közt. Danton és a két Éva. Danton elitélése.*

2170. *Kiszerzitek* = kipótoljátok.

2195. A kor rajongó, egzaltált érzését kitünően festő jelenet. A tiszt főbe lövi magát, mert Danton meg nem bízik benne. Danton azzal a rövid mondással siratja, hogy megérdemelte volna, hogy a határon meghaljon. Hatalmas ecset vonásai. Hasonló az arisztokrata rajongása alább.

Oh, bár oszthatnám én is sorsotok!
De nékem harc jutott csak, nem dicsőség.
Nem ellenség, mely által esni is dísz,
De mely rejtekből orvul leskedik
Fondorlatával rám s a szent hazára.
Néptömeg. Mutasd meg újjal, és halál reá!
Ádám. A kit mutatni bírok, az meg is halt.
Néptömeg. Hát a gyanúsak? — Hisz a ki gyanús,
Már bűnös is, megbélyegezte a
Népérzület, ez a nem tévedő jós.
Halál, halál az aristocratákra!
Jerünk, jerünk a börtönüregekbe,
Tegyünk törvényt, a nép törvénye szent.

(A néptömeg indúl a börtönökbe.)

Ádám. Nem ott van a vész, a retesz erős
A bűzhödt lég, mely elmét, izmot öl,
Szövetségestek úgy is, hagyjuk őket.
Az árulás emelt fővel kacag,
S tőrt élesít a Convent padjain.
Néptömeg. Fel a Conventre hát, nincs még eléggé
Átválogatva. — A Conventre később,
Gyakorlatúl előbb a börtönökbe.
Addig szedd össze minden áruló
Nevét, Danton!

(A néptömeg fenyegetve el. Ezalatt néhány sans-culotte egy ifjú marquist és Évát mint ennek testvérét hurcolja az állvány elé.)

Egy sans-culotte. Imé, itten hozunk
Ismét két ifjú aristocratát!
E büszke arc, finom fehér ruha
Világosan mutatja bűnöket!
Ádám. Milyen nemes pár. Jőjetek fel, ifjak!
A sans-culotte. Mi meg jerünk bajtársaink után,
Hol munka vár ránk s vész az árulókra.

(A sans-culotteok elmennek a többi néppel, az ifjak az állványra lépnek. Az állvány körül csak néhány őr marad.)

Ádám. Nem értem, mily rokonszenv vonz felétek,
De önveszélyemmel megmentelek.
A marquis.
Nem, Danton, hogyha bűnösök vagyunk,

Elárulod a hont, ha el nem ítélsz; . . .
Ha nem vagyunk, nem kell hiú kegyelmed
Ádám. Ki vagy te, hogy Dantonnal így beszélsz?
A marquis. Marquis vagyok.
Ádám. Megállj — vagy nem tudod,
Hogy »polgáron« kívül nincs cím egyéb?
A marquis. Nem hallottam, hogy eltörlé királyom
A címeket.
Ádám. Szerencsétlen, ne folytasd!
Lépj sergeinkbe, s pályád nyitva áll.
A marquis. Nincs engedélyem, polgár, a királytól,
Hogy idegen seregbe léphetek.
Ádám. Ugy meg fogsz halni.
A marquis. Egygyel több leend
Családomból, ki meghalt a királyért.
Ádám. Miért rohansz ily vakmerőn halálba?
A marquis. S azt véled-é, hogy e nemes előjog
Csak titeket illet, népemberek?
Ádám. Dacolsz velem? jó, hát én is fogok!
Ki lesz erősb? megmentlek ellenedre,
S e jellemért egy higgadtabb jövő,
Melyben kihamvadt a pártszenvedély,
Hálát fog adni nékem. — Nemzetőrök!
Lakomra véle. Ti feleltek érte.

(Néhány fegyveres nemzetőr a marquist elkiséri.)

Éva. Bátyám, erős légy!
A marquis Húgom! óvjon Isten. *(El.)*
Éva. Itt is van egy fő, nem roszabb Rolandnál.
Ádám. Ne ily kemény szót e gyöngéd ajakról.
Éva. A vérpadon gyöngédebb szó nem illik.
Ádám. Az én világom e szörnyű emelvény.
Midőn ráléptél, véled egy darab
Mennyország szállt le, s szentélyébe zár.
Éva. Az áldozatra szentelt állatot
Sem gúnyolák útjában a papok.
Ádám. Az áldozat, hidd el, magam vagyok.
S ha írigyelve nézik is hatalmam,
Örömtelen, megvetve életet,

2261. Némileg hasonlít az egiptomi, később a Tancred-szín szerelmi jelenetéhez. Dantont a vér közt gyötri az egyedüllét, mint Fáraót a trónon és Évától elavult eszmény ép ugy elválasztja mint Tancredet Isaurától.

Meg a halált, nézem királyi székem,
Melyről mellőlem hullnak el naponkint,
S várom, mikor jő már reám a sor;
E vér közt úgy gyötör az egyedüllét,
A sejtelem, mi jó lehet szeretni.
Oh nő, csak egy napig tanítanál
Ez égi tudományra, második nap
Nyugodtan hajtnám bárd alá fejem.

Éva. S e rémvilágban még szeretni vágyol,
Nem rettent-é a lelkiösmeret?

Ádám. A lelkiösmeret a közvilág
Előjoga; kit a végzés vezet,
Az rá nem ér körültekinteni.
Hol hallád a viharról, hogy megállt,
Ha gyönge rózsa hajlong útain?
S aztán ki lenne vakmerő eléggé,
Itélni a közélet emberéről?
Ki látja a szálat, mely szinpadán
Egy Catilinát, egy Brutust vezet?
Vagy azt hiszik, kiről a hír beszél,
Megszűnt egyúttal ember lenni, és
Oly földfeletti lénynyé változott,
Kit a lenézett apró száz viszony,
Mindennapos gond mit sem érdekel?
Oh jaj, ne hidd — a trónon is ver a szív,
S Caesárnak, hogyha volt szerelmese,
Ez őt talán csupán úgy ismeré
Mint jó fiút, s nem volt sejtelme sem,
Hogy retteg tőle s megrendűl a föld.
S ha így van ez, mondd, mondd, mért nem szeretnél?
Nem nő vagy-é s én, nemde, férfiú?
Mondják, hogy a szív gyűlöl vagy szeret,
A mint magával hozza e világra:
Én érzem, e szív hogy rokon tiéddel,
S te ezt a szót, hölgy, meg nem értenéd?

Éva. S ha meg, mi haszna? Más Isten vezet,
Mint a kit én szivemben hordozok.
Nem érthetjük meg így egymást soha.

Ádám. Hagyd el tehát avúlt eszményidet!

2274—2298. Éva kettős kérdésére megfelel Danton. A második kérdésre, 2274—2280: A végzet emberének nem parancsol a lelkiismeret; az elsőre, 2281—2298: Neki is van szíve, ő is tud szeretni.

Mit áldozol száműzött isteneknek?
A nőt ugyis oly oltár illeti
Csupán, mely mindig ifjú — és ez a szív.
Éva. Az elhagyott oltárnak is lehet
Mártirja. Oh Danton, magasztosabb,
Kegyelettel megóvni a romot,
Mint üdvözölni a felkelt hatalmat;
S e hivatás nőt legjobban megillet.
Ádám. Nem látott ember még érzelgeni,
S ha látna most, ellenség, jóbarát,
Hogy az, kit a sors korbácsolt tova,
Vihar gyanánt tisztítni a világot,
Mostan megáll, a vérpadon, szeretni,
Egy kis leánynál, és köny ég szemében:
Megjóslaná, hogy Danton elbukik,
Kacagna, és nem félne senki többé.
S mégis könyörgök egy reménysugárt.
Éva. Ha síron túl kibékélt szellemed
Levetkezi a kor véres porát,
Talán...
Ádám. Ne mondd, ne mondd, leány, tovább!
Én azt a túlvilágot nem hiszem,
Reménytelen csatázok végzetemmel.

(A néptömeg véres fegyverekkel, lándzsákon néhány véres főt hurcolva, vadul visszatér. Néhánya az állványra hat.)

Néptömeg. Igazságot tevénk. — Mi büszke faj volt!
Egy sans-culotte *(gyűrűt adva Dantonnak).*
Imé e gyűrű a hon zsámolyára.
Kezembe nyomta az egyik cudar,
Midőn nyakának tartám késemet.
Azt tartja e faj, hogy rablók vagyunk.
Hát még te élsz? — kövesd testvéridet.

(Évát leszúrja, ki az állvány hátrészén lebukik.)

Ádám *(szemét elfödve).*
Jaj, vége hát. — Oh sors, ki bír veled?
Néptömeg.
Most a Conventbe. Polgártárs, vezess!
Kiszedted-é az árulók nevét? —

(A nép letakarodik az állványról. Éva mint rongyos, felgerjedt pórnő kibontakozik a sokaságból és egyik kezében tőrrel, másikban egy véres fejjel Dantonhoz rohan.)

Éva. Danton! tekints ez összeesküvőre,
Téged kivánt megölni, én ölém meg.
Ádám. Ha e helyet jobban megállta volna,
Rosszúl tevél; ha nem, tetted helyes.
Éva. Tettem helyes, s jutalmamat kivánom:
Tölts vélem egy éjet, nagy férfiú!
Ádám. Minő rokonszenv kelhet ily kebelben?
Mi gyöngéd érzés a nőtigrisé?
Éva. Valóban, polgár, úgy látszik te is,
Kék-vér aristocrataúl szegődtél,
Vagy hagymázban szólsz ily regényesen.
Te férfi vagy, én ifjú s nő vagyok,
Bámúlatom hozzád vezet, nagy ember,
Ádám *(félre)*. Végig borzongat; elfordúl szemem.
Nem bírom e szörnyű káprázatot.
Minő csodás hasonlat! — A ki az
Angyalt ismérte, s látta azután
Hogy elbukott, az látott tán hasonlót.
Azon vonások, termet és beszéd,
Minden, csak egy kicsinyke semmiség,
A mit leírni sem lehet, hiányzik,
S minő egészen más lőn az egész!
Azt nem birhattam, védte glóriája,
Ettől pokolnak gőze undorít el.
Éva. Mit is beszélsz magadban?
Ádám. Számolom,
Asszony, hogy nincsen annyi éjszakám,
A hány áruló van még a hazában.
Néptömeg.
Fel a Conventre, csak nevezd meg őket.

(Ezalatt Robespierre, Saint-Just s más Convent-tagok új néptömeggel jőnek s egy rögtönzött emelvényre állnak.)

Saint-Just. Hogyan nevezné? ő főcinkosuk.

(A nép zúg.)

Ádám. Vádolni mersz, Saint-Just, nem ismered,
Minő erős vagyok?
Saint-Just. Voltál előbb
A népben. Ámde a nép bölcs, megismert
S a Convent végzését megszentesíti.

2352. *Azon* = Ugyanazok a.

Ádám. Nem ismerek birót magam felett
Mást, mint a nép, s a nép, tudom, barátom.

(Ismét zúgás a nép között.)

Saint-Just. Barátod az, ki a hon ellene.
A felséges nép majd itél fölötted,
Előtte vádollak, honáruló:
Csempészetért az állami javakban,
Rokonszenvért az aristocratákkal,
Vágyódásért a zsarnok uralomra.
Ádám. Saint-Just, vigyázz, lemennydörög szavam.
Vádad hamis!
Robespierre. Ne hagyjátok beszélni,
Tudjátok, nyelve síma, mint kigyó.
Fogjátok el, szabadságunk nevében.
Néptömeg. Ne halljuk őt, ne halljuk, veszszen el!

(Körülveszik és elfogják.)

Ádám. Ne halljatok hát, ámde én se halljam
A hitvány vádat. Nem győzzük meg egymást
Beszéddel. Sőt tettel sem győztetek le.
Robespierre, megelőztél csupán,
Ez az egész, ne kérkedjél vele!
Magam teszem le a fegyvert, — elég volt.
De ím ezennel felszólítalak,
Hogy három hó alatt kövess ez úton.
Bakó ügyes légy — órjást vesztesz el.

(Fejét a nyaktiló alá hajtja.)

Magyarázat.

A szín tartalma. A francia forradalom néhány hatalmas jelenetét látjuk. Danton gyujtó beszédet mond a nép előtt; egy tiszt agyonlövi magát előtte, mert Danton nem

2387. Danton, midőn a vérpadra vitték, útközben állítólag ezt a dalt énekelte, melyet akkor csinált:

Nous sommes menés au trépas
Par quantité de scélérats
C'est ce qui nous désole.
Mais bientôt le moment viendra,
Où chacun d'eux y passera
C'est ce qui nous console.

(Taine. A jelenkori Franczia-ország alakulása. IV. 202.)

2388. A bakónak, midőn fejét a nyaktiló alá hajtotta, azt mondotta a vérpadon: Tu montreras ma tête au peuple, elle en vaut la peine. Mutasd meg a fejemet a népnek, megéri a fáradságot.

bízza meg a hadvezéri tisztséggel; egy arisztokrata ifjú és annak huga ugyanoly rajongással ragaszkodnak az ő ideáljukhoz, mint a forradalom emberei az övékhez; Ádám-Danton két alakban látja Évát, egy arisztokrata nőben, kit megszeret, de a ki visszautasítja és egy vérengző pórnőben, ki fölajánlja magát, de a kit ő utasít vissza undorral: a forradalmi láz paroxizmusának e kitöréseit betetőzi Danton elfogása.

*

A szín jelentése. Az új korszak gondolata véres erőszakkal dönti le azokat az akadályokat, melyeket a mult ellene támaszt: a hosszú elnyomásra következik a vérengző forradalom. A forradalom őrjöngése saját intézői ellen fordúl, Danton is elbukik és nem sokára elbukik, aki őt ledönti, Robespierre. A nép mindig ugyanaz marad, vak, igazságtalan, főleg azokkal szemben, kik érte élnek.

*

Drámai és történeti mozzanatok. Az egyes jelenetek mind költöttek és az egész mégis igaz, belső igazsággal teli. A forradalmi láz leheletét érezzük e rövid színben. Főleg Danton jellemzése sikerült. Hatalmas ékesszólása, közvetetlensége, emberies érzése oly vonások benne, melyeket az új történetírás teljes mértékben igazolt. Taineben olvassuk: »Danton természeténél fogva nem bosszúálló és vérengző, sőt épen ellenkezőleg: a mészáros vérmérsékletével emberi szív jár nála együtt«. (A jelenkori Franciaország alakulása III. 167.) »Neki van a legjózanabb szelleme... politikai képességgel is bir, még pedig kitünő mértékben, oly mértékben, hogy ez oldalról munkatársai vagy ellenfelei közül senki sem közeliti meg... Eredeti önkéntes szellem... szabad itéletét nem békózzák le az olvont előítéletek... szemmértéke az emberekre és dolgokra nézve gyors, tiszta, részrehajlatlan és igaz volt... szabatosan maga elé képzelni a különböző pártok és huszonhat millió lélek szétágazó vagy megegyező, felületes vagy mély, tényleges vagy lehetséges akaratát, pontosan megbecsülni a valószinű ellenállások és a rendelkezés alá eshető erők nagyságát, észrevenni és megragadni a döntő pillanatot, mely egyetlen, összeállítni a végrehajtás eszközeit, megtalálni a cselekvés embereit, mérlegelni az eredményt, előre látni a közeli és távoli ellenhatásokat, nem bánni

meg és nem makacskodni, elfogadni a bünöket politikai hatásosságuk arányában, szünetelni a nagyon erős akadályok előtt, megállni vagy mellékutra lépni még a hangoztatott elvek megvetésével is, a dolgokat és embereket csak úgy tekinteni, mint a gépész, ki az erőket kiszámítja és a gépezetet összeállítja: ezek voltak azok a tehetségek, melyekről bizonyságot tett«... (U. o. IV. 195. és tovább.) Mily érdekes, hogy Taine azt mondja róla: *Nincsenek lelkiismereti aggályai.* IV. 203. Mikor a girondistákat ölik: Nem menthetem meg őket, kiáltott, és vastag könnycseppek futottak végig arcán. Halála előtt mondotta: A forradalmakban a hatalom a leggonoszabbaknál marad. Az egész jelenet mintája a stilizált, belsőleg igaz, nagyszabású történeti jelenetnek.

TIZEDIK SZIN.

(Az egész hirtelen olyanná változik vissza, mint a nyolcadik szinben volt. Ádám ismét mint Kepler, íróasztalára hajtott fővel látszik, Lucifer mint famulus mellette áll s vállára üt. A regg szürkül.)

Lucifer. Ezúttal a nyakazás elmarad.
Ádám *(fölemelkedve).*
Oh, hol vagyok, hol vannak álmaim?
Lucifer. Elszálltak a mámorral, mesterem.
Ádám. E hitvány korban megvénült kebelnek
Csak a mámor teremt-e hát nagyot?
Mi nagyszerű kép tárult fel szememnek!
Vak, a ki Isten szikráját nem érti.
Ha vérrel és sárral volt is befenve.
Mi óriás volt bűne és erénye,
És mind a kettő mily bámúlatos.
Mert az erő nyomá rá bélyegét.
Oh, mért ébredtem? hogy körültekintve,
Jobban megértsem e kor törpeségét,
Mosolygó arc alá rejtett bünével,
S a megszokás hazug erényivel.
Lucifer. Ismérem én az ily lehangolást,
Mely a mámornak reggelén köszön be.
Éva *(a lugosból kilépve).*
El tőlem, el! nem csalt tehát gyanúm,
Fel mersz szólítni férjem gyilkosául.
Ily ocsmány tettre képesnek hiszed,
Kit szíved ideáljaúl hazudsz.
Az udvaronc.
Az istenért, nyugodtan kedvesem,
Ha észrevesznek, még botrányt okozsz.
Ádám. S az a két nő is álom volt-e csak?
De mit beszélek? egy nő, két alakban,
Változva sorsom zajgó végzetével,
Mint a hab, mely most fénylik, most sötét.

Éva. Ah úgy, a botrány nálad fő dolog!
Mit érdekelne a bűn, rejtekében,
Te megrovást nem szenvedő lovag!
Oh jaj, ti addig gúnyoljátok a nőt,
Míg szűz erénye ősi hagyományát
Előítéletként ledobja, s akkor
Kicsinyelő mosolylyal nézitek
Önbűnötöknek aljas eszközéül.
El tőlem, el, ne lássalak ezentúl!

Az udvaronc.
Ez ismét túlzás. Gúnytárgyúl leszünk
Ily ünnepélyes színben nézve e
Hétköznapos ügyet. — Mi látjuk egymást
Ezentul is, mosolygva és enyelgve
S arról, mi történt, szót sem ejtve, többé.
Jó reggelt, asszonyom. *(El.)*

Éva. A nyomorúlt!
Im itt vagyok, bünömmel s könnyeimmel. *(El.)*

Ádám. Tehát csak álom volt, és vége van.
De nem mindennek. Az eszmék erősbek
A rosz anyagnál. Ezt ledöntheti'
Erőszak, az örökre élni fog.
S fejlődni látom szent eszméimet,
Tisztúlva mindig, méltóságosan.
Mig, lassan bár, betöltik a világot.

Lucifer. A nap halad, mester, vár a tanóra,
Az ifjuság már nyugtalan gyülekszik
Bölcsességedből elleshetni egy szót.

(A csillagász-toronyra alkalmazott csengetőn csenget.)

Ádám. Ne gúnyolj, oh ne gúnyolj a tudással,
Pirúlnom kell, ha dícsérnek ezért.

Lucifer. Nem oktatsz-é oly sok jeles fiút?

Ádám. Nem oktatom, csak idomítom őket,
Szavak szerint, miket nem értenek,
De értelmök sincs, ezt vagy azt csinálni.
Az oktalan bámúl és azt hiszi:

Foglalat. *Éva tragédiája. A tudós tragédiája.*

2445. Faustra emlékeztet: »Magister, doktor a nevem, S tiz éve orron cepelem, Föl és alá, homlok s hanyatt, Hiába, tanítványimat, S látva, hogy tudnunk semmit sem lehet.« Még erősebben alább 2486.

E szép szavakkal szellemet idézünk;
Pedig fogás csak az egész, takarni
A szemfényvesztés mesterségeit.

(Egy tanítvány gyors léptekkel jő s az erkélyre megy.)

Tanítvány.
Kegyes voltál magadhoz hívni, mester,
Igérvén, hogy tudvágyamat betöltöd,
S mélyebben engedsz a dolgokba néznem,
Mint másra célszerűnek tartod azt.
Ádám. Igaz, igaz, szorgalmad oly kitűnő,
Hogy ez előnyre méltán tart jogot.
Tanítvány.
Im itt vagyok, lelkem vágytól remeg
Belátni a természet műhelyébe.
Felfogni mindent és élvezni jobban,
Uralkodván felsőbbség érzetével
Anyag- s szellemvilágban egyaránt.
Ádám. Sokat kívánsz. Paránya a világnak,
Hogy lássad át a nagyszerű egészet?
Uralmat kérsz, élvet kérsz és tudást.
Ha súlyától nem dűlne össze kebled
S mind ezt elérnéd, istenné leendnél.
Kevesbet óhajts, s tán elérheted.
Tanítvány.
Bármely titkát fejtsd hát meg a tudásnak,
Nagy férfiú, én csak nyerek vele,
Mert érezem, semmit fel nem fogok.
Ádám. Jól van tehát, látom, te érdemes vagy,
S a legrejtettebb szentélyig beviszlek,
Lásd a valót, mint én látom magam.
De nem les-é avatlan hallgató, mert
Az az igazság rettentő, halálos,
Ha nép közé megy a mai világban.
Majd jő idő, oh bár itt lenne már,
Midőn utcákon fogják azt beszélni,
De akkor a nép sem lesz kiskorú.
Most adj kezet, hogy el nem árulod,
A mit megértesz. Igy! halljad tehát.
Tanítvány.
Mint reszketek vágytól és félelemtől...
Ádám. Mit is mondál előbb, fiam, nekem?
Tanítvány.
Hogy lényegében semmit nem fogok fel.

Ádám (*vigyázattal*).
No látod, én sem, — s hidd el, senki más.
A bölcselet csupán költészete
Azoknak, mikről még nincsen fogalmunk.
S egyéb tanok közt ez legjámborabb még,
Mert csak magában múlat csendesen,
Agyrémekkel hímzett világa közt.
De számtalan egyéb oly társa van,
Mely fontos arccal rajzol a porondban.
Egyik vonalt örvénynek mondogatja,
Szentélynek a kört, hogy már-már kacagsz
A vígjátékon, a midőn belátod,
Mi rettentő komoly csín az egész.
Mert míg szorúlt kebellel és remegve
Kerűli minden a por-rajzokat,
Itt-ott kelepce áll s a vakmerőt,
Ki általlépi, véresen megejti.
Ily dőreség áll, látod, szüntelen
Utunkba, szentséges kegyeletűl
Védő a már megalakúlt hatalmat.
Tanítvány. Ah értlek, értlek, s így lesz-é örökre?
Ádám. Egykor nevetni fognak az egészen.
Az államférfit, kit nagynak neveztünk,
Az orthodoxot, a kit bámulánk,
Komédiásnak nézi az utókor,
Ha a valódi nagyság lép helyébe,
Az egyszerű és a természetes,
Mely ott ugrat csupán, a hol gödör van,
Ottan hagy útat, a hol nyilt a tér.
S a tant, mely most őrültséghez vezet
Szövevényes voltával, akkoron,
Bár nem tanúlja senki, minden érti.
Tanítvány. Ez a nyelv hát az a megérthető,
Melyen beszéltek az apostolok?
De hogyha minden más merő lom is,

2487. A filozófia, mondja Kepler, csak a fantázia játéka, művészet, nem tudomány. Sokkal később nagy föltűnést keltett Németországban egy filozófusnak, Albert *Lange*-nak (Geschichte des Materialismus) hasonló kijelentése.

2488. és tovább. A filozófia nem a legnagyobb baj, vannak veszedelmesebb áltanok, melyek a haladásnak útját állják. A következőkben 2491—2. talán a renaissance-korban új életre ébredt számmisztikára (újpythagoreizmus) gondol M.

Ne vedd el a művészetben hitem.
S azt bétanúlni mégis csak szabály kell.
Ádám. A művészetnek is legfőbb tökélye,
Ha úgy elbú, hogy észre nem veszik.
Tanítvány. Hát a rideg valónál álljak-é meg?
Eszményesítés ad művünkbe lelket.
Ádám. Igaz, igaz, az önt rá szellemet,
A természettel mely egyenjogúvá
Teszi s teremtett lénynyé érleli,
Mi a nélkül csupán halott csinálmány.
Attól ne tarts, hogy míg eszményesítsz,
Kifogsz az élő nagy természeten.
De a szabályt, a mintát hagyd pihenni.
Kiben erő van és Isten lakik,
Az szónokolni fog, vés, vagy dalol,
Ha lelke fáj, szivrázóan zokog,
Mosolyg, ha a kéj mámorát aluszsza.
S bár új utat tör, bizton célra ér.
Művéből fog készítni új szabályt,
Nyügűl talán, de szárnyakúl soha
Egy törpe fajnak az abstractió.
Tanítvány.
Oh, mit tegyek hát, mester, mondd nekem.
Ki annyi éjt szenteltem a tudásnak,
Csak a butával lettem-é egyenlő,
És mind e munka elveszett hiába?
Ádám. El nem veszett, mert ép ez ád jogot
Most már megvetni minden csábjait.
Ki még nem nézett a vésznek szemébe,
Ha hátrál, gyáva! A próbált vitéz
Bátran mellőzi a kötekedőt,
Bátorságához nem férhet gyanú.
Fogd hát e sárgult pergamenteket,
E fóliánsokat, miken penész ül,
Dobd tüzre mind. Ezek feledtetik
Saját lábunkon a járást velünk,
És megkimélnek a gondolkodástól.

2527. Inversio: mely egyenjogúvá teszi a természettel.

2532. és tovább. A teremtő művész nem szorúl betanult szabályokra. Az ő műveiből levonnak új szabályokat, de ezek is csak nyűgül szolgálnak, azokból sem tanul meg senki alkotni, akiben nincs meg a teremtő erő.

2555. A fóliánsokra Faust is haragszik: Közből könyvhalmaz únt pora, Mit férgek őrlő foga rágott, Dédősök nyű-

Ezek viszik mult századok hibáit
Előítéletűl az új világba.
A tűzre vélök! és ki a szabadba.
Miért tanúlnád mindig, hogy mi a dal,
Minő az erdő, míg az élet elfoly,
Örömtelen, poros szobafalak közt.
Hosszúnak nézed-é az életet,
Hogy sírodig theoriát tanúlsz?
Együtt mondunk bucsút az iskolának,
Téged vezessen rózsás ifjuságod
Örömhozó napsúgár- és dalokhoz;
Engem vezess te, kétes szellemőr,
Az új világba, mely fejlődni fog,
Ha egy nagy ember eszméit megérti,
S szabad szót ád a rejlő gondolatnak,
Ledült romoknak átkozott porán.

Magyarázat.

A szín tartalma. Kepler kettős tragédiája e színben fejeződik be. Neje hűtlen lett hozzá, de undorodik csábítójától, aki fölszólítja, hogy ölje meg férjét. De erről Ádám mit se tud. Annál mélyebben érzi a tudás tragédiáját. Tanítványainak feltárja szívét, a tudomány gyarlóságát, korlátoltságát, minden fogyatkozását. A szabad élet után vágyódik, mely a mult hagyományainak ledöntése után fejlődni fog.

*

A szín eszméje. Míg a nyolcadik szín a tudós életének mintegy külső tragédiáját, az előítéletekkel, babonával, értelmetlenséggel való küzdelmét mutatja be, addig itt a tudás belső tragédiáját tárja föl. Faust fájdalmas fölkiáltását hangoztatja, »hogy tudnunk — semmit sem lehet«. A tudománynál van becsesebb dolog a világon: maga az élet, mely a szabad eszmét megvalósítja. A filozófia csak költészete azoknak, mikről nincsen fogalmunk, a művészet nem tudás után indúl. Dobjuk tűzre a foliansokat, ne tanuljunk sírig theoriát. Ez vezet át az újkori jelenethez, melynek jellemző vonása az egyén korlátlan szabadsága.

*

vös butora, — Ez is világ! A te világod!

2563. Emlékeztet Mephisto mondására Faustban: Hjah, szürke minden elmélet, barátom, De zöld az élet arany fája.

Történeti és drámai mozzanatok a szó szorosabb értelmében e színben, Éva tragédiáját nem tekintve, nincsenek. Mégis e színben is nagy történeti igazság fejeződik ki és ez is Madách erős intuicióját bizonyítja. A XIX. század gondolkodásának ép az a sajátossága, hogy a tudást nem veti ugyan meg, ezt Madách sem akarja, de nem tekinti többé az élet kizárólagos, legnemesebb céljának. A tudás csak eszköz lehet erkölcsi föladatok szolgálatában, csakhogy nem a holt, foliansokból merített tudás, mely nem az önálló gondolkodásból fakad. Egyes ember keresheti a tudást a tudás miatt; az emberiség előtt a tudás nem lehet végső cél. Az élet igazi tartalma a tett, a cselekvés, a jónak megvalósítása. Madách nem mondja ki e szókkal, de az új korszaknak ezt a legjellemzőbb vonását mégis érezteti velünk.

TIZENEGYEDIK SZIN.

(Londonban. A Tower és a Temze közt vásár. Tarka sokaság hullámzik, zajong. Ádám, mint élemedett férfiú, Luciferrel a Tower egyik bástyáján áll. Estve felé.)

Kar *(a zsibongó sokaság morajából egygyéolvadva, s halk zenétől kísérve).*

Zúg az élet tengerárja,
Mindenik hab új világ.
Mit szánod, ha elmerül ez,
Mit félsz, az ha feljebb hág?
Majd attól félsz, az egyént hogy
Elnyelendi a tömeg,
Majd hogy a kiváló egyes
A milljót semmíti meg.
Rettegsz a költészetért ma,
Holnap a tudás miatt,
S szűk rendszernek mértekébe
Zárod a hullámokat,
S bár mint küzdesz, bár mint fáradsz,
Nem merítsz mást, mint vizet,
A méltóságos tenger zúg,
Zajg tovább is és nevet.
Hagyd zajongni, majd az élet
Korlátozza önmagát.
Nem vesz el harcában semmi,

Foglalat. *Képek a londoni életből: A bábjátékos. A polgárleányok. A munkások. A koldusok. Éva. A cigányasszony. A tanulók. A gyárosok. A tudós. Éva meghódítása. Lovel gyilkosa. Fantazmagória.*

2572. Az emberiség élete a tengerrel összehasonlítva. Mindenik hab új világ — új történeti korszak. E hatalmas életet nem lehet szűk rendszerek keretébe zárni, az a maga nagy törvényei szerint mozog.

Mindig új s mindég a régi,
Halld csak ígéző dalát.
Ádám. Ez az, ez az, miért mindég epedtem,
Pályám mindeddig tömkeleg vala,
Az élet áll most teljesen előttem,
Mi szép, mi buzdító versenydala.
Lucifer. Szép a magasból, mint a templomének.
Bármily rekedt hang, jajszó és sohaj
Dallamba olvad össze míg fölér.
Igy hallja azt az Isten is, azért
Hiszi, hogy jól csinálta e világot.
De odalent másképen hallanók,
Hol közbe szól a szív verése is.
Ádám. Te kétkedő gúny, hát nem szebb világ ez,
Mint mind az, a min eddig átgyötörtél?
Ledűltek a mohos korlát-falak,
Eltűntek a rémes kisértetek,
Miket a múlt megszentelt glóriával
Hagy a jövőre, kinzó átokúl.
Szabad versenytér nyílt meg a kebelnek,
Rabszolgákkal gulát ma nem emelnek.
Lucifer. Egyiptomban sem hallott volna fel
Ilyen magasra a rabok nyögése,
S mi istenik e nélkül művei!
Vagy Athenében nem cselekszik-é
A felséges nép méltón, nagyszerűen,
Feláldozván nagy s kedves emberét,
Mivel a hon forog máskint veszélyben?
Ha ily magasról nézzük s nem zavarnak
Nő-könyek és egyéb hitvány fogalmak.
Ádám. Hallgass, hallgass, te örökös sophista.
Lucifer. De bárha áll is, a jaj hogy kihalt,
Helyette minden úgy el van lapúlva.
Hol a magas, mi vonz? a mély, mi rettent?
Hol életünknek édes tarkasága?
Többé nem tenger küzdő fényes árja,
Sima mocsár csak, békával tele.
Ádám. Kárpótol a közjólét érzete.
Lucifer. Ugy ítélsz, láddd, te is nagy polcodon

2604. A mi korunk jellemzése, illetőleg Madách koráé, fő vonása: a szabad verseny.

2619. Ha ily magasról nézzük, t. i. a szemlélődés magaslatáról.

2622—2627. Az élet most köznapi, prózai. Lucifer itt a

Az életről, mely lábadnál mozog,
Mint a multakról a história.
Nem hallja a jajszót, rekedt beszédet;
Mit feljegyez, a múltnak csak dala.
Ádám. Ah, már a sátán is romantizál,
Vagy doctrinaire lesz; vívmány ez s amaz.
Lucifer *(a Towerre mutatván).*
Az nem csoda, midőn az ős idők
Kisértetén állunk, egy új világ közt.
Ádám. E korhadt álláspont se' kell nekem,
Az új világba elszántan leszállok,
S nem félek, a költészetet, nagy eszmét
Hullámi közt hogy újra ne találjam.
Lehet, hogy többé nem nyilatkozik
Eget megrázó ős titáni harcban,
De annál ígézőbb, áldásosabb
Világot alkotand szerény körében.
Lucifer. Haszontalan aggódás is leendne
Azt féltened. Mig létez az anyag,
Mindaddig áll az én hatalmam is,
Tagadásúl mely véle harcban áll.
S mig emberszív van, míg eszmél az agy
S fennálló rend a vágynak gátat ír,
Szintén fog élni a szellemvilágban
Tagadásúl költészet és nagy eszme.
De mondd, mi alakot vegyünk magunkra,
Midőn leszállunk a zajgó tömegbe,

kor birálója, jóllehet maga ellen beszél.

2632—2633. Ugyanaz a megkapó gondolat, mint fent 2595—2603.

2634—2635. Ádám felelete nem találó; mert itt Ádám a romantikus és doktrinárius, nem Lucifer, aki a valót helyesen látja. Ugy beszél, mint Ádámnak kellene beszélni — a kiábrándulás után.

2636. *Tower:* híres régi épületcsoport Londonban, valamikor vár, királyi palota, börtön, most történeti emlék, melynek egy része kaszárnya és fegyvergyár gyanánt szolgál.

2646. Lucifer itt igen különös módon állítja magát párhuzamba a költészettel. Lucifer már az első színben a tagadás ősi szellemének mondotta magát; itt közelebbről meghatározza magát, ő az anyag hatalmának tagadása, a költészet pedig és a nagy eszme a fennálló rendé. Ez homályos is, mesterkélt is. Azonkivül pedig hagyan lehet Lucifer az anyag ellentéte? Mi akkor Isten?

2654. Ugy látszik, idegen-

Mert így csak e helyen birunk megállni,
Hol múlt idők ábrándja leng körül.
Ádám. Akárminőt! Hisz nincsen már kiváló,
Hála a sorsnak. Hogy tudjuk, mit érez:
Le kell szállnunk a nép nagy rétegéhez.

(Mindketten lemennek a Tower belsejébe s csakhamar munkásokul öltözve, kilépnek annak kapuján, a sokadalomba vegyülvén. — Egy bábjátékos bódéja mellett áll, melyen majom ül vörös kabátban, láncon.)

A bábjátékos. Csak erre, erre, kedves jó urak,
Mindjárt kezdődik az előadás,
Mulatságos komédia nagyon,
Szemlélni, mint szedé rá a kigyó
Az első nőt, ki már kiváncsi volt,
S mint vitte ez csávába akkor is már
A férfiút. — Láthattok fürge majmot,
Mi méltósággal játszsza emberét,
Láthattok medvét táncmester gyanánt.
Csak erre, erre, kedves jó urak!

(Tolongás a bódé körül.)

Lucifer. Ah Ádám! itten minket emlegetnek.
Csak szép dolog, kinek olyan szerep
Jutott, hogy még hat ezred év után is
Mulat felette a vig ifjúság.
Ádám. El ez izetlen tréfától. Tovább.
Lucifer. Izetlen tréfa? nézd csak, mint mulatnak,
Kik még imént szunyadtak a padokban,
Hallgatva Népost, — e piros fiúk.
S ki mondja meg, kinek van igaza:
Azoknak-é, kik az életbe lépnek
Az ébredő erő önérzetével,
Vagy a ki, korhadt agygyal már, kilép?
Vajon tetszőbb-e egy Shakespeare neked,
Mint nékik e torzképű összevissza?
Ádám. A *torz* az épen, mit nem tűrhetek.

szerüen vannak öltözve, talán mint Kepler és famulusa.

2658. *Nincsen már kiváló.* A hősök, nagy emberek korszaka, kik koruk érzését, gondolkodását kifejezik, letünt, a modern élet a tömegek hatalmának kora.

2661. A *bábjátékos* a művészet eltorzulását, elfajulását jelenti. Igy mulat a tömeg.

Lucifer. Rajtad tapadt még a görög világból.
Ládd, én fia, vagy apja hogyha tetszik,
— Mert szellemek közt ez nem nagy különbség —
Az új iránynak, a romantikának,
Én épen a torzban gyönyörködöm.
Az ember arcra egy majomvonás;
A nagyszerű után egy sárdobás;
Ficamlott érzés, tisztes szőrruha;
Kéjhölgytől a szemérem szózata;
Tömjénezése hitványnak, kicsinynek;
Szerelmi élvre átka egy kiéltnek:
Feledtetik, hogy országom veszett,
Mert új alakban újra éledek.
A bábjátékos *(Ádám vállára ütve).*
Mit foglaljátok ezt a jó helyet?
Te jó madár, csak az mulattat ingyen,
Ki életúnt s felkötteti magát.

(Ádám és Lucifer félreállnak. Egy kis leány ibolyát árulva jő.)

A kis leány. Kis ibolyák, első követei
A jó tavasznak. Vásároljanak!
E kis virág az árvának kenyért,
És a szegénynek is szép éket ad.
Egy anya *(ibolyát vásárolva).*
Adj, adj nekem, holt gyermekem kezébe.
Egy leány *(szintén vásárolva).*
Sötét hajamnak lesz legszebbik éke.
A kis leány. Kis ibolyák! Vegyenek uraim! *(Elhalad.)*
Egy ékszerárus *(bódéjában).*
Hogy e gaz mindig versenyez velünk
S ki nem birjuk szorítni a divatból.
Pedig szép nyakra drága gyöngy való csak,
Melyért az is már, a ki fölhozá,
Kétségbe ejtő elszántsággal a
Tenger mélyének szörnyeit kisérti.

(Két polgárleány együtt jő.)

2686. Lucifer beszédében mefisztói vonások. Szereti a »torzot«, a képtelen ellentéteket, melyeket az új korban oly gyakran tapasztalunk. Alább az ibolyát holt gyermeke díszítésére az anya, hajába ékességnek vásárolja a lány. De a *romantika* a gyárak korában már nem volt uj irány, A »torzban« bizarrban való gyönyörködés, az ironia, az ellentétek szeretete valóban jellemzi a romantikát.

Első polgárlány.
Mi sok szép kelme, mennyi drága ékszer!
Második polgárlány. Vásárfiát ha volna, a ki venne.
Első polgárlány. A mai férfi ilyesmit csupán
Gyalázatos mellékcélokra tenne.
Második polgárlány.
Még úgy se, nincs többé izlése már,
Elrontá sok ledér hölgy s káviár.
Első polgárlány.
Azért oly elbizott, hogy nem veszen fel.
Második polgárlány.
Vagy oly szerény, hogy többé már nem is mer.
(Elhaladnak.)

(Leveles szín alatt ital mérnek, az asztal körül dőzsölő munkások. Hátrább zene és tánc. Katonák, polgárok s mindenféle nép mulat és ácsorog.)

Korcsmáros *(vendégei közt).*
Urak, vigan! a tegnap elveszett,
A holnapot nem érjük el soha,
Isten táplálja a madarakat,
S minden hiúság, mond a biblia.
Lucifer. Tetszik nekem e philosophia.
Üljünk le itt e szép árnyas padon
S nézzük, mi olcsón és mi jól mulat
Savanyu borral s rosz zenével a nép.
Első munkás *(az asztalnál).*
A gépek, mondom, ördög művei:
Szánktól ragadják a kenyeret el.
Második munkás. Csak az ital maradjon, elfeledjük.
Első munkás. A dús meg ördög, vérünk szíja ki.
Most jőne csak; hadd küldeném pokolba.
Több példa kéne, mint a múltkori.
Harmadik munkás.
Mit nyernél vele? Már ma függni fog.
Sorsunk meg, mint előbb, csak úgy forog.
Második munkás. Bolond beszédek, jőjön hát az a dús,
Nem vétek néki, mellém ültetem,
Lássuk, ki az úr, és ki tud mulatni.

2715. s tovább. A polgárleányok ízetlen beszédei a polgári osztály erkölcseinek züllését jellemzik.

2731. s tovább. A munkásosztály elaljasodásának rajza. A *multkori* példa (2736) célzás Lovel esetére, melyről alább lesz szó.

A korcsmáros. *(Ádámhoz).* Uram, mivel szolgáljak?
Ádám. Semmivel.
A korcsmáros. El hát padomról, semmiháziak!
Azt vélitek tán, a pénzt csak lopom,
Vagy gyermekem s nőm koldusbotra termett.
Ádám *(fölkelve).* Igy mersz beszélni?
Lucifer. Hagyd el a pimaszt!
Ádám. Jerünk tehát, mit is nézzük tovább,
Hogyan silányul állattá az ember.
Lucifer. Ah, íme itt van, mit régtől kerestem,
Itt vígadunk kedélylyel, fesztelen,
Ez a döbörgés, és e vad kacaj,
E bacchanális tűz felgerjedése,
Mely minden arcra rózsa-árt idéz,
Mint dőre képzet a nyomor fölé.
Hát nem dicső ez?
Ádám. Engem undorít.

(Ezalatt a táncolókhoz értek. Két koldús civódva jő.)

Első koldús. E hely sajátom, itt van engedélyem.
Második koldús.
Könyörülj rajtam, másként meghalok,
Már két hete, hogy nem dolgozhatom.
Első koldús. Igaz koldús sem vagy hát e szerint,
Kontár sehonnai, rendőrt hivok.

(A második koldús elsompolyog. Az első helyet foglal.)

Krisztusnak öt sebére, alamizsnát
A szenvedőnek, édes uraim!

(Egy katona egy mesterlegény kezéből elveszi táncosnőjét.)

Katona. Paraszt, odébb! vagy azt hiszed talán,
Hogy még te is valami vagy?
Mesterlegény. Megérzed,
Ha nem hiszed.
Második mesterlegény. Ne bántsd. Térj ki előle:
A hatalom s dicsőség mind övé.
Első mesterlegény. No hát, lenézéssel miért tetézi,
Ha már úgyis nadályként szívja vérünk.
Egy kéjhölgy *(danolva).*
Sárkányoktól is kivívták
Egykoron az arany almát —
Almák még most is teremnek,

2749. Lucifer beszédjében ismét mefisztói vonások: Szereti az ember elállatiasodását. Alább is 2775—81 és 2791—99.

A sárkányok rég kivesztek:
Bamba, a ki nézi, nézi,
És letépni nem merészli.

(Egy ifjúhoz simúl.)

Lucifer *(a mulatók nézésébe merülve).*
Ez a kacérság tetszik, ládd, nekem.
Mutassa a dús, hogy mi kincse van.
Vasas ládában, melyen a fukar
Ül, úgy lehet fövény, mint színarany.
Mi megható féltése e kamasznak!
Hogy őrzi lánya egy tekintetét,
Isméri a jelen percnek becsét,
Bár tudja jól — de hát mi gondja arra?
Hogy a jövőben másnak dől karára.

Ádám *(egyik zenészhez).*
Miért bánsz így a művészettel, ember!
Mondd, tetszik-é, a mit huzasz, magadnak?

A zenész. Dehogy tetszik, dehogy! Sőt végtelen kín
Ezt húzni napról-napra, s nézve nézni,
Miként mulatnak, kurjongatva rajta.
E vad hang elhat álmaimba is.
De mit tegyek, élnem kell s nem tudok mást.

Lucifer *(még mindig a szemléletbe merülve).*
Ah, ilyen gondos philosophiát
Ki tenne fel a röpke ifjuságról?
E lányka tudja, hogy nem az utolsó,
Melyet most élvez, a perc életében,
S a míg ölelget, új viszonyt keres
Már is szeme. — Ah, drága gyermekek:
Mi örömem telik most bennetek,
Hogy oly mosolygva munkáltok nekem!
Áldásom a bün és nyomor legyen.

Második mesterlegény *(danolva).*
A ki munkás hét után
Tiszta szívvel, dal között
Csókot és bort elköszönt,
Kacagja az ördögöt.

(Templomi zene néhány végaccordja hallik. Éva mint polgárleány imakönyvvel s bokrétával kezében anyjával jő a templomból.)

2786. A művészet elalja- nyod, kinek szeme már, a mig
sodása. ölel, szomszédba jár.
2795. Faustban: Van lá-

Egy árús. Csak erre, erre, drága szép kisasszony!
Olcsóbban senki nem szolgálhat önnek.
Másik árús. Ne higyjen néki, rosz mértéke van,
S árúja régi. Erre, szép kisasszony!
Ádám. Ah Lucifer! ládd, ily hitvány helyen
Tartasz le, míg az üdv megtestesűlten,
Majd észrevétlen leng tőlem tova.
Lucifer. Ilyesmi már épen nem új dolog.
Ádám. A templomból jő, oh mi szép, mi szép!
Lucifer. Láttatni volt ott, s látni is talán.
Ádám. E gúny hideg, ne érintsd őt vele.
Az ájtatosság ül még ajkain.
Lucifer. Látom, megtérsz, sőt pietista lészsz.
Ádám. Rosz élc, mert keblem bárminő rideg,
Az nékem baj; de a leánykebelben
Kivánom az előítéletet,
E szent poézist, múlt idők zenéjét,
Érintetlen zománcát a virágnak.
Lucifer. De melyik hát, mutasd, az a darab menny,
Mert azt az ördögtől sem várhatod,
Izlésedet hogy mindig felkutassa,
Elég, ha aztán birtokába juttat.
Ádám. Lehet-e más, mint e hölgy?
Lucifer. Igy beszél
A zsolna is, ha férget fog magának,
Féltékenyen körülnéz, s azt hiszi,
Hogy a világon ez legjobb falat,
Mig a galamb undorral néz reá.
Az ember is üdvét csak önmaga
Találja fel, sokszor tán épen ott,
Hol másik társa poklot alkotott.
Ádám. Minő méltóság, milyen szűz-erény;
Megközelítni szinte nem merem.
Lucifer. Bátran csak, nem vagy a nőknél ujonc,
S ha jól megnézzük, ő is eladó lesz.
Ádám. Hallgass!
Lucifer. Hisz tán drágább a többinél.

(Egy ifjú ezalatt szerényen Évához lép s egy mézeskalács-szivet nyujt neki.)

Az ifjú. Kisasszony, kérem e vásárfiát
Fogadja el kezemből szívesen.

2816. Pietista: Itt ájtatoskodó. **2827.** *Zsolna:* zöld harkály.

Éva. Artúr, ön jó, megemlékszik felőlem.
Rég nem láttuk már; mért nem látogat meg?

(Halkan beszélgetnek, Ádám izgatottan nézi, míg az ifjú távozik.)

Ádám. Ez éretlen fiú birná-e hát,
Mit férfi szívem hasztalan óhajt?
Mi meghitten szól véle, mint mosolyog —
Még int utána — oh, mi kín, mi kín!
Meg kell szólítnom. *(Évához közelít.)*
Anya. Artur szülei
Vagyonosak, igaz, de nem tudom,
Mi szemmel nézik a viszonyt veled.
Azért egészen vágytársát se mellőzd,
Ki ma is e csokorral meglepett.
Ádám. Engedjék, hölgyeim, hogy elkisérjem,
Nehogy baj érje e tolakodásban.
Éva. Mi szemtelenség!
Anya. El, tolakodó!
Tán azt hiszi, hogy olyan e leány,
Kinek akárki mondhat szépeket?
Ádám. S hát mondhat-é mást? — Sokszor álmodám igy
A hölgytökélynek legszebb ideálját.
Anya. Álmodhatik, a mit tetszik magának;
De a kinek e lányka báji nyilnak,
Az ily gézengúz ember nem lehet. —

(Ádám zavartan áll, egy cigányasszony Évához lép.)

Cigányasszony. Ah! drágalátos hölgy, világcsodája,
Mutassa csak piciny fehér kezét,
Hadd mondjam el, a sors ezer malasztja
Miként himzendi boldog életét. *(Kezébe nézve.)*
Szép mátka várja — ah! közel nagyon —
Szép gyermekek, egészség és vagyon.

(Pénzt kap.)

Lucifer. *(Ádámra mutatva).*
Hugom! társam sorsáról is beszélj.

2852. A kiséret felajánlása Faustra emlékeztet. A költő szándékosan él Faust szavaival, hogy megmutassa, milyen más a mai kor Évája, mint Faust Margitja. Az ékszer jelenet is ily szándékos párhuzam. Mintha csak a Faust-Margit jelenetek modern paródiáját akarta volna a költő leirni.

Cigányasszony.
Nem látom tisztán, éhség vagy kötél.
Ádám *(Évához).* Ne útasítson így el ön magától,
Ah érzem, e sziv nékem van teremtve.
Éva. Anyám, ne engedd hát...
Anya. Rendőrt kiáltok,
Ha nem tágít.
Éva. Ne bántsd — eszére tér tán,
S tulajdonkép nem is tett semmi rosszat.

(Elhaladnak.)

Ádám. Oh szent költészet, eltűnél-e hát
E prózai világból már egészen?
Lucifer. Dehogy tünt! hát az a mézeskalács,
Virágcsokor, az a tánc, galylugos
Mi volt egyéb? csak oly finnyás ne légy,
És ábrándozni van még tárgy elég.
Ádám. Mit ér, ha a nyervágy, haszonlesés
Ólálkodik köztük s önzéstelen
Emelkedettség nincsen már sehol.
Lucifer. Az is akad az iskolás-padok közt,
Hol még az élet nem gazdálkodott,
Ép itt jő néhány ilyen cimbora.

(Néhány tanuló jő sétálva.)

Első tanuló. Vígan, fiúk, mögöttünk a penész,
Ma élvezünk valami derekast.
Második tanuló. Ki a szabadba, a várost utálom,
Korlátolt rendét, e kalmár világot.
Harmadik tanuló. Valakivel próbáljunk összetűzni,
Ez izgató és férfias mulatság.
Első tanuló. Ragadjuk el e zsoldosok öléből
Lánykáikat s mindjárt lesz háború is;
Aztán szabadba sietünk velök,
Nehány pohár sör és zenére van pénz
S estélig győzelmünk emlékivel
Piros pofák közt hercegek leszünk.
Negyedik tanuló.
Dicső, dicső! bosszantni a philisztert.

2876. Most már Ádám mondja a kort *prózainak.*

2887. és tov. A tanulók jelenete különös. Cselédlányokon jár az eszük, és a hazát emlegetik. Ez a disszonancia is szándékos. A jelenet emlékeztet a husvét vasárnapi sétára Faustban.

Első tanuló.
Összébb fűzvén frigyünknek láncait —
S mulatni, a hogy most tőlünk telik,
Mig egykor a hazáért lelkesedve
Nemesebb küzdtért foglal majd erélyünk.

(Elhaladnak.)

Ádám. Kedves látvány ez e lapos világban,
Szebb kor csiráját sejti benne szűm.
Lucifer. Meglátod, a csira mivé fesel,
Lerázva majd a tantermek porát,
E két gyáros, ki itt felénk közelg,
Ifjontan az volt, mik most e fiúk.

(Két gyáros beszélgetve jő.)

Első gyáros. Hiába, a versenyt nem állhatom,
Mindenki az olcsóbb után eseng,
Árúm jóságát kell megvesztegetnem.
Második gyáros. A munka bérét kell csökkenteni.
Első gyáros. Azt nem lehet, most is lázonganak,
Hogy meg nem birnak élni, a kutyák,
S van is tán a panaszban egy kicsi,
De hát ki mondja, hogy nősüljenek,
Ki mondja, hogy hat gyermekök legyen?
Második gyáros.
Erősebben kell hát befogni őket,
Dolgozzanak fél-éjjel gyárainkban,
Elég pihenni a másik fele,
Kinek álmodni úgy sem célszerű. *(Elmennek.)*
Ádám. El vélek! Mért is hagytad látnom őket?
De mondd, hová is lett az a leány?
Most, Lucifer, mutasd hatalmadat,
Segíts, hogy meghallgasson.
Lucifer. Lucifer se
Fecsérli erejét ily semmiségre.
Ádám. Mi néked semmi, nékem egy világ.
Lucifer. Nyerd el tehát. Csak korlátozni bírd
Érzésidet, hazugságtól ne félj,
Felelj, mint kérdlek, s karjaidba dűl.

(Hangosan, hogy a mögöttük hallgatózó cigányasszony meghallja.)

2910. és tovább. A kapitalizmus kiméletlen önzésének rajza.

Most látja már, mylord, mi kellemetlen,
Álarc alatt a nép közé vegyűlni,
Mindúntalan új bántalomra botlunk.
Ha sejtené e nép, hogy négy hajónk
Még már ma révbe szálland Indiából,
Máskép fogadna.

Ádám. Az valószinű.

Cigányasszony *(félre).*
E felfödözés szép sommát megér. *(Ádámhoz.)*
Egy szóra kérem, ön elrejtezett,
Én megbüntettem a jövendöléssel,
Mert énelőttem nem létez titok,
Ki a sátánnal régen cimborálok.

Lucifer. *(félre).*
No még az kéne csak, te vén szipirtyó!

Czigányasszony.
Önnek hajói már ma itt leendnek.
De, a mi ennél még örvendetesb,
Egy szép leányka epedez önért.

Ádám. S hogy nyerhetem meg?

Czigányasszony. Hisz már-már öné.

Ádám. Elútasított.

Czigányasszony. Ép azért öné lesz.
Meglátja, itt lesz ismét nemsokára.
Emlékezzék bár a jósnő szavára. *(El.)*

Ádám. Lucifer! e banya rajtad kifog.

Lucifer. El nem vitázom fényes érdemét,
Most ő pótolja az ördög helyét.

(Egy nyegle, talyigán, trombitaszóval, tömegtől környezve megjelen s a szín közepén megáll.)

A nyegle.
Félrébb az utból! tisztelet nekem,
Megőszült tudományban a fejem,
Mig a természet titkos kincseit
Felástam ernyedetlen szorgalommal.

Ádám. Minő csodás bolond ez, Lucifer?

Lucifer. A *tudomány,* mely nyegle, hogy megéljen,
Épen mint akkor, hogy tudóskodál,
Csakhogy több zaj kell most mint kelle hajdan.

Ádám. Ilyen mértékben azt sohse tevém.
Gyalázat rá!

2954. A tudomány torzrajza. Keplerre való célzás.

Lucifer. Arról ő nem tehet,
Természete ha fél s kerülni vágyik,
Hogy ez ne álljon sírköve felett:
Ex gratia speciali.
Mortuus in hospitali.
Ha másokért áldozván éjt, napot,
Jutalmának kéréséhez jutott.
A nyegle. Az emberek javára fáradék,
S im, itt van a dicső eredmény:
Ez az edényke élet-elixir,
Melytől megifjul a beteg, vén.
Ezt szedték hajdan a nagy fáraók.
Ez Tankréd bűvös bájitalja;
E szépítőt használta Helene,
Ez Kepler astrologiája. —
Ádám. Hallod, mit árúl? míg mi a jövőben
Kerestük a fényt, ő a rég lefolytban.
Lucifer. Sohase' tiszteletes a jelen.
Mint embernagyság a hálószobában.
Nőnk az, tíz évi házas állapotban
Már azt is tudjuk, hogy szeplője hány van.
A nyegle. Vegyetek, im nem bánja meg, ki vesz,
Ily alkalom még nem volt és nem is lesz.
A tömegből. Ide vele! Nekem bármelyik elkel —
Ah! mily szerencse. Milyen drága vétel.
Lucifer. No ládd, e nép, mely közt már senki nem hisz,
A mi csodás, hogyan kapkodja mégis.

(Éva, anyjával visszajő, a cigányasszony suttogva követi.)

Éva. Haszontalan beszéd, hisz ismerünk már.
Cigányasszony.
Ne üdvözüljek, hogyha nem igaz.
Olyan szerelmes önbe az az úr,
Hogy márma még maitresse-ének veszi,
Mint hercegasszony, oly szállást lakik,
Szinházba, táncra négy lovon robog.
Anya. Ha jól felvesszük, százszor célszerűbb,
Mint elhervadni fejkötő alatt
Egy szurtos varga bűzös műhelyében.
Cigányasszony.
Csak nézze ön, ott áll — hogyan keres.
Éva. Elég nem szép, hogy még nem láta meg,
Keze finom, tartása úrias.

2966–2967. Különös kegyelemből kórházban halt meg.

Anya. Nekem még társa sincsen ellenemre,
Bár orra kissé horgas, lába görbe,
De olyan tisztes, éltes férfiú.
Megyek, leányom. Legjobb közbejárás,
Ha magatokra hagylak egy kicsit.
Czigányasszony *(Ádámhoz).*
Lám, itt van a szép; mint eped önért.
Ádám. Repülök hozzá. Oh mi kéj... mi kéj!
Czigányasszony. A közbejárót sem kell elfeledni.
Lucifer *(pénzt ad neki).*
Társamtul a pénz, tőlem kézszorítás.
Czigányasszony *(felsikoltva).*
Uh! mily kemény kéz! *(El.)*
Lucifer. Kéjét érzenéd,
Ha az volnál, kit játszol, vén banya!
Éva. *(Ádámhoz).* Vehetne ön vásárfiát nekem,
E szépitő szer mint kinálkozik!
Ádám. A nőiség varázsa arcodon
A szépítő szer, melynek párja nincs.
(A nyegle ezalatt elvonul.)
Éva. Ah! ön nagyon kegyes.
Ádám. Ne szégyenjts meg!
Gyémántot, gyöngyöt fűzök szép nyakadra,
Nem mintha ékesíteni akarnám,
De mert méltóbb helyen már nem ragyoghat.
Éva. Amott odább láttam sok ékszerárust,
De nem való az ily szegény leánynak.
Ádám. No hát nézzük meg!
Lucifer. Az felesleges,
Kitűnő ékszer van velem esetleg.
(Ékszereket ad át, melyeket Éva nagy örömmel nézeget és próbál.)
Éva. Mi szép, mi kedves, mint irígylik ezt majd.
Ádám. De ezt a szívet — ezt többé ne lássam.
Éva. Eldobhatom, ha ellenére van. *(Elveti.)*
Lucifer. Helyes, majd én meg rálépek. *(Ráhág.)*
Éva. Mi az?
Sikoltást hallok, vagy csak képzelődöm?
(Ezalatt egy elitéltet hoznak talyigán a színen keresztül, nép tolong utána.)

3011. Ha boszorkány volnál, melynek szerepét játszod, kéjesnek érzenéd az ördög kézszorítását.

3026. A mézeskalács-szívet, melyet a leány az ifjútól kapott.

3029. Lucifer a mézeska-

A tömegből.
Siessünk! Mondtam úgy-e, hogy mi gyáva?
Most is dacos még. Fel csak, fel utána!
Ádám. Minő zaj ez, mi hallatlan tolongás?
Éva. Akasztanak. Beh jó, hogy itt vagyunk.
Gyerünk mi is, oly izgató e látvány,
S szép alkalom ragyogni ékeimben.
Ádám. Mi bűne e hitványnak?
Éva. Nem tudom.
Lucifer. Mindegy is az, de majd elmondom én:
Lovel gyárában dolgozott soká.
De az ón méreg, s azt szivá örökké,
Aztán több hétre kórházba került.
Kedves nejénél a szükség beszólt,
Lovel fia ifjú volt s jószivű;
Meglelték egymást és mindent feledtek.
Első munkás. Vigan, pajtás! mártírként vérzel el,
Neved közöttünk fényes név marad.
Lucifer. A férj kigyógyult, s a nőt nem lelé,
Helye betölt, munkát hiába kért,
Fellázadt keble, fenyegetni mert,
Lovel fia pofonnal válaszolt.
Az átkozottnak kés akadt kezébe —
Most itt viszik — a vén Lovel megőrült. —

(Az utolsó szavaknál Lovel őrült mélasággal jő.)

Lovel. Hazudsz, hazudsz, én őrült nem vagyok,
Nem értem-é, mit súg fiam sebe?
Vegyed, vegyed, végetlen kincsemet,
S tedd, hogy ne értsem. Őrüljek meg inkább!
Harmadik munkás.
Ne félj, ne félj, meg lészsz boszúlva egykor.
Első munkás. Emelkedjél fel, ők a csúfosak.

(Az elitélt elhalad kiséretével.)

Ádám. Velőt fagyasztó látvány, mit kisértsz?
Ki mondja itt meg, melyik bűnösebb,
Avagy csupán a társaság talán...?
Hol ez rohad — buján tenyész a bűn.

lács-szívre lépett, mire sikoltás hallik, talán az ifjú, aki adta, van közelben, vagy a mézeskalács szív sikolt, szimbolikusan.

3037. Már előbb volt célzás e történetre. 2735.

3056. Az elítéltnek mondja.

Lovel. A társaság, igen. Vedd kincsemet,
Csak azt a seb beszédét hadd ne értsem. *(El.)*
Éva. Jerünk, jerünk, mert nem kapunk helyet.
Ádám. Áldlak sors, hogy birává nem tevél.
Mi könnyü törvényt írni pamlagon —
Könnyű itélni a felületesnek,
És mily nehéz, ki a szivet kutatja,
Méltányolván minden redőzetét.
Lucifer. Ily elvek mellett pör nem érne véget.
A rosszat, mert rosz, senki nem cselekszi,
Az ördög is jogcímeket idéz,
S magáét véli mindenik erősbnek.
A törvénytúdós szélyelvágja a
Kuszált csomót, minek fonalait
Ezer philantróp szét nem bontaná.

(Ezalatt a Towerhez értek, melynek egy fülkéjében szent kép áll.)

Éva. Megálljunk csak, barátom, egy kicsinyt,
Hadd tűzöm e szent képhez csokromat.
Lucifer *(félre)*.
Ne hadd, ne hadd, vagy végünk van különben.
Ádám. Ártatlan gyermek — én nem gátolom.
Éva. Megszoktam e képről, még mint gyerek,
Megemlékezni, hogy ha elmegyek
Előtte, s most is olyan jól esik.
Mindjárt meglesz már, s futva pótolandjuk,
Mit elmulasztunk.

(A virágcsokrot feltűzi a kép mellé, de az hirtelen lehervad, s nyakáról, karjáról az ékszerek gyikokká változva leperegnek.)

Istenem, mi ez?
Lucifer. Haszontalan intettelek.
Éva. Segitség!
Ádám. Nyugodtan, kedves, a nép megfigyel —
Ezerte dúsabb ékszer jő nyakadra.
Éva. El tőlem, el! segitség, irgalom!
Szemfényvesztők és egy rút vén boszorkány
Igy meggyaláztak egy becsületes nőt.

(A nép csoportosúlni kezd, a cigányasszony rendőrökkel jő.)

Cigányasszony. Hamis pénzt adtak, itt kell lenniök.
Higanynyá olvadt markomban.

3073. S *magáét*: a maga jogcímét.

Lucifer. Talán
Markodban volt, nem a pénzben hiba.
Ádám, el innen, itt nem jó mulatni.

(A Towerbe tünnek, s míg lent a csoportozás és zavar növekszik, ismét megjelennek a bástya tetején.)

Adám. Ismét csalódtam, azt hivém, elég
Ledönteni a múltnak rémeit
S szabad versenyt szerezni az erőknek.
Kilöktem a gépből egy főcsavart,
Mely összetartá, a kegyeletet,
S pótolni elmulasztám más erősbbel.
Mi verseny ez, hol egyik kardosan
Áll a mezetlen ellennek szemében,
Mi függetlenség, száz hol éhezik,
Ha az egyes jármába nem hajol.
Kutyáknak harca ez egy konc felett.
Én társaságot kívánok helyette,
Mely véd, nem büntet, buzdit, nem riaszt,
Közös erővel összeműködik,
Minőt a tudomány eszmél magának,
És melynek rendén értelem viraszt.
Ez el fog jőni, érzem jól, tudom...
Vezess, vezess, Lucifer, e világba.

Lucifer. Hiú ember, s mert korlátolt szemed
Zilált csoportot lát csak odalent,
Már azt hiszed, nincs összeműködés,
Nincs rendszer az életnek műhelyében?
Nézz hát egy percre szellemi szemekkel,
És lásd a munkát, melyet létre hoznak,
Csakhogy nekünk ám, s nem kicsiny magoknak.

(Besötétül. Az egész vásár csoportozattá alakúl, mely a szín közepén tátongó siron ás, azt körültáncolja, míg egymásután mind beléje ugornak, részint némán, részint amint egymásután szólottak.)

Kar. Csak rajta, pengjen a kapa:
Ma kell végezni, holnap késő,
Bár egypár ezredév után
Még mindig nem lesz kész a nagy mű.

3121. Ismét fantazmagóriával záródik a szín, mint eddig a legtöbb. Ennek az értelme Lucifer szavaival: Van rendszer az élet műhelyében, közös végzetünk a halál, de a halálból új élet terem. De nem hal meg Éva, a szerelem, a költészet, az ifjúság. Midőn Éva ezeket mondja, ismeri őt fel Ádám.

Bölcső s koporsó ugyanaz,
Ma végzi, a mit holnap kezd el,
Örökké éhes s jóllakott,
Mi már ma bémegy, holnap felkel!

(A lélekharang megcsendül.)

Megcsendült ím az estharang,
Bevégezők; el, nyúgalomra,
Kiket a reg új életre költ,
A nagy müvet kezdjék el újra.

A bábjátékos. Én a komédiát lejátsztam,
Mulattattam, de nem mulattam.

A korcsmáros. Kiitta mindenik borát,
Vendégeim, jó éjszakát!

A kis leány. Kis ibolyáim mind elkeltek,
Majd újak síromon teremnek.

Cigányasszony.
Jövőjét vágyta látni minden:
S szemét behúnyja most ijedten.

Lovel. Kincsem nem nyújta boldogságot:
S most ingyen nyúgalmat találok.

Munkás. A hét letelt, a szombatest itt,
Kinyugszom végre fáradalmit.

Tanuló. Álmodtam szépet — felzavartak,
Szép álom, jőj, most már folytatlak.

Katona. Hivém, derék vagyok nagyon,
S egy rosz gödörben megbukom.

Kéjhölgy. A mámor elszállt, a festék lement,
Itt oly hideg van: jobb-e odalent?

Az elitélt. Maradj, bilincs, a hitvány por felett,
Más törvényt sejtek e küszöb megett.

A nyegle. Egymást szedtük rá azzal, hogy tudunk:
Most a valónál mind elámulunk.

Éva. Mit állsz, tátongó mélység lábaimnál?
Ne hidd, hogy éjed engem elriaszt:
A por hull csak belé, e föld szülötte,
Én glóriával átallépem azt.
Szerelem, költészet s ifiuság
Nemtője tár utat örök honomba;
E földre csak mosolyom hoz gyönyört,
Ha napsugár gyanánt száll egy-egy arcra.

(Fátyolát, palástját a sírba ejtve, dicsőülten felemelkedik.)

Lucifer. Isméred-é, Ádám?

Ádám. Ah Éva, Éva!

Magyarázat.

A szín tartalma. Innét kezdve cselekedet nincs az egyes színekben. Ádám csak nézi az életet és okoskodik jelenségein. Nem ölt többé történeti alakot, mint Ádám szemléli az emberek dolgát Lucifer kiséretében.

Itt a londoni élet jelenségei — London a modern élet középpontja, itt legjellemzőbben nyilvánul ez az élet — vonulnak el szemünk előtt. Az élet szabad, a mult korlátai ledőltek, de a bajok nem szüntek meg. A nép lealjasodott. A bábjátékos majmolja a művészetet, a polgárleányok romlott beszédeket hallatnak, a munkások gyűlölik a gépeket, a katonák lenézik a polgárt, a polgár gyűlöli a katonát, a művészet kenyér után törve, megromlik, Évát ékszerrel lehet megejteni, Éva anyja eladja leányát pénzért, a tanuló otromba mulatságokban találja kedvét, a gyáros önző módon kiaknázza a munkást, ki, ahol teheti, véres bosszút áll rajta; a tudomány is a kenyérért való lázas harcban nemtelenné válik; minden eldurvul, lealjasodik, elzüllik. Csak a halál közös sorsa ennek a veszni induló szabad társadalomnak.

*

A szín jelentése. Az erők szabad versenye nem boldogítja az emberiséget, mert az erős, kit nem tart féken semmi, se külső kényszer, se belső erő, kegyelet, elnyomja a gyöngét, kiaknázza, nyomorba dönti és maga is nyomorulttá válik.

*

Történeti és drámai mozzanatok. Ez a mi korunk rajza. Kemény, néha túlzott, egészben igazságtalan megitélése korunknak, de rákfenéjét, a megoldatlan szociális kérdést erősen kidomborítja. Itt is bámulhatjuk költőnk éleslátását. Ő már akkor, a korlátlan merkantilizmus fénykorában, mikor még uralkodó elve volt a kornak: Laissez faire, laissez aller, és Enrichissez-vous — világosan fölismerte a kor nagy betegségét. Mennyire igazolták őt azóta azok az események, melyeket átéltünk, a kommunizmus és anarkizmus véres tettei, a szocialisztikus áramlat óriási növekedése, a Laissez faire, laissez aller embertelen elvének teljes bukása, az állam ethikai föladatának

mindinkább terjedő fölismerése, a gyöngék állami védelmének szükségessége maguktól az intézőktől hirdetve és foganatosítva! A színben kevés a költői és drámai elem, nincs megkapó, szimbolikus cselekvése, mely művészetileg megérzékítené az eszmét, de maga az eszme mégis erővel bontakozik ki előttünk a londoni élet tarka kaleidoszkopjából.

*

A jelenet egyes részletei hasonlítanak Faust egyes jeleneteihez, a husvét vasárnapi sétához (a város kapuja előtt), a hol szintén mesteremberek, diákok, polgárleányok, koldus elvonulnak előttünk és hasonló dolgokat beszélnek, továbbá az Auerbach pincéjében lefolyó jelenethez, melyben Mefisztó ördögi tréfákat űz, végre a Faust-Margit jelenetekhez, az ékszerekkel sat. — de a hasonlóság itt is egészen külső. A város kapuja előtti jelenet Faustban a mult századbeli kis német városi életnek idillikus rajza, Madách jelenete erős szatirája a modern nagyvárosi életnek. Margit ártatlan, kedves, naiv, jámbor, természetes, míg Éva romlott, kacér, megvásárolható és ájtatossága is csak megszokott babonahit, nem igaz érzés. A költő nyilván kereste a hasonlóságot, hogy annál föltünőbbé tegye a külömbséget.

TIZENKETTEDIK SZIN.

(U alakra épült nagyszerű phalanster udvara. A két szárny földszintje nyílt oszlopos csarnokot képez. A jobboldali csarnokban mozgásban levő kerekes gőzgépek között munkások foglalkoznak. A baloldaliban a legkülönfélébb természettudományi tárgyak, mechanikai eszközök, csillagászati, chemiai műszerek s egyéb különlegességek muzeumában egy tudós működik. Mindnyájan a phalansterhez tartozók egyenlően vannak öltözve. Ádám és Lucifer az udvar közepén felbukkannak a földből. Nappal.)

Ádám. Mi ország ez, mi nép, melyhez jövénk?
Lucifer. E régi eszmék többé nincsenek.
Nem kisszerű volt-é a *hon* fogalma?
Előitélet szülte egykor azt,
Szűkkeblüség, versenygés védte meg,
Most már egész föld a széles haza,
Közcél felé társ már most minden ember,
S a csendesen folyó szép rend fölött
Tisztelve áll őrűl a tudomány.
Ádám. Beteljesült hát lelkem ideálja.
Ez mind derék, ezt így kivántam én is.

Foglalat. *A falanszteri világ. A tudós. A muzeum. A falanszteri világ eszméje, a megélhetés. Az organizmus titka. Falanszteri élet.*

Szini utasitás. *Falanszter*, Fourier franczia szoczialista rendszerében annak a közös épületnek a neve, melyben egy *phalange* (görög falanx, görögös képzés: falansterion), csapat, község van elhelyezve; nagy épület, nagy udvarokkal, műhelyekkel, mulatóhelyekkel lakásokkal stb. Lásd részletesebb leírását *Földes* Béla: Pallas-Lexikon. VI. 668. Madách e színben a történeti életnek azt a részét rajzolja, mely még előttünk van, a jövőt.

Egyet bánok csak: a haza fogalmát,
Megállott volna az tán, úgy hiszem,
Ez új rend közt is. Az emberkebel
Korlátot kíván, fél a végtelentől,
Belterjében veszt, hogyha szétterül;
Ragaszkodik a múlthoz és jövőhöz;
Félek, nem lelkesül a nagy világért,
Mint a szülők sírjáért lelkesült.
Ki a családért vérét ontaná,
Barátjaért legfeljebb könye van.

Lucifer. Eszményedet, mint látom, elveted,
Előbb még, mintsem testesülhetett.

Ádám. Koránse hidd, de kandivá levék:
Mi eszme az, mely a széles világot
Egygyé olvasztja, mely a lelkesülést,
Az emberszív e szent örök tüzét,
Mit eddig száz hitványsággal szitott,
S ábrándos harcra zsákmányolt ki csak,
Nemesb célhoz vezérelendi végre?
De mondd, hol állunk mégis, mily hely ez?
Aztán vezess, hogy lelkem kéjelegjen
A boldogságban, melyet annyi harcra
Jól érdemelt dijul kapott az ember.

Lucifer. Sok más hasonló közt ez egy phalanster,
Tanyája az új eszmék emberének.

Ádám. Jerünk tehát.

Lucifer. Megállj, ne oly sietve.
Előbb levetjük ezt a régi bőrt.
Ha mint Ádám s Lucifer érkezünk,
Nem hinne bennünk e tudós világ,
S megsemmisülnénk, vagy lombikba zárna.

Ádám. Mily oktalan beszéd ez már megint?

Lucifer. Már az nincs másképen a szellemvilágban.

Ádám. Tégy hát, a mint akarsz, de szaporán!

(Lucifer mindkettőjüket átalakítja a phalansterbeliekhez hasonlóvá.)

Lucifer. Im, vedd e gúnyát. El hajfürteiddel!
Készen vagyunk.

Ádám. Szóljunk be e tudóshoz.

Lucifer. Üdvözlégy, tudós!

3176. A *haza* fogalmáról nem akar lemondani. Már is megkezdi az uj rend kritikáját.

A tudós. Meg ne háboríts
Nagy művemben, nem érek rá fecsegni.
Lucifer. Nagyon sajnálom. Mink az ezredik
Phalansterből vagyunk tudósjelöltek,
S ily messze útra nagy hired hozott.
Tudós. Dicséretes buzgóság, mondhatom.
De hisz müvem most félben is maradhat,
Csak a meleg ne fogyjon lombikomban
S akaratomnak enged az anyag.
Lucifer. Ah nem csalódtam, megmaradt tehát
Még benned is, ki a természetet,
Embert leszűrted, mint végső salak
A nagy hiúság.
Tudós. Most mulathatunk már.
De mely szakmába tartoztok sajátlag?
Ádám. Mi a tudvágyat szakhoz nem kötők,
Átpillantását vágyjuk az egésznek.
Tudós. Ez helytelen! Kicsinyben rejlik a nagy,
Olyan sok a tárgy, s létünk oly rövid.
Ádám. Igaz! Tudom jól, hogy kell olyan is,
Ki homokot hord, vagy követ farag!
Nélkűle nem emelkedik terem.
De ez csak a homályban tévelyeg
S fogalma sincs arról, miben segít.
Csak az építész látja az egészet,
S bár megfaragni nem tud egy követ,
A művet ő teremti mint egy Isten.
Ily építész nagy a tudásban is.
Lucifer. S azért jövénk tehozzád, oh nagy ember.
Tudós. Azt jól tevétek, méltányolni tudlak.
A tudománynak gazdag ágai
Egy organismus sok külön vonása,
Együtt igéző csak.
Lucifer. Szép hölgy gyanánt.
Tudós. De mindamellett a vegytan csupán ...
Lucifer. Az a közép, hol élete lakik.
Tudós. Találtad!
Lucifer. Ezt mondá a mathesisről
Előttem már egy mathematikus.
Tudós. Hiúságból mindenki önmagát
Tekinti látkörében a középnek.

3222. A hiúság rajza a következőkben is.

Lucifer. Te jól választád kedvenc tárgyadúl
A chémiát.
Tudós. Abban nyugodt vagyok.
De hát nézzük meg a museumot.
Páratlan az egész mai világon,
Az ősvilág kihalt állatjai
Valódi példányokban állnak itt,
Mind jól kitömve. Ezrenként lakoztak
Apáink közt, míg barbarok valának,
Megosztva vélök a világ uralmát.
Maradt felőlök sok csudás mese,
Például erről, hogy gőzmozdonyul volt.
Ádám. Ez *ló*, de korcsult fajta, mondhatom,
Más állat volt ám hajdan Al-borak.
Tudós. Erről meg azt regélik, hogy barátul
Tartá az ember, ingyen, munka nélkül,
S fel bírta fogni, hű elismeréssel
Lesvén, az ember gondolatjait.
Mi több, mondják, hogy elsajátitá
Bünét is, a tulajdonnak fogalmát,
S mint őr od'adta érte életét.
Ezt úgy beszélem csak, mint írva van,
Nem mintha hinném mind feltétlenül.
Sok őrültség volt a multban, sok ábránd,
Melyből ránk szintén e mese maradt.
Ádám. Ez a *kutya*. Mind áll, mit róla mondasz.
Lucifer. Vigyázz, Ádám, elárulod magad.
Tudós. Ez a szegénynek rabszolgája volt.
Ádám. Mint a szegény meg *ökre* gazdagoknak.
Tudós. Ez a puszták királya.
Ádám. Az *oroszlány* —
Im itt a tigris, itt a fürge őz,
Mi állat él tehát még a világon?
Tudós. Minő kérdés! hát nálatok nem így van?
Él a mi hasznos, és mit ekkorig
A tudomány pótolni nem tudott:
A disznó és a birka, de koránse'
Olyan hiányosan már, mint minőnek
A kontár természet megalkotá:

3260. *Al-borak* (arab szó: villám). A mohamedán mondában Gábor arkangyal szárnyas ezüst lova, melyen Mohamed bejárta mind a hét égen keresztül a földet Mekkától Jeruzsálemig.

Az élő zsír, *ez* hús- s gyapjútömeg,
Mely, mint a lombik, céljainkra szolgál.
De úgy látom, hogy ezt mind ösmered,
Lássunk tehát mást. Im ásványaink.
Nézzétek, milyen roppant széndarab:
Egész hegyek valának ily anyagból,
Az emberek már készen szedheték
Mit most a légből szűr a tudomány
Nagy fáradsággal. Ezt az ércet itt
Vasnak nevezték, s míg el nem fogyott,
Az alumínért nem kellett kutatni.
Ez a darabka az arany, nagyon
Nevezetes s nagyon haszontalan.
Mert még midőn az ember, vak hitében,
Imádott felsőbb lényeket magánál,
Felülállókat még a sorson is:
Ilyennek hitte az aranyat is,
Oltárain jólétet és jogot,
Mindent mi szent volt, áldozott, hogy egy
Bűvös darabját birja megszerezni,
Melyért cserébe mindent kaphatott,
Csodálatos tény, még kenyeret is.

Ádám. Mást, mást mutass, ezt is mind ösmerem.

Tudós. Valóban nagy tudós vagy, idegen.
Lássuk tehát az ős-növényzetet.
Im itt van az utolsó rózsa, mely
Nyilt a világon. Hasztalan virág.
Más százezer testvérrel foglalá el
A legbujább tért a lengő kalásztól;
Nagy gyermekek kedves játékszere.
Sajátságos jelenség az valóban,
Mint kaptak egykor ily játékokon,
Virágot terme még a szellem is:
A költészet s hit ábrándképeit,
S csalóka álmok karján ringatózva
Eltékozolta a legjobb erőt,
Hogy életcélja parlagon maradt.
Itt őrizünk még ritkaság gyanánt
Két ily művet. Az első költemény;
Iróját akkor még midőn bünös
Önhittel az egyén érvényt kivánt,
Homernak hívták. Ábrándos világot

3300. A kik a sorson is felülállottak.

Rajzol le abban, Hadesnek nevezvén.
Rég megcáfoltuk már minden sorát.
A másik Tacitus Agricolája,
Nevetséges s mégis sajnálatos
Fogalmak képe a barbár világból.
Ádám. Hát fenmaradt még e nehány levél
A nagy napokból, mint végrendelet,
S nem birja mégis lángra gyujtani
A korcs utódot, tettre ingerelvén,
Mely mesterkélt világtokat ledönti?
Tudós. Helyes megjegyzés, átláttuk mi ezt,
A méreg, melyet rejt, nagyon veszélyes,
Azért nem is szabad olvasni másnak,
Csak a ki hatvan évet meghaladt,
S a tudománynak szentelé magát.
Ádám. De hát a dajka tündér daljai,
Ezek nem oltnak-é a gyönge szívbe
Sejtelmeket?
Tudós. Igen bizon' s azért
Dajkáink a magasb egyenletekről,
A mértanról beszélnek gyermekinknek.
Ádám *(félre)*. Ah gyilkosok, nem féltek-é egész
S legszebb korától a szűt megrabolni?
Tudós. Menjünk tovább. Im itt e műszerek,
Műtárgyak mily csodás alakzatúak.
Ez álgyu; rajta rejtélyes fölírás:
Ultima ratio regum. Hogyan
Használtatott, ki tudja? — Im e kard,
Kizárólag csak embergyilkoló szer,
És nem volt bűnös, a ki ezzel ölt.
E kép szabad kézzel készült egészen,
Fél emberéltet vett talán igénybe,
És tárgya, nézd, csak hóbortos mese.
Ma a nap végzi e munkát helyettünk,
S mig az csalárdul idealisált,
Ez mély hűséggel szolgál céljainknak.
Ádám *(félre)*. De a művészet, a szellem maradt el..
Tudós. E százszerű tárgy, milyen cifra mind,
Mi gyermekes. A serlegen virág,
A széktámlán ábrándos arabeszk,

3345—64. Itt a rajz karrikaturába téved.
3352. A királyok utolsó érve, t. i. az erőszak, a háború.
3359. A festőművészet helyébe a fotografia lépett.

Emberkezek pazarlott műve mind.
S üdítőbb-é a víz azon pohárból,
Kényelmesb-é e széken az ülés?
Most gépeink teszik mind ezt helyettünk
Legcélszerűbb, legegyszerűbb alakban,
És a tökélyről az kezeskedik,
Hogy a munkás, ki ma csavart csinál,
Végső napjáig a mellett marad.

Ádám. Azért nincs élet, nincs egyéniség,
Mely mesterén tul járna, semmi műben.
Hol leljen tért erő és gondolat
Bebizonyítni égi származását?
Ha küzdni vágyik és körültekint
Ezen szabályos, e rendes világban:
Még a veszély gyönyörét sem leli,
Nem lel csak egy vérengező vadat se.
Csalódtam hát a tudományban is:
Unalmas gyermekiskolát lelek
A boldogság helyén, mit tőle vártam.

Tudós. Nincs-é behozva a testvériség?
Hol szenved ember anyagi hiányt?
Valóban, ily eszmék megérdemelnék
A megfenyítést.

Ádám. Mondd, mi hát az eszme,
Mely egy ily népbe egységet lehel,
Mely, mint közös cél, lelkesítni tud?

Tudós. Ez eszme nálunk a megélhetés.
Midőn az ember földén megjelent,
Jól béruházott éléskamra volt az:
Csak a kezét kellett kinyújtani,
Hogy készen szedje mindazt, a mi kell.
Költött tehát meggondolatlanúl,
Mint a sajtféreg, s édes mámorában
Ráért regényes hypothesisekben
Keresni ingert és költészetet.
De már nekünk, a legvégső falatnál,
Fukarkodnunk kell, általlátva rég,
Hogy elfogy a sajt és éhen veszünk.
Négyezred év után a nap kihűl,
Növényeket nem szül többé a föld:
Ez a négyezred év hát a mienk,
Hogy a napot pótolni megtanuljuk.
Elég idő tudásunknak, hiszem.
Fütőszerül a víz ajánlkozik,

Ez oxidált legtűztartóbb anyag.
Az organismus titkai közel
Állnak ma is már a fölleplezéshez.
Épen jó, hogy beszédünk erre vitt,
Majdnem feledtem volna lombikom,
Mert én is ép e tárgyban dolgozom.

Lucifer.

Nagyon vénül az ember, hogyha már
Lombikhoz tér, midőn organisál.
De hogyha sikerűlne is műved,
Mi szörny lesz az, mint szótlan gondolat
Szerelmi érzés, melynek tárgya nincs,
Lény, melyet a természet eltagad,
Melyhez nincs ellentét, nincsen rokon,
Ha nem korlátozandja az egyén.
S honnan veendi ennek jellegét
Elzárva külhatástól, szenvedéstől,
Egy szűk üvegben kelve öntudatra?

Tudós. Nézd, nézd, hogyan forr, nézd, miként ragyog,
Itt-ott tünékeny alakok mozognak,
Ezen meleg, e jól elzárt üvegben,
A vegyrokonság és ellenhatás
Mind összevág és kényszerűlve lesz
Engedni az anyag kivánatomnak.

Lucifer. Bámúllak, tudós! még csak azt nem értem,
Tudnád-é tenni, hogy, mi most rokon,
Ne vonja egymást, és ne lökje el
Az ellentét.

Tudós. Minő badar beszéd!
Örök törvénye ez az anyagoknak.

Lucifer. Ah értem, mondd csak el, min alapúl?

Tudós. Min alapúl? törvény, mert úgy vagyon.
Mutatja nékünk a tapasztalás.

Lucifer. A természet fütője vagy tehát csak,
A többit ő magában végezi.

Tudós. De én szabom korlátit az üveggel,
S kivonszolom a rejtélyes homályból.

Lucifer. Nem látok eddig még életjelet.

Tudós. El nem maradhat. Én, ki úgy kilestem

3415. A lombikban organizált lény Mefisztónak se tetszik, nem lesz egyénisége, határozatlan, karaktertelen lesz, mint a szótlan gondolat, a tárgy nélkül való érzés. Emlékeztet a homunculusra Faustban.

Az organismus minden titkait,
Ki százszor boncolám az életet...
Ádám. Hullát fogál fel csak mindannyiszor.
A tudomány sántán követi csak
A meglevő ifjú tapasztalást,
S miként bérenc költője a királynak
Kész commentálni a nagy tetteket,
De megjósolni hívatása nincs.
Tudós. Mit gúnyolódtok, nem látjátok-é,
Egy szikra kell csak, és életre jő?
Ádám. De azt a szikrát, azt honnan veszed?
Tudós. Csak egy lépés az, a mi hátra van,
Ádám. De ezt az egy lépést ki nem tevé:
Az nem tett semmit, nem tud semmit is.
A többi mind künn volt az udvaron.
A legszentebbe ép' ez egy vezetne.
Oh! lesz-e, a ki egykor megteszi?

(Ezalatt a lombik felett lebegő füst sürűdni kezd s dörög.)

A föld szellemének szava *(a füstből).*
Nem lesz soha. Ez a lombik nekem
Nagyon szűk és nagyon tág. Hisz te ismersz,
Ádám, ugy-é? most még nem is gyanítnak.
Ádám. Hallottad-é e szellemszózatot?
Oh nézd, oh nézd, te gőgös, gyönge ember!
Hogy bírnál azzal, a ki ott lebeg.
Tudós. Őrült roham. Ah! aggódom miattad.

(A lombik elpattan, a szellem eltűnik.)

A lombik eltört, újra kezdhetem
A nagy művet. Midőn már int a cél,
Kisded göröngy, a dőre vak eset,
Elejt.
Lucifer. Végzetnek hivták hajdanán.
S kevésbbé szégyenítő volt hatalma
Alatt megtörni, mint engedni most
A dőre vak esetnek. Mit jelent ez?

(Csengetnek.)

Tudós. A munka megszünt, jő a sétaóra,
Itt jőnek a gyárakból, a mezőről,
Most kap fenyítést a ki vétkezett,

3463. Az ember soha sem fogja ellesni az élet titkait.

Most osztatnak be a nők s gyermekek.
Jerünk oda, dolgom lesz nékem is.

(Hosszú sorban férfiak jönek, másban nők, néhányan közülök gyermekkel, köztük Éva is. Az udvaron mindnyájan kört képeznek, egy aggastyán eléjök lép. Ádám, Lucifer s a tudós az előtérben állnak a muzeum mellett.)

Az aggastyán. Harmincadik szám.
Luther *(a sorból kilépve).* Itt vagyok!
Az aggastyán. Te ismét
Mértéktelen fütötted a kazánt.
Valóban úgy látszik, hogy szenvedélyed
Veszélybe hozni az egész phalanstert.
Luther. S ki állna ellent a csábnak, midőn
Szikrázva, bőgve a vadult elem
A láng ezer nyelvével vesz körül,
Elérni kíván, hogy megsemmisítsen:
S ott állni bátran, szítani tovább,
Jól tudva, hogy hatalmunkban vagyon.
Nem ismered te a tűznek varázsát,
Ki csak fazék alatt ismered azt.
Az aggastyán. Hiú beszéd, ezért ma nem ebédelsz.
Luther *(visszalépve).* De holnap újra szítom a tüzet.
Ádám. Mit látok? Ezt a férfit ismerem.
Ez volt Luther.
Az aggastyán. Kétszáz kilencedik!
Cassius *(kilépve).* Itt!
Az aggastyán. Tégedet harmadszor intelek már,
Hogy ok nélkül keressz verekedést.
Cassius. *(visszalépve).*
Ok nélkül, merthogy nem panaszkodom?
Pulya, ki más segítséget keres,
Mig karja ép. Vagy gyöngébb volt-e tán
Ellenfelem, mért nem védé magát?
Az aggastyán. Ne feleselj; Nem menti koponyád
Alakzata sem e rosz hajlamot,
Mert az nemes, mert az hiánytalan,
De véred oly forrongó és szilaj!
Gyógyítni fognak, a míg megszelídülsz.
Ádám. Ah Cassius! ha ismernél, ki véled
Philippinél csatáztam. Hát odáig

3509. Ádám a költő fölfogása szerint nemcsak azokban a férfiakban jelent meg, kiket az eddigi színek elénk vezetnek. Nyilván ő volt Brutus is, ki Cassius-szal Philippinél harcolt és igy tovább.

Bir-é a rosz rend, a theória
Tévedni, hogy egy ily nemes kebel
Csak gátjaúl van s fel sem ismeri?

Az aggastyán. Négyszázadik szám!

Plátó *(kilépve).* Hallom!

Az aggastyán. Már megint
Ugy elmerültél álomképeidben,
Hogy a rád bízott marha kárba ment.
Hogy ébren légy, borsón fogsz térdepelni.

Plátó *(visszalépve).*
Még a borsón is szépet álmodom.

Ádám. Ah! mily szerep jutott, Plátó neked
A társaságban, mely után epedtél!

Az aggastyán. A hetvenkettedik szám!

Michel-Angelo *(kilépve).* Ime, itt...

Az aggastyán. Rendetlenül hagyád el műhelyed.

Michel-Angelo.
Igen, mert mindig széklábat csináltam,
És azt is a leghitványabb alakra.
Soká könyörgtem, hagyják módosítnom,
Engedjék, hogy vessek rá holmi díszt,
Nem engedék. Kivántam változásul
A szék támláját, mindent hasztalan.
Megőrüléshez voltam már közel,
S ott hagytam a kint, ott a műhelyet. *(Visszalép.)*

Az aggastyán. A rendbontásért a szobába mégy
S nem élvezed e szép meleg napot.

Ádám. Michel-Angelo, mily pokol lehet
Szűd istenének, hogy nem bír teremtni.
Oh mennyi ismerős mindenfelé,
És mennyi szellem, mennyi őserő.
Ez vélem harcolt, — az martirhalált halt,
Ez szűknek érzé a világtekét,
S mi egyformára, mily törpére szűrte
Az állam, Oh Lucifer, jőj, jerünk;
Nem bírja lelkem e látványt tovább.

Az aggastyán. Ma két gyerek töltè be az időt,
Melyben szükséges volt az anyagond,
Most a közös növelde várja őket,
Elő, elő!

(Éva és még egy nő gyermekeikkel kilépnek.)

3519. Platon rajzolta először a kommunisztikus állam képét, mely ime megvalósúlt. L. *Medveczky.* Társadalmi elméletek és eszmények.

Ádám. Mi ragyogó jelenség!
Megvan hát-e rideg világnak is
Költészete!
Lucifer. Nos Ádám, nem megyünk?
Ádám. Sőt inkább itt fogunk csak megnyugodni.
Az aggastyán. Tudós! vizsgáld fejalkotásukat.
E gyermekeknek. *(A tudós észleli a gyermekeket.)*
Éva. Oh, mi vár reám?
Ádám. E hang!
Lucifer. De mit kapsz e közsorsu nőn,
Ki Semirámis csókját ízleléd?
Ádám. Még akkor ezt nem ismerém.
Lucifer. Ah, úgy!
Ez régi dalja a szerelmeseknek:
Azt tartja mind, hogy ő fedezte fel
A szenvedélyt, előtte senki még
Szeretni nem birt, és ez így megyen
Nehány évezred óta szüntelen.
Tudós. E gyermeket orvosnak kell tanítni,
Ebből pásztor lesz.
Az aggastyán. El tehát velök.

(A gyermeket el akarják vinni. Éva ellentáll.)

Éva. Hozzá ne nyulj! e gyermek az enyém;
Ki tépi őt el az anyakebelről?!
Az aggastyán. Vegyétek el! mit késtek még vele?
Éva. Oh gyermekem! hisz' én tápláltalak
Szivem vérével. Hol van az erő,
Mely e szent kapcsot elszakítni bírja?
Lemondjak-é hát rólad mindörökre,
Hogy elveszsz a tömegben, és szemem
Fürkésző gonddal hasztalan keressen
A száz egyenlő idegen között?
Ádám. Ah! emberek, ha van előttetek szent,
Hagyjátok ez anyának gyermekét.
Éva. Ugy-é, ugy-é te áldott idegen?
Az aggastyán. Merész játékot űzesz, idegen!
Ha a család előitéletét
Éledni hagyjuk, rögtön összedűl
Minden vívmánya a szent tudománynak.
Éva. Mit nékem a fagyasztó tudomány!
Bukjék, midőn a természet beszél.
Az aggastyán. Meglesz már?
Ádám. Hah! hozzá ne nyúljatok!

Amott van egy kard, megtanítalak,
Hogy kell kezelni.
Lucifer. Álomkép, ne mozdúlj!

(Ádám vállára teszi kezét, ez megdermed.)

Érezd kezemnek végzetes hatalmát.
Éva. Oh gyermekem!

(Összerogy, gyermekét elviszik.)

Az aggastyán. E két nő pártalan,
Jelentkezzék, ki párjául igényli.
Ádám. Ezt én igénylem.
Az aggastyán. Túdós! véleményed.
Tudós. Rajongó férfi és idegbeteg nő
Korcs nemzedéket szül, ez nem helyes pár.
Ádám. De én nem állok el, ha ő akarja.
Éva. Tiéd vagyok, nagylelkű férfiú.
Ádám. Szeretlek hölgy, szivem egész hevével.
Éva. Szeretlek én is, érzem, mindörökké.
Tudós. Ez őrülés. Sajátságos, valóban,
A múlt kisértetét feltűnni látni
Világos századunkban. Honnan ez?
Ádám. Az édenkertnek egy késő sugára.
Az aggastyán. Sajnálatos!
Ádám. Ne szánjatok. Miénk
Ez őrülés; mi józanságtokat
Nem irigyeljük. Hisz, mi a világon
Nagy és nemes volt, mind ily őrülés,
Melynek higgadt gond korlátot nem ír.
Szellembeszéd az, mely nemesb körökbül
Felénk rebeg, mint édes zöngemény,
Tanúja, hogy lelkünk vele rokon,
S megvetjük e földnek hitvány porát,
Keresve útat a magasb körökbe.

(Évát ölelve tartja.)

Az aggastyán.
Mit hallgatjuk tovább, kórházba őket!
Lucifer. Itt gyors segély kell. Ádám, útazunk!

(Elsülyednek.)

Magyarázat.

A szín tartalma. Az emberiség késő jövőjét látjuk, a nap kihülőben van, még csak négyezer év van hátra, ez idő alatt gondolkodni kell a nap melegítő erejének pótlásáról. Háziállatok már nincsenek, vadállatok még kevésbbé, csak a disznó és a birka maradt meg hasznossága miatt. Szén sincs már, se vas, arany; a haszontalan virágok is mind eltüntek, a föld színéről, a művészet is, csak Homer és Tacitus Agricoláját őrzik a muzeumban, kuriozum gyanánt, mint az ágyút és kardot. A kemikusok most az anyagnak lombikban való organizálását kisérlik meg. Mindezeket Ádámnak és Lucifernek egy tudóssal folytatott beszélgetéséből tudjuk meg. Azután látunk néhány jelenetet. Az emberek falanszterekben laknak; nincsen nevük, számozva vannak, mint a rabok. Nincsen haza, nincsen magántulajdon, nincsen család. Az egyesek olyanok mint egy gép részei. mindegyik mindig ugyanazt a munkát végzi. Aggastyánok kormányozzák a falansztert, megbüntetnek mindenkit, ki a falanszter rendje ellen vét. A gyermekek pályáját az aggastyánok döntik el a fejalkotás vizsgálata alapján. De az ember természetét a falanszter sem birja elnyomni. Az egyéniség ereje (Luther, Cassius, Plato, Michel Angelo) föllázad a falanszter gépies rendje ellen, és a szerelem ebben a világban is megköveteli jogát.

*

A szín jelentése. A szabad verseny nem vált be, talán jobb lesz oly társadalom, melynek élete rendjét a tudomány szabályozza. Erre különben is szükség van, mert a föld állapota megváltozott, az élelem elfogyott és csak a legtakarékosabb életmód, a tudomány gondoskodása biztosíthatja az emberiség fennmaradását, melyet a nap kihülése végveszélylyel fenyeget. De a kommunizmus rendje se teszi boldoggá az embert. El akarja nyomni az egyéniséget, kiirtani a szerelmet, ami lehetetlen. Se a szabad verseny eszméje, se a kommunizmus kötött rendje nem való az emberiségnek.

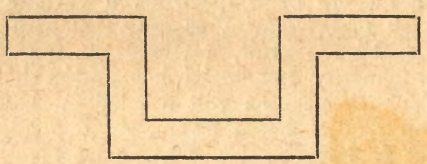
*

Történeti és drámai mozzanatok. Történeti mozzanatokról a jövőnek e képzelt képében csak annyiban lehet szó, hogy a költő a történeti életben fölmerült elméletekből indul ki. Két fő alkotó részből állította össze

képét; az egyik némely csillagvizsgálónak az a föltevése, melyet mások tagadnak, hogy a nap valamikor ki fog hülni és ezzel az emberi élet fizikai föltételei megszünnek. E színben a föld még csak közel van ehhez az állapothoz, de már annyira elszegényedett, hogy a megélhetés rideg gondja szabályozza az egész emberi életet. Költészet, művészet megszünt, a kenyérért való gond prózája uralkodik az egész emberiségen.

A másik alkotó része a költeménynek a társadalom rendje, melynek kieszelésében a költő nagy szabadsággal kevert össze különféle elemeket. A falanszteri rendszer gondolatát Charles Fouriertől (szül. 1772. febr. 2.; meghalt 1837. okt. 9.) vette, ki elméletét a következő főművekben fejtette ki: La théorie des quatre mouvements et des destinées générales 1808. La théorie de l'unité universelle 1816. Le Nouveau Monde industriel et sociétaire 1829. Fourier-t mindig csak a hívek kis csoportja követte, a mai szociálisták csak azt az éles kritikáját becsülik nagyra, melylyel a mai társadalmi rend hibáit föltárta, pozitiv eszméit elvetik (L. A. *Bebel.* Charles Fourier. Sein Leben und seine Theorien. Stuttgart. Dietz 1890.), minden kisérlet falanszterek alkotására kudarcot vallott.

Madách nem is vett Fouriertől egyebet mint a falanszter eszméjét, a részletekben merőben eltér tőle, sőt ellenkezik vele. Fourier falansztere nem egészen *U* alaku, áll egy főépületből, továbbá két merőlegesen hozzá épitett főszárnyépületből és két ezekhez jobbra és balra csatlakozó mellékszárnyépületből, minden épület két párhuzamosan épitett részből áll, schemában így:

Ebben a falanszterben körülbelül 2000 ember lakik és Fourier nézete szerint valamikor az egész emberiség ilyen falanszterekben fog lakni. Akkor nem lesznek városok, országok, az egész világ egy birodalom lesz és így a haza fogalma tényleg megszünik. De Fourier falansztere távolról sem oly rideg mint Madáché. Itt öröm és boldogság lakozik majd; az emberek mint dolgoznak ugyan benne,

már a hároméves gyermekek is, de a munka itt nem lesz teher, hanem élvezet, mert mindenki *csak azt a munkát végzi, melyhez kedve van*, és legfölebb másfél vagy két óra hosszat dolgozik, hogy el ne fáradjon. A kik egy falanszterben hasonló hajlamúak, összeállanak csoporttá, mely 7—9 tagból áll, hogy versenynek legyen tere. Különböző csoportok, melyek hasonló tevékenységűek, egyesülnek series-ekké és a series-ek falanx-szá. Mindenkinek szabadságában áll egyik csoportból átpártolni a másikhoz, más-más seriest keresni föl, kedve szerint, hogy meglegyen a foglalkozásban a kellő változatosság. A tulajdont Fourier nem szünteti meg, mert mennél nagyobbak valamely falanszterben a vagyon, jellem, hajlambeli különbségek, annál inkább virágzik a falanksz. A fődolog azonban a munka szabad megválasztása hajlandóság szerint, ezen alapszik a Fourier-féle falanksz, mely így egyenesen ellentéte a Madáchfélének. De Madách ezt valószínűleg szándékosan tette. L. Erdélyi birálatát (Pályák és Pálmák 481. l.), mely egyébiránt igazságtalan és tele van tévedésekkel.

Sokkal inkább hasonlít Madách fölfogása Platonéhoz, aki a maga utópiájában szintén megszünteti a családot és a magánvagyont, de nem ismeri a munkamegosztásnak azt az elvét, mely Madách falanszterét oly gyülöletessé teszi Ádám előtt. Madách falansztere szabad, eredeti alkotása Madáchnak, melynek egyik jellemző vonása a természet elszegényedése, az élelmi szerek fenyegető hiánya, másik a kommunisztikus rend, fourieri, platoni és modern ipari és szövetkezeti eszmékből alkotva. A gépies munkamegosztás pl. (Michel Angelónak mindig széklábakat kell csinálnia) a modern gyári iparból van véve, a gyermek koponyájának megvizsgálása és annak alapján életpályájának megszabása elavult, tarthatatlan, de azért még most is föl-fölmerülő frenologiai képzelődésekből van merítve. Madáchnak nem az volt a feladata, hogy Fourier vagy Platon rendjét hozza színre. Az ő gondolatmenete igen logikus és következetes. Oly rendet alkot, *melyet a tudomány minden ízében szabályoz.* Tehát meg kell szüntetni az egyéniséget és mindent, mi az ember egyéni vonásait és hajlamait táplálja és erősbíti, a magánnevet, a magántulajdont, a családot, minden egyéni elhatározást. Mindenkinek minden cselekedetét az összesség akarata, érdeke szabályozza. De mert az ilyen világ beleütközik az ember elévülhetetlen természetébe, mely minden ízében egyéniség akar lenni, azért kell ennek a rendnek is meg-

buknia. Összehasonlítva Fourier fantasztikus, de gazdagon részletezett, számtalan érdekes megfigyelésen alapuló igen konkrét tervével, Madáché igen vázlatos, mondhatni szegényes, de sokkal egységesebb, karakterisztikusabb és következetesebb is.

A szín két részből áll, igen érdekes párbeszédből Ádám, Lucifer és a falanszteri tudós közt, melynek varázst az a körülmény ád, hogy a messze jövő szempontjából nézi a mi jelenünket, és ez a rész leginkább a természet elszegényedését tünteti föl; és a falanszteri élet néhány jellemző jelenetéből, mely az egyéniség kipusztíthatatlanságát mutatja: Luther lángheve nem a vallás megújításában, hanem a kazán mértéktelen fűtésében nyilvánúl; Cassius nem Caesar ellen tör, de szilaj vére itt is verekedésben tombolja ki magát; Platon ahelyett, hogy a marhát őrizné, álomképekbe merül; Michel Angeló megszökik a műhely unalmas egyformasága elől; következik két gyermek fejalkotásának vizsgálata, az anyai ösztönnek és a szerelemnek a kommunista rend ellen való lázadása. A kommunista rend meg akarja szüntetni az egyéniséget és kudarcot vall.

Nagy kérdés vetődik föl, mely végig vonul az emberiség történetén. Kibékíthető-e az egyéniség joga az összesség követelésével? Az individualizmus korlátlansága ép oly veszedelmes mint a kommunizmus zsarnoksága. Van-e középut? E kérdésre Madách nem felel, mert az emberi nem elsatnyulása minden küzdelemnek véget vet.

TIZENHARMADIK SZIN.

(Az ür. Földünk egy szelete a távolban látszik, mindig kisebbedve, mígnem csillagúl tünik csak fel, a többiek közé vegyülten. A szín félhomálylyal kezdődik, mely vaksötétté válik lassankint. Ádám, mint öreg, Luciferrel repülve.)

Ádám. Örjöngő röptünk, mondd, hová vezet?
Lucifer. Hát nem vágytál-e, menten a salaktól,
Magasb körökbe, honnan, hogyha jól
Értettelek, rokon szellem beszédét
Hallottad?
Ádám. Az igaz, de ily ridegnek
Nem képzelém feléjök útamat.
E tér oly puszta, olyan idegen
Mint hogyha szentségsértő járna benne.
S keblemben két érzés küzdelme foly:
Érzem, mi hitvány a föld, hogy magas
Lelkem lezárja, s vágyom el köréből;
De visszasírok, fáj, hogy elszakadtam.
Ah Lucifer! nézz csak földünkre vissza,
Először a virág tünt el szemünkből,
Aztán az erdők rezgő lombjai;
A jól ismert táj száz kedves helyével
Jellem nélküli siksággá lapult.
Mi érdekes volt, minden elmosódott.
Most már a szirt törpül le rosz göröngygyé,
A villámterhes felhő, melyben ott lenn
Szent szózatot sejt a pór s megriad,
Mi nyomorú párázattá silányul.
A bömbölő tenger végetlene
Hová, hová lett? szürke folt gyanánt áll
A gömbön, mely keringve elvegyűl
Milljó társ közt, s az volt egész világunk.
Oh Lucifer, aztán meg ő, meg ő...
El kelle tőlünk annak is maradni?...

Lucifer. Emelkedett szempontunkból, hiába,
Először a báj vész el, azután
A nagyság és erő, míg nem marad
Számunkra más, mint a rideg mathésis.
Ádám. A csillagok megettünk elmaradnak,
S nem látok célt, nem érzek akadályt.
Szerelem és küzdés nélkül mit ér
A lét? Hideg borzongat, Lucifer!
Lucifer. Ha eddig tartott csak nagy hősiséged,
Ugy térjünk vissza porban játszani.
Ádám. Ki mondja ezt? előre hát, előre!
Csak addig fáj, míg végkép elszakad,
Mely a földhöz csatol, minden kötél.
De hajh, mi ez, lélekzetem szorúl,
Erőm elhágy, eszméletem zavart.
Több volna-é mesénél Antaeus,
Ki addig élt csak, míg a föld porával
Érintkezett?
A föld szellemének szava. Igen, több az mesénél.
Te ismersz már, a földnek szellemét;
Csak én lélekzem benned, tudhatod.
Itt a sorompó, eddig tart hatalmam,
Térj vissza, élsz, hágd át, megsemmisülsz
Mint ázalag féreg, mely csöpp vizében
Fickándozik. E csepp a föld neked.
Ádám. Dacolok véled, hasztalan ijesztesz,
Testem tiéd tán, lelkem az enyém,
A gondolat s igazság végtelen,
Előbb megvolt az, mint anyagvilágod.
A föld szellemének szava.
Hiú ember! próbáld, s szörnyet bukol.
Előbb való-e rózsánál az illat,
Alak a testnél, s napnál a sugára?
Oh! hogyha látnád árva lelkedet
A végtelen ürben keringeni,
A mint értelmet és kifejezést
Keres hiába, idegen világban
S nem érez többé semmit és nem ért,
Megborzadnál, mert minden felfogás

Foglalat. *Ádám és Lucifer a világürben. A föld szelleme.*

3665. A föld szelleme arra oktatja Ádámot, hogy anyag és szellem, a föld és a rajta élő ember válhatatlan kapcsolatban vannak egymással.

És minden érzés, mely benned feszül, csak
Kisúgárzása e csoport anyagnak,
Mit földednek hivsz, s mely ha más leendne,
Nem létezhetnék többé, véled együtt.
A szépet, rútat, üdvöt és pokolt
Csak szellememtől vontad el magadnak,
Mely kis hazádnak rendét lengi át.
Oh, a mi itten örökös igazság,
Egy más világban az tán képtelen,
És a lehetlen tán természetes.
A súly nem létez, a lét nem mozog,
Mi itten lég, az ott tán gondolat.
Mi itten fény, az ottan hang talán,
S jegecül tán, mi itten nőve-nő.

Ádám. Nem tántorítsz el, lelkem felfelé tör.

A föld szellemének szava.

Ádám, Ádám, a végső perc közelg:
Térj vissza, a földön nagygyá lehetsz,
Míg, hogyha a mindenség gyűrűjéből
Léted kitéped, el nem tűri Isten,
Hogy megközelítsd őt — s elront kicsinyűl.

Ádám. Ugy is nem ront-e majd el a halál?

A föld szellemének szava. A vén hazugság e hiú szavát
Ne mondd, ne mondd itt a szellemvilágban —
Egész természet átborzadna tőle,
Szentelt pecsét az, feltartá az Úr
Magának. A tudás almája sem
Törhette azt fel.

Ádám. Majd én feltöröm.

(Tovább repülnek. Ádám egy sikoltással megmerevül.)

Végem van!

Lucifer *(kacagva)*. Győzött hát a vén hazugság.

(A mint Ádámot eltaszítja magát'.)

E báb-istenség most már elkeringhet
Az ürben, új bolygóként, melyen újra
Számomra fog tán élet fejledezni.

A föld szellemének szava.

Korán a káröröm még, Lucifer!
Csak érinté az idegen világot,

3680. Kis hazád = a föld.
3695. A vén hazugság, mely nek képviselője Lucifer, azt állítja, hogy a halál a véget jelenti. A halál: az Úr titka.

Nem oly könnyű országomból kitörni.
Honos szózat hiv, térj fiam magadhoz!
Ádám. *(eszmélve).* Élek megint. Érzem, mert szenvedek,
De szenvedésem is édes nekem,
Oly iszonyatos az, megsemmisűlni...
Oh! Lucifer! vezess földemre vissza,
Hol oly sokat csatáztam hasztalan,
Csatázzam újra, és boldog leszek.
Lucifer. S e sok próbára mégis azt hiszed,
Hogy új küzdésed nem lesz hasztalan?
S célt érsz? Valóban e megtörhetetlen
Gyermekkedély csak emberé lehet.
Ádám. Korán se vonz ily dőre képzelet,
A célt, tudom, még százszor el nem érem.
Mit sem tesz. A cél voltakép mi is?
A cél, megszünte a dicső csatának,
A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja e küzdés maga.
Lucifer. Valóban szép vigasz, már hogyha még
A harc eszméje volna legalább nagy,
De holnap gúnyolod, miért ma vívsz,
Gyermekjáték volt, a mi lelkesített.
Nem vérezél-e el Chaeroneánál
A megbukott szabadság védletében,
És Constantinnal nem küzdél-e később,
Világuralmát hogy megalapítsd?
Nem vesztél-é el hitmártir gyanánt
S később a tudománynak fegyverével
Nem álltál-é a hitnek ellenében?
Ádám. Igaz, igaz, de mindegy, bármi hitvány
Volt eszmém, akkor mégis lelkesített,

3722—3724. Lessing igéje, hogy az élet boldogsága, értéke a küzdésben keresendő.

3729. Itt győzte le macedoniai Fülöp az athéni és thebai egyesült sereget, 338. K. előtt.

3731. Nagy Constantinról van szó (274—337), ki Bizancot (Konstantinápolyt) teszi a birodalom fővárosává.

3725—3735. Lucifer beszédjének értelme ez: Mi értéke és értelme lehet az emberi küzdésnek, ha ma megtámadja azt, amit tegnap megvédett? Példa rá a szabadság védelme Chaeroneánál és megtámadása Konstantin alatt, a hit védelme a mártirságban és a hit megtámadása a tudomány nevében.

3736—3741. Fontos sorok. Az eszmék, melyekért az ember küzd, nem abszolut, hanem relativ szempontból itélendők meg, mert mindegyik a maga idejében lelkesítette és *előre vitte* az emberiséget.

Emelt, és így nagy és szent eszme volt.
Mindegy, kereszt vagy tudomány, szabadság
Vagy nagyravágy formájában hatott-e,
Előre vitte az embernemet.
Oh, vissza hát a földre, új csatára.
Lucifer. S feledted-é már a tudós szavát,
Ki felszámolta, hogy négyezredévre
Világod megfagy, a küzdés eláll?
Ádám. Ha tudományunk nem dacol vele.
De fog dacolni, érzem és tudom.
Lucifer. S aztán, van-é küzdés, nagyság, erő
A mesterkélt világban, melyet az
Ész rendezett theoriáiból,
S melyet magad szemlélhetél imént?
Ádám. Csak mentse meg a földet, elmulik
Az is, mint minden, a mi hívatását
Betölté s akkor újra felmerül
Az eszme, mely éltet lehel reája.
Vezess csak vissza, égek látni már
A megmentett földön mi új tanért
Fogok fellelkesülni.
Lucifer. Vissza hát!

Magyarázat.

A szín tartalma. Ádám elkivánkozik a földről, ahol annyi kiábrándulás és kudarc érte. Lucifer elviszi őt magával a véghetetlen világürbe. De midőn a föld légkörének határához ér, a föld szellemének szava megállítja. Ádám dacolni akar e szózattal. De a föld szelleme az utolsó pillanatban, midőn Ádám már megmerevül és eszméletét veszti, magához téríti és új küzdelemre való vágyat kelt benne. Hiába gunyolja őt Lucifer, hiába emlékezteti eddigi küzdelmeinek céltalanságára, a föld közelgő végére, a falanszteri világ prózájára és laposságára. Ádám vissza akar térni a földre. Visszatérnek.

*

A szín jelentése. Az eszmék köre, melyek az embert küzdelemre szólítják, bezáródott. E földön csak kudarcokban volt része Ádámnak, de kell-e ezen a földön maradni? Nem menekülhetne-e ebből a kietlenné vált világból? Erre a kérdésre ád feleletet ez a szín. *Az ember e földnek*

alkotása, teremtménye, elválhatatlan része. Ezt hirdeti a föld szelleme: »»Minden felfogás, és minden érzés, mely benned feszül, csak kisugárzása e csoport anyagnak, mit földednek hívsz«. Igy vezet át e szín a következőhöz, melyben az embernek a földtől való függése az emberiség bukását idézi elő.

*

Drámai mozzanatok. A szín gondolatát talán Byron Kain-ja sugallta a költőnek. Kaint Lucifer hívja, hogy repüljön vele az űrbe, ahol »letünt, jelen s jövő világok történetét« fogja neki megmutatni. Az egész második felvonás azután az űrben játszik. De egyéb hasonlóság alig van e két szín közt. Kain s Lucifer elhagyják a föld légkörét, kicsiny csillagnak látszik a föld, de itt Lucifer oktatja Kaint, hogy a földtől el nem szakadhat.

> A föld porába térsz meg nem soká,
> Öröklétünk egy része az, enyém is,
> Miként tiéd.

Byron költeményének ez a része a halál titkával viaskodik, Lucifer az űrben a Hadesbe vezeti Kaint és megmutatja neki előbbi világlakók árnyékát. Gyönyörű leírások, kínos töprenkedések, velőt rázó kétségek hatalmas sorozata ez a szín, melyből Madách legfölebb az űrben való repülés motivumát merítette, egyebet semmit. Madách főleg azt a gondolatot akarja kifejezni, hogy az ember nem szakadhat el a földtől, tőle függ és szenvedéseinek ellenére is szereti. A materializmus világfölfogása, melyre már többször akadtunk a költeményben, itt is foglalkoztatja a költőt. »Csak én lélekzem benned, tudhatod« mondja a föld szelleme Ádámnak. Az ember csak test a testek közt, gondolkodása, érzése csak az anyag kisugárzása. Ezt a gondolatot szimbolizálja a föld szellemének alakja, mely a harmadik és tizenkettedik színben is előfordul.

De megcsendül a költemény kétségeinek megváltó gondolata is: *Az ember célja a küzdés maga.* Ádám meg fogja érteni az Úr tanítását az utolsó színben, mert már itt önként fogamzik meg lelkében.

TIZENNEGYEDIK SZIN.

(Hóval és jéggel borított hegyes, fátalan vidék. A nap mint veres, sugártalan golyó áll ködfoszlányok között. Kétes világosság. Az előtéren néhány korcs nyir, boróka és kuszó-fenyőbokor között eszkimó-viskó. Ádám mint egészen megtört aggastyán bot mellett jő lefelé a hegyekről Luciferrel.)

Ádám. Mit járjuk e végetlen hóvilágot,
Hol a halál néz ránk üres szemekkel?
Csak egy-egy fóka ver zajt, vízbe bukva,
A mint felretten lépteink zaján;
Hol a növény is küzdni már kifáradt,
Korcsült bokor leng a zuzmók között
S a hold vörös képpel néz köd megől
Halál lámpájaként a sírgödörbe.
Oda vezess, hol pálmafák virúlnak,
A napnak, illatoknak szép honába,
Holott az ember lelke erejének
Öntudatára fejlődött egészen.
Lucifer. Ottan vagyunk. E vérgolyó napod.
Lábunk alatt a föld egyenlitője.
A tudomány nem győzött végzetén.
Ádám. Szörnyű világ! csupán meghalni jó.
Nem sajnálandom, a mit itt hagyok.
Ah Lucifer! ki egykor ottan álltam
Az ember bölcsejénél, a ki láttam
Mi nagy jövő reménye ringa benne,
Ki annyi harcát mind végig csatáztam,
Ez órjás síron, melyre gyászlepelt
A természet dobott, midőn merengek,
Első, utolsó ember a világon:
Szeretném tudni, hogy bukott fajom?

Foglalat. *Az eszkimóvilág. Test és lélek. Éva.*

3778. Nem birta pótolni a napot, mely kihűlt. L. 3403—3406.

Nemes küzdésben, nagyszerűen-é,
Nyomorun-é, törpülve ízrül-ízre
Nagyság nélkül és könnyre érdemetlen!
Lucifer. Ah, ah! hiú ha vagy nagy szellemedre,
A mint nevezni már úgy kedveled
Azon erőt, mely a vért lükteti,
És ifjú keblet eszményért dagaszt:
Ne kívánj állni végre mint tanú
Saját halotti ágyadnál. Ez óra
Csodálatos átvizsgálása ám
A gazda nélkül készült számvetésnek,
A hagymázos láz elriasztja mind
Az életláz csillámló képeit,
Aztán ki tudja, melyik volt való.
A végső küzdés kisszerű jaja
Nagy gúnykacaj éltünk küzdelmire.
Ádám. Miért nem vesztem hát el a magasban,
Erőm és lelkem teljes érzetével,
Inkább, mint így hallgatni önmagam
Siríratát, mit egy szellem rideg
Közönye tart, ki harcaimban és
Halálomban nem osztozik velem.
Lucifer. Ismét fajodra ismerek könyedben,
Melylyel kíséred ébredésedet
Kedvenc ábrándból tiszta felfogásra.
De nyúgodjál meg, hisz még él fajod.
Nézd, ott is áll még egy embertanya
S gazdája, ím, most lép ki ajtaján.

(Egy eszkimó a galibából kilép, fókavadászatra felkészülten.)

Ádám. E korcs alak, e torzkép volna-é
Nagyságomnak bitor örököse?
Mért hagytad látnom, Lucifer! valóban
A vígasz rosszabb, mint volt bánatom.
Az eszkimó. Léteznek hát mégis csak istenek
Felettünk? im előttem megjelentek.
De hát, ki tudja, jók vagy roszak-é?
Menekszem tőlük, az legbiztosabb.

(Vissza akar vonúlni.)

3816. Csak eszkimók lakják most a földet, az ember a kedvezőtlenné vált éghajlati viszonyok alatt elkorcsosult, testileg és szellemileg, ismét olyan, mint az ősember volt, fejletlen, gyermekes.

Lucifer. Megállj egy szóra!
Az eszkimó. *(leborulva).* Kegyelem uram!
Az első fókát néked áldozom,
Mit elfogok, csak hallgass meg s ne ronts el.
Lucifer. Hát ahhoz a fókához mily jogod van,
Hogy éltével váltod meg a tiédet?
Az eszkimó. Hogy bírok véle: hisz látom, körülem
Miként eszi a férget fürge hal,
Halat a fóka, a fókát meg én.
Lucifer. S a nagy szellem veled táplálkozik.
Az eszkimó. Tudom, tudom, de a kicsiny időt,
Melyben mozogni hágy kegyelmesen,
Vásárolom meg véres áldozattal.
Ádám. Mily gyáva nézlet!
Lucifer. S mást tevél-e te?
Az a különbség csak közöttetek,
Hogy ő fókát, te embert áldozál
Az istenségnek, melyet alkotál
Saját képedre, mint ez az övére.
Az eszkimó. Látom, haragszol, és érzem, miért.
Inségemben hogy fel mertem sohajtni
A nap jótékony istenéhez, a ki
Nem kér, csak ád, ki ős regénk szerint
Itt is parancsolt egykor. Oh! bocsáss meg,
S elátkozom örökre.
Ádám. Im, nagy Isten,
Tekints le és pirúlj, mi nyomorúlt,
A kit remeknek alkotál, az ember!
Az eszkimó. Nagyon haragszik társad, éhes ő is?
Lucifer. Sőt mert nem éhes, ép azért haragszik.
Ádám. Mi helytelen faragsz rosz élceket!
Lucifer. Igazság az, nem élc. Okoskodásod
A jóllakotté, míg itt társadé
Éhes gyomornak philosophiája.
Okokkal egymást meg nem győzitek.
De egyetérttek rögtön, hogyha te
Kiéhezél vagy ő majd jóllakott.
Igen, igen, akármint képzelődöl,
Mindég az állat első bennetek
És csak midőn ezt el birád csitítni,
Eszmél az ember, hogy nagy-gőgösen
Megvesse azt, mi első lényege.
Ádám. Méltó beszéd hozzád, Lucifer, ez,
Ki minden szentet kárörvendve vonsz

A föld porába. Hát minden nagy eszme,
Nemes cselekmény konyhánk gőze csak,
Vagy oly körülmény dőre magzata,
Mit egytül egyig a hitvány anyag
Nehány törvénye mozgat, s tart lekötve?
Lucifer. S van-é különben? Azt hiszed talán,
Hogy Leonidás meghal a szorosban,
Ha a helyett, hogy barna levesével
Táplálkozik olyan köztársaságban,
Melynek még pénze sincs, lucullusi
Villában iszsza édes mámorát
Kelet minden kéjének? Vagy talán
Brutus meghal, ha a szép Porciához
Haza siet s a harc izgalmait
Kiheveri egy jó ebéd után?
Hogyan tenyész a bűn, hogy a nemesség?
Nem ronda lég, nyomor szülé-e azt,
Nem napvilág, szabadság-érzet ezt,
Átörökítve késő származékban
Alakban és szellemben önmagát?
Hányan mondák, hogy számoltak magukkal,
És felköték egy fára magukat.
De ha leoldák hívatlan kezek,
Az élet új érintkezése már
Feledteté velök a számadást.
Ha nagy Hunyad nem méltó nép körében
Jő a világra, hogyha szerecsen
Sátornak árnya reszket bölcsején:
Mi lesz első hőséből a keresztnek?
Vagy Luther, hogyha pápa lesz esetleg,
S Leo, tanár egy német egyetemben:
Ki tudja, nem reformál-é emez,
S az sujtja átkát a duló merészre?
Mi lesz Napoleon, ha büszke útját
Nem egy nép vére egyenlíti ki?
Elposhad tán egy bűzhödt laktanyában.
Adám *(Lucifer száját befogva).*
Ne többet! mind, a mit csak fejtegetsz,

3866—3896. A körülményeknek, életföltételeknek, viszonyoknak hatása az emberre, nagy elmebeli és ékesszóló erővel föltüntetve.

3897 — 3903. Homályos hely. A II. kiadásban részben érthetőbb:

De annál károsabb — s veszélyesebb még
Keblünkre mint a durva babona,
Mert tudósan, számokkal öli meg
A szellemet, mit a bárgyú nem érez,
De mindkettő egyenlően nem ismer.

Oly egyszerűnek látszik, oly valónak:
De annál károsabb! — A babona
Bárgyút vakít csak, a ki ugy sem érzi
A szellemet, mely köztünk hat, mozog;
De testvérét felismerné a jobb, ha
Rideg tanod számokkal meg nem ölné.

Lucifer. Beszélj tehát társaddal, meg nem árt
Még egy kis lecke az önismeretből.

Ádám. Sokan tengődtök-é még e vidéken?

Az eszkimó. Sokan bizony, többen mint ujjamon
Számíthatok. Szomszédimat, igaz,
Agyon verém már mind, de hasztalan,
Mindég kerülnek újak; s oly kevés
A fóka-faj. Ha Isten vagy, tegyed,
Könyörgök, hogy kevesb ember legyen
S több fóka.

Ádám. Lucifer, jerünk, elég volt!

Lucifer. No legalább tekintsük meg nejét.

Ádám. Nem akarom meglátni, mert ha sülyedt
A férfiú, szemünknek ronda látvány:
De megvetést szül keblünkben csupán.
A nő, ez eszmény, e megtestesült
Költészet, hogyha sülyedt, torzalak lesz,
Mely borzadályt szül. Menj, ne lássam őt.

(Ezalatt Lucifer Ádámot a gunyhó felé vonta, most az ajtót felrúgja, bent Éva, mint az eszkimó neje, látszik. Ádám mereven bámul a küszöbön állva.)

Lucifer. Nem lelsz-e benne régi ismerősre?
Öleld meg hát, hisz e becsületes

A két kiadás egybevetéséből kiviláglik a hely értelme: A mit mondtál, valónak *látszik*, de annál károsabb, mert a pontos tudomány látszata a jobb embereket is megtéveszti, kik különben nem tagadnák a szellemet; és így a te tanításod még veszélyesebb mint a babona, mely csak a bárgyúkat téveszti meg, kik úgy sem érzik a szellemet. A II. kiadás szövegében az utolsó sor homályos, nem világos, mire vonatkozik az a »mindkettő«; a fenti szövegben azért egészen kihagyta a költő ezt a sort; de ott viszont érthetetlen, minek hozza föl a költő a babonát, melyről szó nem volt. A II. kiadás megmagyarázza, mert ő itt az áltudományt összehasonlítja a babonával.

3907. Az eszkimó, mint a primitiv ember, csak legfölebb tízig tud számítani, ahány ujja van.

Ember halálba' sértve lesz, ha íly
Tisztességet se gyakorolsz nején.
Ádám. Öleljem ezt, ki egy Aspásiát
Tarték karomban! Ezt, kiben derengni
Látom megint annak vonásait,
De úgy, mint hogyha csókjai között
Állattá válna.
Az eszkimó. *(gunyhójába lépve).*
Nőm! vendégeink
Érkeztek ím. Lásd őket szívesen.

(Éva Ádám nyakába borul s a gunyhóba vonja.)

Éva. Légy üdvözölve idegen, pihenj meg!
Ádám *(bontakozva).* Segitség, Lucifer! el innen, el,
Vezess jövőmbül a jelenbe vissza,
Ne lássam többé ádáz sorsomat:
A hasztalan harcot. Hadd fontolom meg:
Dacoljak-é még Isten végzetével.
Lucifer. Ébredj hát, Ádám! álmod véget ért.

Magyarázat.

A szín tartalma. Ádám visszatér a földre, és rémülettel tudja meg Lucifertől, hogy a tudomány nem győzött a végzeten, a föld vége közelget. A nap vörös, fénytelen golyó, mely alig világít már, a földet, az egyenlítőnél is, hó és jég borítja, az emberből eszkimó lett, majdnem állat, ki Ádámot és Lucifert isteneknek tekinti és csak azt kéri tőlük, hogy kevesebb legyen az ember és több a fóka. Éva pedig — eszkimónő, kit férje felajánl Ádámnak és ki Ádám nyakába borul és kunyhójába vonja. Ádám kétségbecsetten kéri Lucifert, hogy vessen véget látomásos álmának. Lucifer fölébreszti Ádámot. A történeti képek sorozata véget ért.

*

A szín jelentése. Minden emberi küzdelemnek véget vet az élet anyagi föltételeinek megromlása. Az emberiség fizikai elsatnyulásával szellemi ereje is elvész. Az eszkimó nem küzd eszmékért, csak a megélhetésért. A falanszteri világ után nem uj kisérlet, küzdelem következik, hanem az emberiség elzüllése, szégyenletes, csunya halála.

*

Miért fejezte így be Madách a történelmi képek sorozatát, mennyiben illeszthető be az a szín az egésznek a gondolatmenetébe — az egész költeményre vonatkozó elmélkedésben kell megvizsgálnunk. Ha ez a vége az emberiségnek, mit jelent az emberi történet? Miért erőlködik Lucifer az emberiség megrontásán, ha amugy is megromlik, magától, mert a nap kihül?

OSZK

TIZENÖTÖDIK SZIN.

(A nézőhely átváltozik a negyedik szín pálmafás vidékévé. Ádám, ismét mint ifjú, még álomittasan kilép a gunyhóból s álmélkodva körülnéz. Éva bent szunnyad. Lucifer a középen áll. Ragyogó nap.)

Ádám. Rettentő képek, oh, hová levétek?
Körültem minden úgy él, úgy mosolyg
Mint elhagyám, mig szivem megtörött.
Lucifer. Hiú ember! Hát azt kivánod-é,
Hogy a természet rendje felbomoljon,
Uj üstökös ragyogjon éjeden,
Remegjen a föld, egy féreg ha elvesz?
Ádám. Álmodtam-é csak, vagy most álmodom,
És átalán több-é, mint álom, a lét,
Egy percre mely a holt anyagra száll,
Hogy azzal együtt végkép szétbomoljon?
Miért, miért e percnyi öntudat,
Hogy lássuk a nemlét borzalmait?
Lucifer. Siránkozol? csupán a gyávaság
Fogadja el harc nélkül a csapást,
Mit elkerülni még hatalma van.

Foglalat. *A paradicsomon kivül: Ádám kétségbeesése, Éva vallomása: a költemény forduló pontja. Az Úr megjelenése, Ádám kérdései, Az Úr felelete.*

3945. Amit álmodott, oly valónak tetszik előtte, hogy most a valóságot nézi álomnak.

3951—3959. Nem egészen világos. Lucifer gyávának mondja azt, ki a harcról lemond, noha harcolva még elkerülhetné a fenyegető csapást; az erősről meg azt mondja, hogy nyugodtan elviseli, mit a sors reá kimért, mert nem tehet ellene semmit. De hiszen akkor az erős sem fog harcolni és akkor nem volna különbség erős és gyáva közt? Nyilván pótlandó azzal a közbeeső gondolattal, hogy az erős harcol az elkerülhető bajok ellen, *de belenyugszik az elkerülhetetlenekbe.*

De a végzetnek örökös betűit
Nyugodtan nézi, és nem zúgolódik
Miattuk az erős, azt nézve csak,
Hogy állhatand meg még alattuk is.
Ily végzet áll a történet felett,
Ily eszköz vagy csak, melyet hajt előre.
Adám. Nem, nem! hazudsz, az akarat szabad.
Kiérdemeltem azt nagyon magamnak,
Lemondtam érte a paradicsomról.
Sokat tanultam álomképeimből,
Kiábrándultam sokból s most csupán
Tőlem függ, útam másképen vezetni.
Lucifer. Ha a felejtés és örök remény
Nem volna a végzetnek frígyese,
Hogy, míg amaz hegeszti a sebet,
Ez szőnyeget von a mélység fölé
S biztatva mondja: száz merész beléhullt,
Te lészsz a boldog, a ki átugorja.
De látál, úgy-e, mint tudós, egyéb
Sok furcsaság közt oly bélférget is,
Mely vércsében s macskában bir csak élni,
S kifejlődése első korszakát
Mégis csak az egérben töltheti?
Sem egy, sem más egér nincsen kitüzve
Érezni macska-, vércse-körmöket,
S mely óvatos, ki is kerülheti,
Mint agg múlván ki házias körében.
De renditetlen törvény őrködik,
Hogy annyi jusson mégis ellenének
A mennyi kell, hogy ezredek után
Még a puhány is éljen a világon.
Az ember sincs egyénileg lekötve,
De az egész nem hordja láncait;
A lelkesülés, mint ár, elragad,
Ma egy tárgyért, holnap másért megint,
A máglyának meglesznek martaléki,
S meglesznek a kik gúnyolódni fognak.
S ki lajstromozza majd a számokat,

3986. *Az egész nem*, az egész emberiség, emberi nem.

3991—3995. A társadalmi jelenségekben érvényesülő törvényszerűségre főleg Quételet irányozta a tudósok figyelmét, L. erre vonatkozólag: *Pauer* Imre: Az ethikai determinismus elmélete. IV. fejezet.

Következetes voltán bámuland
A sorsnak, mely házasságot, halált;
Bűnt és erényt arányosan vezet,
Hitet, őrülést és öngyilkolást.
Ádám. Megállj! mi eszme villant meg fejemben —
Dacolhatok még, Isten, véled is.
Bár százszor mondja a sors: Eddig élj!
Kikacagom, s ha tetszik, hát nem élek.
Nem egymagam vagyok még e világon?
Előttem e szirt, és alatta mély:
Egy ugrás, mint utolsó felvonás...
S azt mondom: vége a komédiának.

(Ádám a szirt felé halad, Éva kilép az ajtón.)

Lucifer. Ah! vége, vége, mily badar beszéd!
Hiszen minden perc nem vég s kezdet is?
Ezért láttál-e néhány ezredévet?
Éva. Ádám, miért lopóztál tőlem úgy el,
Utolsó csókod oly hideg vala,
S gond vagy harag van most is arcodon.
Úgy félek tőled...
Ádám *(tovább haladva).*
Mért is jársz utánam,
Mit leskelődöl lépteim után?
A férfiúnak, e világ urának,
Más dolga is van, mint hiú enyelgés,
Nő azt nem érti s nyűgül van csupán.

(Ellágyulva.)

Mért nem szunyadtál még csak egy kicsinyt:
Nehezebb lesz most már az áldozat,
Mit a jövőnek hozni tartozom.
Éva. Ha meghallgatsz, még könnyebb lesz talán,
Mert a mi eddig kétséges vala,
Most biztosítva áll már: a jövő!
Ádám. Hogyan?
Éva. Tudom, fel fog mosolygni arcod,
Ha megsugom. De jöj hát közelebb:
Anyának érzem, oh! Ádám, magam.
Ádám *(térdre esve).*
Uram, legyőztél. Im porban vagyok,
Nélkűled, ellened hiába vívok:
Emelj vagy sújts, kitárom keblemet.

Lucifer. Féreg! Feledted-é nagyságodat,
Melyet nekem köszönhetsz?
Ádám. Hagyd el azt!
Hiú káprázat volt; ez nyúgalom!
Lucifer. S te dőre asszony, mondd, mit kérkedel?
Fiad Édenben is bünnel fogamzott,
Az hoz földedre minden bünt s nyomort.
Éva. Ha úgy akarja Isten, majd fogamzik
Más a nyomorban, a ki eltörűli,
Testvériséget hozván a világra.
Lucifer. Fellázadsz-é, rabszolga, ellenem?
Fel a porból, állat!

(Ádám felé rúg. Az ég megnyilik; az Úr dicsőülten angyaloktól környezve megjelen.)

Az Úr. A porba, szellem!
Előttem nincsen nagyság.
Lucifer *(görnyedezve).* Átok, átok!
Az Úr. Emelkedjél, Ádám, ne légy levert,
Midőn látod, kegyembe veszlek újra.
Lucifer *(félre).* Mint látom, itt családi jelenet
Fejlődik, szép talán az érzelemnek,
De értelmemnek végtelen unalmas.
Legjobb elsompolyognom. *(Indúl.)*
Az Úr. Lucifer!
Szavam van hozzád is, maradj tehát,
Te meg, fiam, beszéld el, hogy mi bánt úgy.
Ádám. Uram! rettentő látások gyötörtek,
És nem tudom, mi bennük a való.
Oh! mondd, oh! mondd, minő sors vár reám:
E szűk határu lét-e mindenem,
Melynek küzdése közt lelkem szürődik,
Mint bor, hogy végre, a midőn kitisztúlt,
A földre öntsd, és béigya porond?
Vagy a nemes szeszt jobbra rendeléd?
Megy-é előbbre majdan fajzatom,
Nemesbedvén, hogy trónodhoz közelgjen,
Vagy, mint malomnak barma, holtra fárad,
S a körből, melyben jár, nem bír kitörni?
Van-é jutalma a nemes kebelnek,

4027—4028. Miféle nagyságot köszön Ádám Lucifernek? Nyilván a tudásra gondol. **4047—4064.** Kettőt kérdez Ádám az Úrtól: Halhatatlan-e az ember lelke? **4045—4052.**

Melyet kigúnyol vérhullásaért
A kislelkű tömeg? Világosíts fel,
S hálásan hordok bármi végzetet;
Csak nyerhetek cserémben, mert ezen
Bizonytalanság a pokol.

Az Úr. Ne kérdd
Tovább a titkot, mit jótékonyan
Takart el istenkéz vágyó szemedtől.
Ha látnád, a földön mulékonyan
Pihen csak lelked s túl örök idő vár:
Erény nem volna itt szenvedni többé.
Ha látnád, a por lelkedet feliszsza:
Mi sarkantyúzna, nagy eszmék miatt
Hogy a muló perc élvéről lemondj?
Mig most, jövőd ködön csillogva át,
Ha percnyi léted súlyától legörnyedsz,
Emel majd a végetlen érzete.
S ha ennek elragadna büszkesége,
Fog korlátozni az arasznyi lét.
És biztosítva áll nagyság, erény.

Lucifer *(kacagva)*.
Valóban, melyre lépsz, dicső a pálya!
Nagyság s erény leszen tehát vezéred,
E két szó, mely csak úgy bir testesűlni,
Ha babona, előitélet és
Tudatlanság álland mellette őrt.
Miért is kezdtem emberrel nagyot,
Ki sárból, napsugárból összegyúrva
Tudásra törpe, és vakságra nagy.

Ádám. Ne gúnyolj, oh Lucifer, csak ne gúnyolj:
Láttam tudásod tiszta alkotását,
Nagyon hideg volt ottan e kebelnek.
De, oh Uram! ki fog feltartani?
Hogy megmaradjak a helyes uton?
Elvontad tőlem a vezérkezet,
Hogy a tudás gyümölcsét ízlelém.

Az Úr. Karod erős — szived emelkedett:
Végetlen a tér, mely munkára hív,

Van-e haladás, fejlődés, cél az emberiség történetében? 4053—4056.

4065. Az Úr egyik kérdésre sem felel, de igazolja, miért nem felel. Az emberre nézve káros volna, ha e kérdésekre feleletet kapna.

4088. Tudásod tiszta alkotása — a falanszter.

S ha jól ügyelsz, egy szózat zeng feléd
Szünetlenül, mely visszaint s emel,
Csak azt kövesd. S ha tettdús életed
Zajában elnémúl ez égi szó,
E gyönge nő tisztábbb lelkűlete,
Az érdekek mocskától távolabb,
Meghallja azt és szíverén keresztűl
Költészetté fog és dallá szürődni.
E két eszközzel álland oldaladnál,
Balsors s szerencse közt mind-egyaránt,
Vigasztaló, mosolygó génius.
Te Lucifer meg, egy gyürű te is
Mindenségemben, működjél tovább:
Hideg tudásod, dőre tagadásod
Lesz az élesztő, mely forrásba hoz,
S eltántorítja bár — az mit se tesz —
Egy percre az embert, majd visszatér.
De bünhödésed végtelen leend
Szünetlen látva, hogy, mit rontni vágyol,
Szép és nemesnek új csirája lesz.

Angyalok kara. Szabadon bün és erény közt
Választhatni, mily nagy eszme,
S tudni mégis, hogy felettünk
Pajzsul áll Isten kegyelme.
Tégy bátran hát, és ne bánd ha
A tömeg hálátlan is lesz,
Mert ne azt tekintse célul,
Önbecsét csak, ki nagyot tesz,
Szégyenelve tenni másképp;
És e szégyen öntudatja
A hitványat földre szegzi,
A dicsőet felragadja.
Ámde útad felségében
Ne vakítson el a képzet,
Hogy, a mit tészsz, azt az Isten
Dicsőségére *te* végzed,
És ő épen rád szorúlna

4107—4115. Faustban mondja az Úr Mefisztónak:

Az emberösztön gyorsan fásul
S elszunnyad, hogyha megpihen:
Te állj mellé ingerlő, céda társul
S alkotni légy mint ördög kénytelen.

És maga Mefisztó, midőn Faust kérdi tőle, hogy ki ő, így jellemzi magát:

Azon erőből rész,
Mely mindig rosszra tör és mindig
jót idéz.
(Ein Theil von jener Kraft, Die stets das Böse will und stets das Gute schafft.)

Mint végzése eszközére:
Sőt te nyertél tőle díszt, ha
Engedi, hogy tégy helyette.

Éva. Ah, értem a dalt, hála Istenemnek!

Ádám. Gyanítom én is, és fogom követni.
Csak az a vég! csak azt tudnám feledni!

Az Úr. Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!

Magyarázat.

A szín tartalma. Ádám fölébred álmából, mely oly rettenetesen végződött, körülnéz a napsugaras vidéken, emlékszik a látottakra, kétségbe esik és véget akar vetni életének. E pillanatban Éva, *ki nem álmodott semmit*, illetőleg nem említi álmát, hozzálép és megsugja neki, hogy anyának érzi magát. Ádám drámájában ez a nagy fordulat. Térdet hajt az Úr előtt, belenyugszik sorsába. Midőn az Úr megjelenik előtte, fölvilágosításért esedezik, igaz-e, amit látott, van-e túlvilág, van-e jutalma a nemes léleknek, előre megy-e majd az emberiség? Az Úr megtagadja a feleletet, csak biztatja, hogy küzdjön, lesz segítsége a küzdelemben, égi szózat, mely emeli majd: szívének lelkesedése, mely *a nő lelkéből is hozzászól*, és a nő lelkén át költészetté szürődik. Ádám feleli: *Csak az a vég! csak azt tudnám feledni!* De az Úr újra feleli: Küzdj és bízva bízzál.

*

A szín jelentése. E szín jelentése egyszersmind az egész mű jelentését, eszméjét fejezi ki. De hogy minden irányban megértsük, most az egész művet át kell tekintenünk, gondolatait összefoglalnunk és a hozzá tartozó szempontokból megvizsgálnunk.

4138. Az eszkimó jelenetre céloz. Mit ér minden ideális törekvés, ha az ember végtére is eltörpül.

A MŰ MAGYARÁZATA.

Miután az egyes színeket magyarázva lépésről-lépésre követtük a mű menetét, hátra van, hogy az egészet áttekintsük. A főkérdés itt: mit akart a költő egész művével mondani? Mely *eszme* vonul végig az egészen és ád neki egységet? Hogyan öltött ez az eszme *művészi formát?*

Ezek az *eszthetikai* elemzés föladatai.

Más fajta kérdések is fontosak. Hogyan *keletkezett* a mű? A keletkezésnek nem külső körülményei a legfontosabbak, hanem a belsők, milyen az író írói mivolta, élete sorsa, szelleme fejlődése, mily hatással volt reá kora, melyek voltak irodalmi mintái?

Ezek az *irodalomtörténeti* magyarázat kérdései.

Az eszthetikai és irodalomtörténeti magyarázat szorosan összetartozik, egymást kiegészíti. Az eszthetikai magyarázat inkább csak leírja a művet, hogy *milyen*, ha magában tekintjük; az irodalomtörténeti azt vizsgálja, hogyan *lett* ilyenné. Világos, hogy látni is jobban látjuk a mű sok vonását, ha keletkezését ismerjük; így és sok egyéb módon segíti az irodalomtörténeti magyarázat az eszthetikait; viszont a műnek eszthetikai elemzéséből következtethetünk az író mivoltára, behatolunk belsejébe, megértjük, a mi minden művészi alkotásnál a fődolog: *az író egyéniségét.*

Az ember tragédiájának megértésére e vizsgálódások különösen fontosak. Nagy és nehéz a mű tárgya: *az emberiség sorsa, amint történetében tükröződik;* súlyos gondolatok szálai szövődnek benne egésszé; filozófiai költemény az, melynek tárgyát is meg kell értenünk, ha élvezni akarjuk. Sajátos a mű, sajátos az író fejlődése, ki az Ember Tragédiája megjelenése előtt nem lépett mint író a nyilvánosság elé. Ily költemények művészi formájának méltatásában is különös nehézségekre bukkanunk. Csak erős szellemi munkával tehetjük e művet sajátunkká, de az eredmény megéri a fáradságot. Az ember tragédiája ma már nemcsak a magyar irodalomé. Helyet foglal, számos fordítás révén, a világirodalomban, ama nagy alkotások sorában, melyekben mélyen járó gondolkodás a költői ihlet tüzében az emberi lélek nagy eszméit művészi formába

önti. Az ember tragédiája egyike azoknak a műveknek, melyekkel a magyar szellem az egyetemes emberi szellem kincsesházát gyarapította. Benne a magyar szellem alkotását, de egyúttal a világirodalom egyik birtokát ismerjük meg.

I. A mű szerkezete és témája.

Az ember tragédiája két részből ál. Az I., II., III. és XV. szín szorosan összetartoznak, épp úgy a IV—XIV. Az I., II., III. rész magában foglalja a kérdést, melyre a költő a feleletet keresi, a XV. szín a felelet. A IV—XIV. szín a felelet keresése.

Az I., II., III. és XV. szín a költői előadás módjában is különbözik a IV—XIV. színektől. Amazok a bibliai mithoszból indulnak és mindvégig mithikus, illetőleg szimbolikus természetüek. Emezek történeti jelenetek, melyek külön zárt egészszé kapcsolódnak.

A történeti rész a mű dereka, veleje. A mithikus rész alkalmat ád a mű főkérdésének költői formában való fölvetésére, és a kérdés megoldásának művészi előadására. *Költői keretül* szolgál az emberiség történetének drámai megjelenítésére. Az ember tragédiája e szempontból tekintve: mithikus keretbe foglalva az emberiség története. Ez a mithikus keret maga is két részből áll. Az I—III. szín az expozíció, mely a thémát kijelöli, a kérdést fölveti. Mi értelme van az emberi életnek, az emberiség történetének? Mely cél felé indul? Mi a vége? A megoldást a XV. szín adja meg.

A történeti résznek is megvan a maga tagoltsága. A költő nem önkényüleg választja meg a történeti jeleneteit, nem külsőleg fűzi egymáshoz és nem tagolás nélkül intézi e tizenegy szín folyását. Csakhogy míg a mithikus rész szerkezete az első pillanatra világos, a történetiét gondosan szemügyre kell vennünk, hogy meglássuk és megértsük.

Nyilvánvaló, hogy a költő a történeti jelenetek rendezésében a *kronológiai* rendet követi. Kezdi Egyiptommal és végzi az emberi nem elpusztulásával. Kiszemeli azokat az alakokat, egyéneket és eseményeket, melyeket a maga szempontjából legjellemzőbbeknek tekint. És ámbár az egyes jeleneteket külsőleg nem foglalja össze kisebb egészekké, belsőleg mégis tagolja és csoportosítja őket.

Minden további fejtegetés nélkül felismerhető, hogy az *egyiptomi, görög* és *római* szín, melyek az *ókort* merítik ki, összetartoznak. Ez a történeti élet első tagja, mely

magában befejezett rész és az egész ókori világ összedülésével fejeződik be.

Következik a történet második szakasza, Európa története a francia forradalomig, az úgynevezett *közép- és újkor*, melyet a költő mély történeti belátással *egy* korszaknak fog föl. A költő szerint nyilván sem a renaissance, sem a reformáció vagy Amerika felfedezése, sem az új filozófia feltünése nem változtatják meg lényegesen a történet folyását, nem hoz közülök egyet sem színre. Nincs merev választófal közép- és újkor közt, ennek csirái amabban rejlenek és belőle fejlenek ki, *egy* folytonos fejlődéssel van dolgunk. A modern történetírás igazolta a költő felfogását, véget vetett annak a frázisnak, hogy a középkor csupa »sötétség«, melyet egyszerre eloszlat ez vagy az az esemény, vagy általában az újkor »fényes nappala«. A költő felfogása szerint két nagy eszme dolgozik Róma ledőlése óta az emberiség történetében, először a keresztény eszme, azután a tudomány. A tudomány a keresztény világban kél új életre, lassan fejlődik, merev ellentállást találva ezer előitéletben, félre vonulva az élettől, míg végre erőre kapva kilép a küzdőtérre és ledönti az elébe tornyosult akadályokat. Ezért választ a költő három jellemző jelenetet, alakot, eseményt, a *keresztes háborúkat*, melyek a hitvilág kimagasló eseményei, *Keplert*, ki a tudomány képviselője és a *francia forradalmat*, mely a régi idő romladozó gátjait lerombolja. Egy negyedik jelenetben leszámol azután a *tudománnyal*, mely nem lehet egyedüli tartalma a modern életnek.

Az utolsó szakasza a történeti életnek az *újkor*, melyet most élünk és amelyből kifejlődik majd a jövő, a falanszter világa. Ehhez csatlakozik azután két szín, mely a katasztrófát hozza. Az egyikben Ádám menekülni akar a hiábavalónak látszó küzdelemtől, ki akar törni a börtönből és elhagyni a földet; az utolsóban bekövetkezik az emberi nem végromlása. Mint az egyes jelenetek legtöbbjét az egészet is ezzel nagy fantazmagorikus jelenet fejezi be.

A költő a történeti életnek ezt a tagoltságát külsőleg is némileg jelezte. Azokban a színekben, melyekkel a történetnek új tagja kezdődik, a költő a szini utasításban Ádám korát jelöli meg. Az egyiptomi korban Ádám »fiatal«; az ókor az emberiség ifjúsága. Azután nincsen Ádám koráról szó a hetedik színig, ott Ádám »erődús férfikorban« lép elénk; a középkor az emberiség férfikora. Azután nincs korjelzés a londoni jelenetig. Itt Ádám »élemedett férfiú«,

ami a falanszteri jelenetre is vonatkozik. A világürben már »öreg«, az eszkimóvilágban »egészen megtört aggastyán«, botra támaszkodva.

Az egész költemény tehát így öt vagy hat tagra oszlik, némileg emlékeztetve a dráma hagyományos öt felvonására:

I. Expozíció: I—III. szín.

II. A történeti élet első szakasza: az emberiség ifjúkora, az ókori világ. IV—VI. szín.

III. A történeti élet második szakasza: az emberiség férfikora, a közép- és újkor. VII—X. szín.

IV. A történeti élet harmadik szakasza: a modern élet és a jövő: az emberiség élemedett kora XI—XII. Ennek függeléke, de külön rész gyanánt is tekinthető a vég, az emberiség elaggottsága és végromlása, a XIII. és XIV. szín.

V. A kifejlés, a költemény befejezése. XV. szín.

Az egyes korszakokon belül, egymáshoz fűzi, egymásból fejleszti az egyes jeleneteket. Minthogy egy meghatározott egyéniség, a mithosz Ádámja éli át a történetet, a költő az egyes szineket mint Ádám lélektani fejlődésének egyes, egymásból következő mozzanatait tünteti föl. Ezt az egyéni fejlődést remekül összeegyezteti az emberiség történeti fejlődésével. Maga mondja Erdélyihez írt levelében: Az egyes képeket vagy momentumokat aztán úgy igyekeztem egymás után helyezni, hogy azok *egy bizonyos* cselekvő személynél is mintegy lélektani szükségből következzenek egymásból. *(Erdélyi.* Pályák és Pálmák 502. l.) Ez egyéni és történeti fejlődésben a történeti életnek egyik nagy törvénye érvényesül, *az ellentét törvénye.* De ebben is a költő nem valamely elvont séma után indul, nem erőszakosan, valamely előre föltett gondolat szerint, konstruálja a történetet. Történeti érzéke megóvta a történetnek ilyetén meghamisításától; művészi izlése távol tartotta attól a türhetetlen egyhangúságtól, melyet a történetnek ily monoton ritmusa szült volna. Az ellentét törvényét igen sajátos, meglepő módon tünteti föl.

Az egyiptomi szín uralkodó eszméje a *nagyravágyás,* mely testet öltött a zsarnokságban, midőn milliók élnek egy ember miatt. A görög szín ennek egyenes ellentéte; uralkodó eszméje a *népszabadság,* az egyes odaadással szolgálja a közösséget. A római szín azonban nem a görög szín ellentétese, hanem *mindkettőnek,* a görögnek és az egyiptominak. Fáraó a dicsőségért, Miltiades a népért, Sergiolus azonban semmiért se küzd, visszavonul a közélettől, csak *élvezetének* él. Sergiolus az ókori világ elzüllésének, romlásá-

nak a képviselője. Vele egy kimerült világ dül sírba, mely önerejéből újra fölemelkedni, magából új eszmét szülni nem tud. »Érzem, mondja Sergiolus, elkopott mind, mi a mienk volt s újat létrehozni erőnk kevés«.

A következő szín nem is ellentéte az előbbinek, nem egészen belőle fejlik. Az új eszme mintegy kívülről, felülről jő, nem Ádám hirdeti, mint más szinekben a szín végén, hanem Péter apostol, Isten küldöttje. A történetnek új korszaka kezdődik, a keresztény világ, a hit világa. E jelenetre következik a tudomány korszaka. Kepler és Tankred ellentétek. De Kepler nem mint a tudomány képviselője ellentétje Tankrednek; nem hit és tudomány küzdenek itt egymással. Ádám a lovagkorszak végén bucsút mond nem a hitnek, hanem a tevékeny életnek, épp úgy mint Miltiades a görög szín végén, csak hogy nem az élvezetet keresi, hanem a nyugalmat. »Kifáradtam, pihenni akarok«. Tankred át akarja alakítani a világot, Kepler hagyja mozogni, »a mint akar«. De Kepler szelleme nem tud pihenni, megteremti a tudományt, benne keresi a nyugalmat, mely után sóvárog. A hit, mely újjá akarja teremteni a világot, és a tudomány, mely az élettől elfordúl, ez Tankred és Kepler ellentéte, és már mondottuk, hogy a renaissance tudományának ez a megitélése egyike a legtalálóbb vonásoknak Madách felfogásában. Descartes a Discours de la méthode-ban (1637) nyiltan vallja, hogy csak a maga lelke nyugalmát keresi, az állam és egyház nagy épületeit nem akarja bolygatni.

Változatosságot ád a műnek a következő két jelenet. A francia forradalmat Kepler megálmodja és fölébredvén, itéletet mond a szobatudomány, az élettől elvonuló, vele nem törődő tudás fölött. Danton ellentéte Keplernek, mint Kepler Tankrednek. A tudomány nem elégíti ki Keplert. »A lélek él, e kínos szent örökség, mit az egektől nyert a dőre ember, mely tenni vágyik, mely nem hágy nyugodni s csatára kél a renyhe élvezettel«. A gondolat nem akar mint meddő képzet az elmében élni, kitör, ledönti az eléje tornyosult gátakat, megvalósulását követeli. A tudós pihenését fölváltja a francia forradalom lázas őrjöngése. Nem új eszmére akadunk e színben, csak a gondolat fölszabadulására, a tudomány szerepének betetőzésére, amire azután a tizedik színben nem az előbbinek ellentéte, hanem a tudomány értékének fölismerése következik. Igy a VIII., IX. és X. szín összetartozik, a tudomány világtörténeti szerepét foglalja magában. A tudomány

az élettől elvonultan, a tudomány a gátakat letörve, a tudomány a szabad életbe elmerülve: ez a három szín jelentése.

Szoros az ellentét a XI. s XII. szín között. Amott az erők szabad versenye, emitt az erők teljes megkötése a közösség javára. Más ellentét is van: amott az emberiség gondtalan költekezése, emitt a fenyegető szükség ellen való védekezés. E kettős ellentét adja meg e két szín egész jelentését.

Ezeket összefoglalva a következő összeállítás adja a mű áttekinthető tervrajzát:

1. I. szín. *Lucifer lázadása.*
   II. szín. *Az ember bűnbeesése.*
   III. szín. *Lucifer tanítása.*
   — *Expozició. A mű mithikus keretének első része. A mű kérdésének fölvetése: Mi az ember történeti életének értelme?*

Az emberiség története.

2. IV. szín. *Egyiptom. Fáráo. Nagyravágyás. Zsarnokság.* — Ellentét.
   V. szín. *Görögország. Miltiades. Odaadás. Népszabadság.* — Ellentét.
   VI. szín. *Róma. Sergiolus. Elvezet-Önzés.* — *Az ókori világ.*

3. VII. szín. *Keresztes háborúk. Tankred. A világ megújítása a keresztény eszme által.* — Ellentét.
   VIII. szín. *A tudomány kora. Kepler. A világtól elvonuló gondolat kora.*
   IX. szín. *A francia forradalom. Kepler mint Danton. A gondolat erőszakos felszabadítása.*
   X. szín. *A tudomány kora. Kepler. A tudomány értékének határa.*
   — Ellentét. — *Közép- és újkor.*

4. XI. szín. *Londoni szín. Szabad versend kora. Élet bősége.* — Ellentét. — A jelen.
   XII. szín. *Falanszteri világ. Kötött rend. Élet szükessége.* — A jövő. — *Legújabb kor.*
   XIII. szín. *A világűrben. A földtől való elszakadás kisérlete.*
   XIV. szín. *Eszkimo világ. Az emberiség elállatiasodása.*
   — *A katasztrófa. Végfantazmagória.*

A történeti színek vége.

5. XV. szín. *A kérdés megoldása.* — *Kifejlés. A mű mithikus keretének befejező része.*

II. A mű értelme.

Művészi alkotások rendszerint nem elvont igazságokat adnak elő, — ez a tudomány feladata, — hanem *konkrét* tényeket, *egyéni* szenvedélyeket, bűnöket, erényeket, *meghatározott* egyéniségeket, eseményeket rajzolnak; a művészet világa: az egyes, az egyéni, a konkrét, a meghatározott, a valószerű. Bánk-bán nem puszta példánya valamely egyetemes emberi tulajdonságnak, szenvedélynek, sorsnak, hanem meghatározott kornak sajátos egyénisége; ilyen Brutus, Julius Caesar, Coriolan, Zrinyi Miklós, Toldi, Achilles és a költészet ezer más alakja. Igaz, hogy az emberek nemcsak különböznek egymástól; gondolkodás útján, elvonatkozva a különbségektől, megtalálhatjuk a közös sajátságokat is az emberekben, szenvedélyeikben, bűneikben stb., azt ami egyetemes; de a művészt nem ez vonzza, hanem az *egyetemesnek egyéni megjelenése.* Az eszthetikai elemzés azért félszeggé válik, ha valamely műalkotásban csak az egyetemest, az elvontat keresi, mint ami annak lényege, veleje, eszméje, értelme; Brutus nem a szabadságszeretet, Julius Caesar nem a becsvágy közömbös példánya; mindegyik egyéniség, ki amaz egyetemes emberi indulatokat sajátos, meghatározott módon érzékíti meg. Aki Shakespeare e tragédiájának »eszméjét« valamely elvont tételben keresné, pl. »szabadságszeretet szabadságra nem termett nép közt a szabadság hősének vesztét okozza«, vagy más ilyféle általános igazságban, ezzel nem valótlanságot mondana ugyan, de nem érintené a mű művészi jellegét. Nem ez az »eszme« vagy más ilyféle jellemzi a művet, hanem Brutus és Caesar egyénisége, meghatározott sorsa, a mint konkrét módon előttünk megjelenik. Emberi dolgok lehetnek *jelentősek*, azaz *emlékeztethetnek* arra, ami az emberi természetben egyetemes, örök és a költőt a jelentős vonzza, nem a jelentéktelen, a mindennapi; illetőleg ő a látszólag jelentéktelent is jelentősnek tudja feltüntetni; de éppen ez a művészet feladata, nem a *jelentésnek*, hanem a *jelentősnek* az ábrázolása, nem az elvont igazság kifejtése, hanem az elvont igazság érzéki, konkrét megjelenítése. Valamely mű eszméjét nem jelentésében, hanem jelentősségében kell keresnünk.

De a művészet szabadságának még a művészetnek ez a régóta fölismert sajátsága sem vethet merev korlátokat. A dolgok jelentősségének is megvannak a maga fokozatai. Egy Zrinyi Miklósról mondhatni, hogy ő az élő hazaszere-

tet, hogy e nagy eszmének ő valóságos megtestesítése, hogy egyénisége egészen beleolvadt ebbe az eszmébe. Némely ember vagy emberi dolog annyira jelentős, annyira csak valamely egyetemes eszmének megjelenése, hogy az egyéni vonások, melyek a költői műben egészen nem hiányozhatnak, mégis többé-kevésbbé mellékesekké válnak.

Még más tekintetben is szabad a művész. Szándékosan mellőzheti vagy kiemelheti a jelentősnek a rajzában a jelentéktelent, a jelentéktelenében a jelentőst, amiből azután a *stílusok* különbsége, az *idealisztikus* és *realisztikus* előadásmód származik. Művészete kedvét találhatja a jelentéktelennek hű rajzában, mely valamely egyetemesebb gondolatnak éppen csak halvány csillámlását mutatja, de lelkesedhetik azokért a nagy dolgokért is, melyekben az eszme, majdnem mez nélkül, egész fényében jelenik meg. A művészetnek nincsenek határai, nincsenek korlátai. Aeschylos meg tudta rajzolni a fecsegő dada alakját és a nagy Prometheust; Petőfi enyelgő lyrája mellett helyet foglalnak hatalmas szabadságdalai; Shakespeare megalkotta Hamlet mélységes egyéniségét, de gyönyörködni tudott Falstaff vagy Lancelot Gobbo kómikus alakjában is. Berzsenyi filozófiai odái épp oly jogosultak, mint valamely népdal, mely a legegyszerűbb érzést gyermekded módon fejezi ki.

Sőt nagy költők művei bizonyítják, hogy maga az elvont igazság is tárgya lehet a költészetnek. Csak nem minden igazság és nem minden formában. E tekintetben a gondolkodás eligazodhatik a legnagyobb költőnek, a népnek, a nép fantáziájának a példáján. A nép szívét azok az igazságok ihletik meg és késztik művészi alkotásra, melyek az ember sorsára, egész mivoltára vonatkoznak. És itt a léleknek egy sajátságos, titkos vonása tárul föl előttünk.

Van a nép szellemi fejlődésében oly korszak, melyben ezeket az elvont igazságokat érzi, de világos fogalmakban kifejezni nem birja. Sokat élünk át belsőleg mi is, amit becses, felejthetetlen vívmánynak érzünk, anélkül, hogy határozott szavakkal más valakivel közölhetnők. Nagy igazságoknak, eszméknek ez a homályos érzése késztette a kezdetleges népeket mithoszok alkotására. A mithosz érzéki kép, mely valamiféle módon ily eszmének kifejezésére szolgál. Az ősi ember számára ez az érzéki kép és az az eszme nem világosan elkülöníthető két dolog, ő az eszmét csak ebben a képben gondolja. Valaminthogy minden gon-

dolat, ha nyelvileg kifejezzük, saját magunk számára is világossá lesz, azonkép vannak eszmék, mélyek csak megérzékítve váltak először gondolhatókká. A görög ember nem elvont gondolat alakjában fogta föl azt az igazságot, hogy a tűz használata az emberi kulturának egyik ősi forrása, melyet csak felsőbb szellemű lénynek köszönhetünk; de megalkotta Prometheus alakját, ki az istenek közül egyedül szeretvén az embert, lelopta számára a tüzet az égből. A tűz kulturai fontosságának gondolata így öltött érzéki formát, mithikus alakot. Ily mithikus alkotása a népszellemnek a gonosznak képviselője, Sátán, Mefisztó és számtalan más. A legmélységesebb mithoszokhoz tartozik Ádám és Éva története, a kigyó csábítása, az első bűneset, a paradicsom gondolata. Az az ősi forrása a léleknek, melyből a vallások erednek, éltette az emberiség mithoszalkotó erejét is; a vallás nagy igazságaira ily formában eszmélt először az emberi elme.

A mithosz megbecsülhetetlen kincsesháza a modern költőnek is. Itt talál már is művészileg formált anyagot a legmagasztosabb gondolatok kifejezésére. A mithosz alakjai mélyen bevésődtek a népek képzeletében, sokszor valószerűbbek, mint a való emberek emléke; kinek idegen Ádám, Éva, Lucifer vagy Mefisztó, Prometheus, Sigfried, a paradicsom, az alvilág, a sellők, szellemek stb.? És ezek az alakok és események nemcsak emlékeztetnek egyetemes, elvont igazságokra, hanem jóformán összenőttek velük, plasztikus megjelenési formáik belőlük származtak, *jelentősek* a legnagyobb mértékben és mégis konkrétek; senkit nem kell jelentésükre előbb oktatni, gondolat és művészi forma egygyé vált bennük. Ezt érezték is minden időnek költői; ha a gondolat magas szárnyalásával, a legfőbb kérdések felé fordultak, melyek az emberi szivet zaklatják: a mithosz alakjai és eseményei kínálkoztak oly kifejezés gyanánt, melylyel a legmélyebbet is meg tudták érzékíteni, művészi módon formálni. *Dante* nagy költeménye tele van mithikus elemekkel, *Milton* is ebből az anyagból formálta hatalmas művét és az újabb költészetnek egyik legnagyobb alkotása, *Goethe Faust*-ja a mithosznak már megfaragott tiszta márványköveiből épült. Nemcsak az ős ember szerette a mithoszt; mi magunk is gyönyörködünk a megérzékített igazságban, sőt sokat mi is csakis így értünk meg.

Ebből a kincsesházból merített *Madách* is »Az Ember Tragédiája«-ban. Mindezek a költők és mások nem kész

mithoszok átvételével érték be, hanem a mithoszt átalakították, mithikus alakokat felhasználtak a maguk eszméinek kifejezésére. Igy voltak képesek művészi formát adni gondolataiknak, mély filozófiai eszméket költészetté varázsolni. Mondhatjuk, hogy a nép fantáziájának példája mutatja, hogy minden elvont, filozófiai igazság is tárgya lehet a költészetnek, ha az ember szívét is érinti, legmélyebb érdekeivel kapcsolódik, de csak ha művészi, érzéki formában jelenik meg, aminő a mithosz. Az ember tragédiájában is a mithikus keret nem mellékes; művészi formát ez ad neki; a mithosz szálai át meg átjárják az egész művet. Vizsgálódásainkban azért mindenekelőtt ezt a mithikus elemet kell szemügyre vennünk.

A mithikus keret.

A mithosztól kapta a költő *Ádám, Éva* és *Lucifer* alakját. Ádám és Éva az első emberpár, de épp azért tipikus képviselői az örök emberinek, kiknek jelentését a biblia, a költészet, a művészet mélyen bevéste az emberek lelkébe. A történeti élet még nem bonyolította lelküket, Ádám a férfi, Éva a nő, mindegyik neme ősi vonásait tisztán tükrözi. Lucifer is, mint Isten ellentétese, a tagadás szelleme, ősi alkotása az emberi képzeletnek.

A mithosz szolgáltatta az emberi fejlődés legjelentősebb *eseményének* is művészi formáját. Bűneink és nyomorúságunk tudata, talán a gyermekkor ártatlanságának megható látványa is egy arany korszaknak, paradicsomi életnek ideálját szülte, amidőn az ember még jó volt és boldog, s melyet saját hibája folytán vesztett el. Minden gyermeki élet megújítja e gyönyörű álmot, a paradicsomi boldogság képét. De az ember fejlődik, bűnbe esik, elveszti ártatlanságát, magára eszmél, lelki mardosást érez, az élet kínjait szenvedi, kiüzetik a paradicsomból. A paradicsom, a bűnbeesés, a paradicsom elvesztése: örök drámája az emberi életnek, mely minden egyénben megújul és melyet a biblia elbeszélése oly plasztikusan érzékített meg.

Az embernek e drámáját pedig a mithosz szerint felső hatalmak intézik. A jónak a képviselője Isten, a bűné Sátán, Lucifer. Ők küzdenek egymással az emberért. Az ember Isten teremtése, de Isten szabadnak alkotta, hogy válasszon jó és rossz között. A mithosz így mondja, hogy Lucifer is részt követel magának a teremtésből és az

Úr elismeri ezt a jogát, neki engedi át a tudás fáját. Tudásával, öntudatával lázad föl az ember az Úr ellen. Az emberi élet a két hatalom küzdelmét mutatja, lelkének isteni részét kisérti a gonoszság, a tagadás szelleme. Párbaj folyik Isten és Lucifer közt. Ez a küzdelem is örök, megujul minden emberi lélekben és soha nem ér véget. Itt is a mithosz örök igazságot rejt magában.

Ádám a tipikus férfi, Éva a tipikus nő; engedetlenségük az Úr parancsával szemben, bűnbeesésük, kiűzésük a paradicsomból az emberi élet örök tipikus története. A paradicsomi ember mithoszi eszmény; a paradicsomból kiűzött ember a valóság, ez a bűnös ember mi vagyunk. De ezen a fejlődésen át kell mennünk. Nem maradhatunk a paradicsomban; csak a paradicsomon kivül leszünk igazán emberré, ki küzd, hogy megélhessen, maga intézi sorsát, büszke, dacos, szembe száll mindenkivel.

Az ember *ősi mivoltát, magára eszmélését, a jónak és rossznak benne lefolyó harcait* így érzékítette meg a mithosz. Ezekből az alkotó részekből teremtette meg a költő a mű mithikus keretét. Ebbe a keretbe helyezte el a maga drámáját, mely nem egyéb, mint ama régi kérdéssel való vivódás, melyet, mióta az emberi gondolat magasabbra tanult szárnyalni, nemünk legjobbjai szüntelenül fölvetettek: Mi értelme van az emberi életnek? Itt a kérdést Ádám veti föl és Lucifer vállalkozik megoldására. Meg fogja Ádámnak álomban mutatni az emberiség történetét. Ádám, az örök ember, be fogja álomban járni a történet világát, át fogja álomban élni az emberi nem történetének minden jelentősebb eseményét, hogy kérdésére feleletet találjon. Igy fogja nekünk a költő megmondani, mely értelmet tulajdonít ő az emberi életnek. A gondolat mithikus meze itt egészen átlátszóvá lesz. De Ádámnak mithosz-alkotta plasztikus alakja mégis művészi formát ád az egész gondolatnak. Nem érezzük-e, hogy az ember mindig ember marad, hogy valója nem változik, hogy a régi Ádám éli át a történeti életnek minden viszontagságát? Az emberiséget nagy kollektiv egyéniségnek tekinthetjük, mely nő, fejlődik, dolgozik, küzd, öregedik és talán meg is fog halni. Ha ennek a kollektiv egyéniségnek *egyéni* öntudata volna! Ha nemcsak nagy, egységes való volna, hanem *tudná* is, hogy az! Ha mint az egyén, közvetlenül, a maga tudatában, élné át a maga történetét! Aki a legmagasabb szempontból nézi az emberiség történetét, hogyne gondolt volna ilyenre? Madách Ádámja

ennek a felfogásnak a képviselője. Ő az emberiség tiszta tipusa, aki az egész emberiség sorsát egyéni öntudatában átéli. Faust vágyát ő testesíti meg:

S mi az emberlét ősi osztályrésze,
Benső valómban élni akarom;
Lelkemmel mélyét és csúcsát elérni
Szivemre búját, örömét tetézni,
S valómat igy kitárva az övére
Mint ő maga, rommá zuzódni végre.

A mithosz azonban nem mindig engedelmes anyag a művész kezében, mert formálva van és formája nem felel meg minden pontjában a költő szándékának és gondolatának. A mithosznak e vonásait ilyenkor nem szabad közelről nézni. Madách is itt-ott érezte a mithosznak ezt az ellentállását. A két fa mithoszában rejlő ellenmondásról már az illető helyen volt szó. Ilyen a következő is:

Lucifer az Úr világát meg akarja dönteni (151. sor). E célra tör az ember vesztére (208. sor), rábirja az Úr parancsának megszegésére, föltárja előtte mivoltának gyöngeségét és megmutatja neki jövőjét, melynek ijesztő képeivel kétségbe akarja dönteni. Célját majdnem eléri. Midőn Ádám fölébred álmából és visszagondol a látottakra, meg akarja magát ölni. Mindez következetes, célirányos törekvés, ha Ádám egyén, ha nem gondolunk mithikus jelentésére. De Ádám nem egyén, hanem mithosz, Ádám az emberiség képviselője és ha erre gondolunk, megfejthetetlen ellenmondás van Lucifer törekvésében. Mit akar Lucifer? Ádámot megrontani. De hiszen ez nem sikerülhet neki! Ha Ádám elemészti magát, hogyan lehetett volna az emberiségnek története, melyet Lucifer megmutatott neki? Ha megmutatta neki, előre tudhatta, hogy nem fogja kétségbe ejteni. A mithosz szerint Lucifer küzd Isten ellen, tehát hinnie kell, hogy győzhet, hiszi is, mondja is. A mithosz jelentését tekintve Lucifernek tudnia kell, hogy Ádámot, az egyént, nem ronthatja meg, mert Ádám az emberiség, mely előtt a fejlődésnek hosszú útja áll. Az ellenmondás megoldása az, hogy Lucifer a világ végéig mindig küzd az Úr ellen, de soha végleges győzelmet nem aratthat. A küzdelem igaz, Lucifer kudarca is igaz. Csakhogy a mithikus formának az a vonása, hogy Lucifer Ádámot öngyilkosságra akarja birni, nem szó szerint veendő. Ezt Lucifer is sejteti velünk, a midőn az álomképek megindítása előtt maga mondja, hogy ha Ádám kétségbe akarna esni

azon, amit majd álmában lát, ő, Lucifer, azzal a reménynyel fogja biztatni, hogy az egész álom csalfa tünemény. Hogyan mondhatja ezt, ha meg akarja rontani az embert? Miért biztatja? S miért szidja, midőn tényleg új reménynyel telik el, s mondja féregnek, rabszolgának, állatnak, kit meg akar rúgni? Itt a mese és a mese jelentése nem felelnek meg egészen egymásnak. De Lucifer alakját más tekintetben is külön vizsgálat tárgyává kell majd tennünk.

2. A történeti jelenetek.

A történeti jelenetek Ádám kudarcának folytonos lánca, mely a kudarcok kudarcával, az abszolut végromlással, melyből nincsen föltámadás, végződik. Ez sötét, peszszimisztikus, kétségbeejtő képe az emberi történetnek, az ember sorsának a földön, amelyre mégis a kifejlés biztató, küzdésre bátorító szózata következik: Mondottam, ember, küzdj' és bízva bízzál! Hogyan lehetséges ez? Ez a főkérdés. Mi értelmet tulajdonítsunk a történeti szineknek?

a) *Csalfák-e a történeti szinek?*

Kiváló ismerői a költeménynek olykép magyarázták a történeti színeket, hogy azok nem a történeti igazságot fejezik ki, hanem ördögi világításban, Lucifer rendezése szerint, tehát hazug módon tüntetik föl a történeti fejlődést. *Arany* János határozottan mondja, hogy »téved tehát, ki úgy fogja föl, hogy a szerző a világtörténet egyes szakainak s általuk az egésznek *hű képét* akarja adni, azt mutogatván, hogy nincs haladás az emberiségben, csak szüntelen körben forgás, vagy alábbszállás, míg minden a nihilizmusba sülyed«. *Greguss* Ágost is azt tartja, hogy sátán rendezi a világtörténet egyes képeit, »ki a fejlődés minden vívmányát félszeggé bénítva, túlzásba csigázva, rosszra fordítja, hogy Ádámot kétségbe ejtse, önön megsemmisítésére és így az isteni teremtés meghiúsítására indítsa. Ily ördögi világításban tárja föl Madách műve az emberiség haladását«. Mások legalább az eszkimó-jelenetet sátáni káprázatnak tartják. Viszont *Szász* Károly nézete szerint »költőnk a világtörténelmet lényegében valódi bölcsész eszmeélységével fogta fel«. *Riedl* Frigyes is azt mondja: »Semmi sem enged arra következtetni, hogy Lucifer mala fide mutatja be az álomképeket«. Ime a nézetek ellentéte oly pontra vonatkozólag, mely döntő fontosságú. Az egész költemény értelmezése azon fordul meg, mely értelmet tulajdonítunk a történeti szineknek. Megcsalja-e Lucifer

Ádámot a történeti képekkel, vagy ilyennek gondolta-e Madách a történet folyását?

Nevezetes, hogy se Arany, se Greguss nem okolják meg részletesen e főfontosságú kérdésre vonatkozó nézetüket, csak mintegy általános benyomásuk eredményeként említik. A nézet tényleg tetszetős. Magunk is az egyes szinek magyarázata alkalmával több ízben utaltunk a történeti felfogás egyoldalúságára. Ha Lucifer elferdítve mutatta be a történeti fejlődést, a magyarázatnak egyik legfőbb nehézsége egy csapással megszünik, a költő fölfogásának egyik leghomályosabb pontja egyszerre megvilágosodik. Akkor a mű terve fölötte egyszerű. Lucifer hazugsággal kétségbe akarja ejteni az első embert, de az utolsó pillanatban kudarcot vall. Ez-e a mű terve?

Már említettük, hogy, ha ez volt a költő terve, akkor Lucifer szánalmas alak. Minthogy igen jól tudta, hogy ez lesz az emberiség története, hogyan gondolhatott arra, hogy Ádámot öngyilkosságra fogja birni? Ádám nem fogja magát megölni, mert hiszen Fáráó lesz, Miltiades, Tankred, Kepler, Danton stb. Ha megölte volna magát, nem lett volna történet. Itt, mint láttuk, a mithikus forma nem felel meg egészen a mű eszmei tartalmának. A kép nem fejezi ki pontosan a gondolatot.

De különben is *hazug-e* Lucifer? Szemügyre vesszük majd alakját, de hazugságot nem fogunk benne találni. Ő a tagadás szelleme, némelykor talán gonosz indulatu is, de nem hazudik. Miféle alak volna ő, ha a tapasztalatlan, tudatlan Ádámot, ki persze ellen nem őrizheti, hazugságokkal akarná megejteni? Mi értelme volna az egész költeménynek, miért rázna meg bennünket, ha Lucifer hazudnék? Mi joggal nevezné a költő művét Ember *tragédiájának?* Akkor ez nem tragédia volna, hanem komédia, a hazug Lucifer fondorkodása, felsülése és leleplezése. Akadt is a műnek oly kritikusa *(Erdélyi* János*)*, ki egyenesen kimondta: »Az *Ember Tragédiája* elhibázott cím e helyett: Az *Ördög Komédiája*«. Mire a költő feleli: »Inkább írtam légyen rossz Ember tragédiáját, melyben nagy és szent eszméket nem sikerült érvényre hoznom, mint jó ördögi komédiát, melyben azokat nevetségessé tettem.« (Erdélyi Pályák és Pálmák 484. l. és 502. l.)

És mily könnyű volna Lucifer leleplezése! Maga Ádám nem kételkedik ugyan soha, hogy a mit álmában látott, igaz, mert hiszen a történet való jeleneteit éli át, de az utolsó színben mégis az Úrhoz fordul és kérdi tőle:

»Uram! rettentő látások gyötörtek és nem tudom, mi bennök a való. Oh mondd, ok mondd, minő sors vár reám«? Most az Úr fölvilágosíthatná! De a történetre vonatkozó kérdésekre az Úr egyáltalán nem felel, csak azt mondja neki, ne kutassa a halhatatlanság titkát és küzdésre bátorítja. Miért nem adja Ádámnak tudtára, hogy sorsa máskép fog alakulni?

De ha már Isten bármily okból nem akarta Ádámot fölvilágosítani, miért nem világosított föl a költő bennünket? A drámaíró, ha valamely alakjával meg akar valakit csalatni, arról azonnal tudósít bennünket, különben bennünket csalna és vezetne tévútra. Jago nyomban megmondja nekünk, mikép fog elbánni Othellóval; Mefisztó, mihelyt Fausttal a szerződést megkötette, és magára marad, föltárja előttünk tervét: Ezt hurcolom a széles életen, lapos fölszines üresség én át stb. A mi költőnknek ez még inkább kötelessége lett volna, mert hiszen óriási dologról van szó, az emberiség történeti fejlődéséről. Miért akarna a költő e súlyos kérdésben kétszínű lenni vagy bizonytalanságban hagyni minket? De a költő egy szóval sem árulja el, se előbb, se később, hogy Lucifer csal. Ellenkezőleg. Lucifer a harmadik színben mindenütt a tudás képviselője, aki Ádámnak először a természet mivoltát magyarázza, azután a jövőt tárja föl. Mondja ugyan, hogy Ádámban azt a reményt fogja kelteni, hogy »csalfa tüneméný egész látás«, de épen ez mutatja, hogy a látást Lucifer nem csalfa tüneménynek tartja, különben olyasformát mondott volna: Meg fogom Ádámot az álomképekkel csalni. De Ádám se gyanakszik sehol Luciferre és az Úr se cáfolja, csak általánosságban mondja, hogy amit Lucifer rontani akar, az szépnek és nemesnek csirája lesz.

Végül pedig, akik azt hiszik, hogy a Lucifer mutatta történet nem az igazi történet, mondják meg, hol és miben csalta meg Lucifer Ádámot? Tudjuk, hogy az egyes szinek nem realisztikus rajzai tényleg lefolyt eseményeknek, hanem szimbolikus, stilizált jelenetek, de annyiban igazak is! Nem hiú-e a dicsőség vágya és nem enged-e helyet a zsarnokság a népszabadságnak? Nem háládatlan-e a nép jótevőivel szemben? Nem szült-e a szabad verseny rémes visszásságokat és nem keressük-e épp most az útat, mely az individualizmusból kivezessen a közösség benső érzésének világába, hogy a gyöngéket meg lehessen védeni az erősek kiméletlen önzése ellen? Igaz, hogy Madách képei néha egyoldalúak, túlzottak, de csak Lucifer csalfa szán-

dékának magyarázhatjuk-e ezt, vagy talán Madách saját felfogásában rejlett-e ennek az oka? Ha Madách egyetmást mellőzött szimbolikus jeleneteiben, talán azért mellőzte, mert ő maga egyoldalú világításban látta a történetet, vagy mert azt a mellőzött vonást a fődologra nézve mellékesnek tartotta. Az is lehetséges, hogy Lucifer képei nem egészen igazak, de nem azért, mert csalni akart, amit az előbbiek után kizártnak tekintünk, hanem *mert az élet bizonyos javait, oldalait Lucifer egyáltalán nem érti.* — Eldöntöttnek tekintjük ezeknek és a költő saját nyilatkozatának alapján, hogy Lucifer *jóhiszemű* bemutatója az emberi történetnek és hátra van, hogy megvizsgáljuk, mi jelentése van tehát az emberiség történeti fejlődésének.

b) *A költő történeti fölfogása.*

Minden egyes történeti színnek általános sémája az, hogy Ádám hisz valamely eszmében, küzd érette, vagy vágyódik utána, mert a maga vagy a köz boldogságát reményli tőle és mindannyiszor csalódik. Ez eszméknek egy része individualisztikus; Ádám mint *Fáráó* a maga dicsőségét keresi, mint *Sergiolus* a maga élvezetét, mint *Keppler* a maga nyugalmát, mint *Ádám a világűrben* a földtől elszakadtan a maga menekülését. Az individualisztikus fejlődés tetőpontját éri a londoni színben, melynek Ádám csak nézője, nem szereplője, de melyben mindenki csak magának él és a maga erejét érvényesíti. Az ezekből az eszmékből való kiábrándulás nem fáj Ádámnak, ellenkezőleg ezek után iparkodik, uj reménynyel, magasabbra emelkedni. Mint *Fáráó* már a szín elején »mondhatatlan ürt« érez, majd dőrének ismeri föl a nagyravágyást, sajnálja az időt, melyet ez álúton elvesztett és lelkesen indúl új útjára. *Sergiolus* is már a szín elején fölismeri a kéj kínjait, állapotát sülyedtségnek érzi és a szín végén fölkiált: Fel hát csatázni, fel hát lelkesülni az új tanért. *Kepler* a tudományban keresi a nyugalom boldogságát; az nem olyan mint Sergiolusnak az élettől való elfordulása, a szférák harmóniájának élvezete a legnemesebb, a legtisztább élvezet, de mert ez is elfordulás az élettől, Kepler elégedetlen, új kort kíván, a Marseillaiset hallja, a jövő dalát, mely új lelkesedéssel tölti el. A londoni színtől is sajnálat nélkül fordúl el Ádám, új társaságot kíván, mely »közös erővel összeműködik«. A világűrben visszavágyódik a földre, »ha oly sokat csatáztam hasztalan, csatázzam újra és boldog leszek«. Ez öt színben Ádám elszakad az emberektől, nem küzd, inkább élvezni akar,

pihen; nem tekintve Fáráót, kivel a történeti élet megindul és a világűrben való lebegést, mely a katasztrófa küszöbe, e szinek az emberi süllyedés korszakai, melyekből Ádám fölemelkedik. Ezek a fejlődés hullámvonalának völgyei.

A többi szinek ellenkező jellegűek. Ádám a közösségért küzd és e küzdelmek kudarcai sebzik mélyen. Mint *Miltiades* a népszabadságért harcol és a hálátlan tömeg halálra itéli. Mint *Tankred* a hit malasztjával akarja ujjáalkotni az emberiséget és a keresztények még hajlékot sem adnak neki és elfáradt harcosainak, a keresztény hit igazságaiból a nép mérget szitt, a tömeg nem értette meg a szent eszmét. *Danton* a gondolat felszabadításáért küzd és a nép halállal jutalmazza. A *falanszteri világ* is elferdítette az emberi közösség nagy eszméjét, az individualitást el akarja nyomni. Ezek a tevékeny küzdelem magaslatai, melyekről lezuhanni a legfájdalmasabban esik Ádámnak.

Ezen végletek közt mozog az emberiség. Küzdeni a közösségért és lemondani a küzdelemről, visszavonulni a harctérről, de ellenállhatatlan erőtől hajtva visszatérni a harctérre — ez az emberiség sorsa. Ez a felfogás vonúl végig a történeti szineken, nem mint ily elvont módon kifejezett gondolat, nem is mechanikus rendszerességgel keresztül-vive, de mégis világosan fölismerhető formában.

Most megérthetjük azt a főszempontot, mely a költő előtt lebeg és melyből történeti fölfogásának látszólagos egyoldalúsága származik. A történeti életnek ezer meg ezer szálból szőtt szövetén egy pontra szegeződik figyelme. Nem a kultura vívmányainak fejlődése, az állami élet lassú kialakulása, tudományok és művészetek haladása, háborúk lefolyása és hatása, nemzetek szerepe és sorsa érdekli elsősorban, habár mindezeknek fontosságát eléggé méltányolja. A fődolog előtte: *Halad-e előre, nemesbedik-e belsőleg a közösség, a nép, a tömeg, az egész.* Mintha mondaná: »Nagy dolog a tudomány, a művészet, bámulatos az emberi intézmények kiépülése, csodálatra méltó az emberi életnek a történet folyásában való gazdagodása, de javult-e, tökéletesedett-e, nemesbedett-e az emberiség a maga egészében? Én csak erre a kérdésre keresem a feleletet, a többit mellőzöm«.

Innét van, hogy a *tömeggel szemben áll a kiváló ember*, aki a tömeget föl akarja emelni, aki érte dolgozik és küzd. *Miltiades, Tankred, Danton* a népért küzdő hősök, mindegyiknek eszménye a szabadság, az egyenlőség, a testvéri-

ség, az emberiség igaz belső megnemesbítése, az egyetemes igazságosság érvényre juttatása. E szempontból nézve három nagy eseménye van a világtörténetnek, a *görög köztársaság*, melyben először valósult meg, bár fogyatékosan, a népszabadság gondolata, a *keresztény eszme*, mely a rabszolgát is fölszabadítja és az emberiséget belsőleg is meg akarja nemesíteni, és *a francia forradalom*, mely a keresztény világban tör utat a politikai szabadságnak. Ezért választotta a költő ezt a három jelenetet. De ide tartozik *Fárao* is, kiben megindul a hősök sora, mert ő érzi először a milliók szenvedését, nemkülönben *Kepler*, ki pihenni akar, de pihenni nem tud; ő és Danton voltaképp azonegy személy, csak két különböző korban, a gondolat hőse, először a tespedtség korában, majd kitörve és minden akadályt, mely útját állja, elgázolva. Ime az egész történeti fejlődésnek Fáráótól a francia forradalomig egyetlen egy problémája van: a nép fölszabadítása; a fejlődésnek két nyugvó pontja, a római dőzsölés és a nyugalmas csillagvizsgálás, de minthogy ez utóbbi nem igazi nyugvópont, csak egy van: Róma végnapjai, az ó-világ összedülése.

Az újkortól kezdve a költemény jellege megváltozik. A történeti jeleneteket fölváltja a jelen és jövő rajza, de ugyanezen szempontból tekintve. Az újkor a megvalósult szabadság kora, de ez a szabadság féktelen és a gyöngének az erős által való elnyomásához vezet. A jövő a szabadság megfékezésének kora, de nem valamely dicsvágyó zsarnoknak, hanem a közjónak javára.

Mondhatni tehát, a történeti szineknek egyetlen problémája: *az egésznek (a tömegnek) szabadsága, emelkedése*, máskép kifejezve: a kiváló, nagy egyéniségnek küzdelme eszmékért a nép javára. A nagy egyéniségnek ez a küzdelme a legnagyobb dolog a világ történetében, az eszmékért való lelkesedés, melyből e küzdelem fakad, legértékesebb kincse az emberi léleknek. Aki eszmékért tud élni és küzdeni: az az igazi nagy ember, az *az ember*.

Ez a szempont érteti meg velünk a feleletet, melyet a költő a fölvetett kérdésre ád.

Az ember élete: tragédia, mert a közösségért folytatott küzdelmében mindig elbukik. El kell buknia, mert a nép nem érti meg eszméit, elferdíti őket, félszegen alkalmazza, megrontja és hálátlanúl fordul az eszme hordozója ellen. Militadest halálra ítélik, a nép a demagógia áldozata lesz; a keresztény szeretet helyébe a fanatizmus lép; a tudományt a babona szolgálatába szegődtetik; Dantont

vérpadra hurcolják; a szabad verseny gondolata a féktelenség szabadságává lesz; a közösség összetartása a közösség esztelen zsarnokoskodásává fajul. A nép esztelensége, igazi haladásra való képtelensége állandó thémája a költeménynek. *Fáráónak* mondja Lucifer, hogy a tömegnek nem való a szabadság, ha ma fölszabadítják, holnap új urat keres magának. »Mély tenger a nép: bármi napfény sem hatja át tömét, sötét leend az«.

Miltiades felkiált, a népnek természete hogy a nyomor szolgává bélyegezze. »Csak egyedül én voltam a bolond, hivén, hogy ilyen népnek kell szabadság«. Tüzes szavakkal ostorozza *Péter apostol* a nép nyomorultságát. *Tankred fájdalmasan panaszolja* hogy a legfényesebb, legüdítőbb virágból gyilkot vontak ki mesterül. »Csatára szálltam szent eszmék után s találtam átkot hitvány felfogásban... az ember korcs volt eszmémet betöltni«. Az újkorban minden vívmánya a multnak elzüllik, tudomány, művészet, erény, minden. »Kutyáknak harca ez egy konc felett«. A falanszteri világ karrikaturája a közösségnek, az emberi társaságot erőszakkal gépezetté akarja aljasítani. Midőn Ádám fölébred és az Úr előtt térdre esik, a történeti életnek e hétségbeejtő tanulságának megcáfolását kéri az Úrtól:

> Megy-é előbbre majdan fajzatom,
> Nemesbedvén, hogy trónodhoz közelgjen,
> Vagy mint malomnak barma, holtra fárad,
> S a körből, melyben jár, nem bir kitörni?
> Van-é jutalma a nemes kebelnek,
> Melyet kigúnyol vérhullásaért
> A kislelkű tömeg?

Ime a történeti élet szemléletéből fakadt kínos kérdések: Nemesbedik-e igazán az emberiség? Van-e jutalma a nemes kebelnek? A történeti eszmék egyhangúlag nemmel felelnek mindkét kérdésre. Ádámnak a világürben úgy tetszik ugyan, hogy nem a cél elérése a fődolog az emberi küzdésben, hanem maga a küzdés és hogy minden eszme, mely lelkesíti az embert, azzal nagy és szent eszmévé lesz, ha később nevetjük is, mert előre viszi az embernemet, de Lucifer azt felelhetné, hogy amivel előbbre vitte az embernemet, nem lényeges, az eszme félreértése, a nemes lélek kudarca mindig megmaradt. De van neki még nyomósabb felelete: maga a küzdés is lehetetlenné válik, mert az ember anyagiaktól függ, »minden nagy eszme, nemes cselek-

mény konyhánk gőze csak« és a nap kihűlvén, állattá aljasodik az ember és beáll a végleges vég, az emberi nem elpusztulása, lelki és testi halála.

A történeti élet rajza tehát látszólag a legszélsőbb pesszimizmus mocsarába ful. Az emberi életnek nincsen értelme, nincsen célja. A nemes ember eszmékért küzd, s ezt épp az nem érti meg, kinek javára szolgál, a nép; a nép mindig ugyanaz marad, ugyanaz marad viszonya a nagy eszmékhez és a nagy emberekhez. Bármely eszmét nézzünk, a szabadság, hit, tudomány, szabad verseny, kommunisztikus rend stb. eszméjét, egyik sem változtatja meg lényegesen az emberiség állapotát. Az emberiség azonkívül rabszolgája a természetnek, melynek elszegényedése őt is sorvasztja és végre sírba dönti. Az emberiségre nem nagyszerű halál várakozik, hanem lassú pusztulás, elsatnyulás, végső kimerülés, mely a küzdést is, az emberi életnek ez egyedüli nagy látványát, lehetetlenné teszi.

3. A kifejlés.

A mithikus mese rendjén Ádám felébredvén álmából és kétségbeesve a látottakon, el akarja magát emészteni, de Éva megsúgja neki, hogy anyának érzi magát. E pillanatban Ádám belenyugszik sorsába és az Úr nagy szózata: Karod erős — szíved emelkedett... eloszlatja kétségbeesését. Nem minden kétség nélkül (»Csak az a vég! csak azt tudnám feledni«!) de elszántan megindul a maga útján. Mi történt, hogy Ádám lelkében ily fordulat állott be? Mit mondhat neki az Úr, ami álmának kínos tapasztalatait enyhíti? Mi jelentése van a mithikus mese e fordulatának? Hogyan illik a végszó optimizmusa a történeti élet rajzának pesszimizmusához? Vagy talán csak henye járuléknak tekintsük a XV. színt, melynek banális vigasztalását nem kell komolyan venni, a mű igazi befejezése pedig a XIV. színben rejlik?

Ezt az utóbbi eshetőséget azonnal kirekeszthetjük. Madách nemes lelkéről föl nem tehetjük, hogy művét hazugsággal fejezze be. Szava mindvégig komoly és mély meggyőződésből ered. Legkevésbbé juthatott eszébe azokkal az eszmékkel űzni hazug játékot, melyekről ebben a színben van szó. Csak két eshetőség marad fenn, vagy kibékíthetetlen ellenmondás van a mű dereka és kifejlése közt, vagy a kettő mégis összeilleszthető; de a költő jóhiszeműsége, igazságszeretete minden kétségen fölül áll.

Ha újra átgondoljuk a művet, az a látszólagos disszonancia megszünik. A mű végső akkordja hozzáillik a műhöz és thémáját méltóságos harmóniával fejezi be. Hogy ezt megértsük, a műnek eddig mellőzött vonásait és részeit kell figyelmesen megvizsgálnunk.

a) *Ádám, Éva, Lucifer.*

Ádám a cselekvő erő a történeti életben, akinek fejében az eszmék megfogamzanak, aki értök lelkesedik, küzd és szenved, aki a világot előre viszi, de oldalán mindig ott találjuk Évát, aki nem puszta kísérője Ádámnak, nemcsak élete társa, hanem lelkének kiegészítő része, valójának fele. Egyenesen nem vesz részt Ádám tevékeny életében, nem végzi Ádám munkájának valamely részét és mégis fontos tényező Ádám fejlődésében. Már az egyiptomi színben megismerhetjük szerepét a világ folyamatában. Az ő látására ébred Ádámban a szerelem, az a nagy hatalom, mely mindeneket legyőz, de a szerelem nemcsak láncra veri a hatalmas Fáráót, hanem emberré is teszi, megtanítja, hogy szenvedő embertársainak jajját érezze. »Szíveden keresztül a jajszó mint villám fejembe csap, s úgy érzem, a világ kiált segélyt«. Még csak »csecsebecse« az ő életében, a keleti nő, de érzi, hogy »tisztább alakban«, mint vele »egyenlőt«, fogja később feltalálni. A szerelem kelti Ádámban a nemes érzést. Mint *Lucia* a tiszta erény, az önfeláldozó honszeretet őrző angyala Éva, ki férje halála óráját megédesíti és megnyugvást önt lelkébe. A római dőzsölésben is Juliában ébred a nemesebb érzés és az ő bánatos szavára ábrándul ki Sergiolus a kéj mámorából. Mint *Isaura* elhervad a kolostor falai mögött, a nő nem bír megküzdeni a kor félszegségeivel és előítéleteivel, nemes megadással viseli sorsát, de épp ez ábrándítja ki végkép Tankredet a lovagkorszak félszegségeiből. *Müller Borbála* kacér, majdnem szívtelen, férjét megcsalja, de a végső bűntől mégis visszaretten, és Kepler fájdalmasan mondja:

> Minő csodás kevercse rossz s nemesnek
> A nő, méregből s mézből összeszűrve.
> Mégis miért vonz? mert a jó sajátja,
> Míg bűne a koré, mely szülte őt.

És ezentúl ez jellemzi a nőt a történet folyásában. A francia forradalom színében kettős alakban látjuk, mint nemes arisztokrata nő az elhagyott oltár mártirja, hasonlóan Luciához, Isaurához, mint fölgerjedt pórnő pokoli jelenségnek tetszik Dantonnak, vérengző lelkesedésével és féke-

vesztett érzékiségével. A modern élet megrontja, de a jelenet végén föltünő fantazmagoriában »glóriával lépi által a sírt«.

Szerelem, költészet s ifiúság
Nemtője tár útat örök honomba;
E földre csak mosolyom hoz gyönyört,
Ha napsugár gyanánt száll egy-egy arcra.

A falanszteri világ félszegségéből is ő gyógyítja ki Ádámot. A világürben fölkiált Ádám: Szerelem és küzdés nélkül mit ér a lét? Majd mint eszkimó nő ő is elsülyed és épp ez a látvány ejti kétségbe Ádámot.

A nő, az eszmény, e megtestesült
Költészet, hogyha sülyedt, torzalak lesz,
Mely borzadályt szül.

Bonyolódottabb alak *Lucifer*. Az ősi mithosz a rossznak szellemévé teszi, de Isten hatalmas ellenfelévé, nagy világmozgató elvvé is. Mint ilyen lép elénk az első színben, a világalkotóval szemben a világromboló, a pozitiv erővel szemben az örök tagadás, kinek osztályrész jut a teremtésből. A második színben új vonással gazdagszik valója, a tudás, az ész az ő birodalma, a boncoló értelem; dicsőíti a gondolatot, »mely öntudatlan szűdben dermedez, ez nagykorúvá tenne, önerődre bízván, hogy válassz jó és rossz között...« A harmadik színben ő magyarázza meg Ádámnak és láttatja vele a természet erőit, ő mutatja meg neki a jövőt. A történeti szinekben ő oktatja Ádámot, az övé a kiábrándulás percében a fölvilágosító végszó. Ilyenkor néha más hangokat is hallat. Gúnyolja, kacagja Ádám kétségbeesését, kedve telik a gonoszságban, ő gondolja ki a görög színben azt az álhírt, mely Luciát kétségbeejti és elégedetten mondja:

Szép tréfa volt. Mi jó az értelemnek
Kacagni ott, hol szivek megrepednek.

Midőn Miltiades azt mondja, megnyugvás szállt szívembe, Lucifer fölkiált:

Átok reád, hiú ábránd világ
Megint elrontád legszebb percemet.

A francia forradalomban ő a bakó. Az újkorban azt mondja Ádámnak, hogy épp a torzban gyönyörködik. De ha ezek a sátáni vonások szinessé, változatossá teszik is

alakját, lényege mégis: az értelem, az értelem magában, mint az érzelem ellentéte, a számító, boncoló ész, amely meg se bírja érteni a lélek indulatait, az érzelmet. Ádám az utolsó színben legjobban jellemzi Lucifert, midőn a falanszteri világot mondja Lucifer alkotásának, melyben mindent az ész rendez el és számít ki és épp azért mindent alaposan elront:

> Láttam tudásod tiszta alkotását,
> Nagyon hideg volt ottan e kebelnek.

Számtalan helyen tárul föl előttünk Lucifer mivolta. Mikor a paradicsomban az első emberpárra leselkedik, kétkedve áll meg, nem küzd-e hiába ellenök, »kik közt mint menhely áll, mely lankadástól óvja szívöket, emelve a bukót: ez érzelem«. Lucifer a materialisztikus világfelfogás apostola, mely nem ismer egyebet anyagnál és anyagi változásoknál, az egyedülit, mit az értelem fölfog, kiszámíthat, megért. Igen ám, de nincs-e egyéb is az emberi életben? Lucifer sejti, hogy van. Valami megfoghatatlan előtte az Ádám szívében megfogamzó szerelem. Midőn Fáráó megszereti Évát és csodálkozva kérdi: Mi ismeretlen érzés száll szivembe? Lucifer feleli, hogy azt a vékony szálat nem tépheti szét:

> Nincsen más hátra, mint hogy *a tudás*
> Tagadja létét a rejtett fonálnak:
> S kacagja durván az erő s anyag.

Nemcsak a szerelmet nem érti Lucifer, de semmit s abból, mit az érzelem, az indulat, a lelkesedés szül. A görög templom előtt mondja: »Csak e mindig megifjuló, örökké *szépnek* látása ne zavarna folyvást... Miért késik oly soká az én világom, a torzalak, a kétes rémület, hogy elriassza e káprázatot, mely küzdelmemben a már-már bukó embert mindannyiszor fölkelti újra?« Nem érti a szépet, nem érti a hitet. Midőn a római szín végén a kereszt glóriában föltünik az égen, azt mondja: »E látvány kissé borzongatja hátam«, de hamar vigasztalódik, az ember majd elferditi a hitet is. »Mit én nem birok, ő teszi helyettem«. Lucifer az egész költeményen végig az, ki élesen taglalja, bírálja a jelenségeket, mindenütt meglátja a hamisságot, a romlást, mindent megkritizál, mindent megsemmisít. Az első színben az Úr művét bírálja; a másodikban Ádám önérzetét csúfolja; a harmadikban az egyéniség öntudatát cáfolja; a negyedikben a dicsőség hiúságát

mutatja ki és a nép mivoltát fedi föl Ádám előtt; az ötödikben a nép szabadságszeretetét teszi nevetségessé; a hatodikban ő a legcinikusabb a dőzsölő rómaiak közt; a hetedikben kimutatja a lovageszmény ferdeségét, ő ismerteti meg Ádámmal a keresztény eszmével űzött visszaélést; a VIII—X. szinekben háttérbe szorul, csak egy-egy megjegyzése világítja meg élesen a kor ferdeségét; annál több a mondanivalója a következő szinekben, gúnyol, okoskodik, cáfol, bizonyít. Neki nincs illuziója, nem lelkesedik semmiért, nem szeret, nem becsül semmit, csak a gyöngeségeket látja, mindennek a semmiségét tárja föl. Ilyen a hideg ész, ha elszakad mindentől, ha ridegen elzárkózik minden egyébtől. Ilyen Lucifer az Úrral, ilyen az emberrel, ilyen a történeti élettel szemben. Hatalmasabb, józanabb, tudósabb, mint Ádám, de ép oly kevéssé érti meg igazában Ádám egész mivoltát, mint nem a teremtést vagy a világ folyamatát.

b) *Lucifer csalódása.*

Lucifer bízott magában, mindent kiszámított, mindent előrelátott és mégis csalódik. Midőn a leglogikusabban bebizonyította Ádámnak, hogy az élet nem ér semmit, hogy minden hiúság, vanitatum vanitas, az ember hiába küzd a földön, midőn joggal várhatta, hogy Ádámot megsemmisítette: Ádám épp ebben a pillanatban kisiklik kezei közül. Midőn Ádám megtudja, hogy Éva anyának érzi magát, nem okoskodik többé, nem gondol önmegsemmisítésre, térdre borul az Úr előtt: *Uram legyőztél.* Eddig csak álmodta az életet, most éli. Eddig Lucifer szemével nézte, most szívével érzi. Megnyílt lelkében az a forrás, mely a történeti életben is annyiszor újra élesztette, az érzelem. Lucifer dühre fakad, ezt ő a maga számító eszével, boncoló értelmével föl nem fogja. Bebizonyította az élet semmis voltát és ime az élet meg nem adja magát. Mert van valami az életben, ami az értelem számára hozzáférhetetlen, a közvetetlen érzés, a hit, a szerelem, a lelkesedés, az ezekből fakadó művészet. Ádámot Éva szava ébreszti föl végkép az értelem vészes álomképeiből, a hideg boncoló ész gyilkos öleléséből. A fájdalom örök balzsama a kiirthatatlan szeretet, mondja Beöthy. Most értjük a történeti képek egyoldalúságát. Lucifer nem szándékosan csalta Ádámot, megmutatta neki a történetet, *úgy mint ő látja,* a hideg ész magaslatáról, de az egész igazságot meg nem értethette Ádámmal, mert maga sem érti. Ő csak azt látja és mutatja Ádámnak, hogy az emberek mindig más és

más eszmékért lelkesednek, hogy ma gúnyolják, amiért tegnap vértanuságot szenvedtek, hogy folyton csalódnak, hogy a legönzetlenebb férfiak nem bírják a népet fölemelni, megnemesíteni, hogy a nép üldözi azokat, kik érte küzdenek, hogy minden rendszernek megvannak a maga tűrhetetlen fogyatkozásai, hogy néha mintha a nap elborulna, a legjobbak is eltespednek, hogy fölemelkednek ugyan, de csak hogy újra elbukjanak. *Ő csak külső képét látja a történetnek.* Nem látja, hogy mily kiapadhatatlan forrása a lelkesedésnek él az ember lelkében, látja a lelkesedés törékeny műveit, de nem birja méltányolni a forrás nemességét. Nem érti az ember belső mivoltát. Nem érti a szerelmet, nem az önzetlenséget, nem ért semmit abból, ami igazán nagy az emberben, nem érti az emberi léleknek isteni vonását. Amit mutatott Ádámnak, az mind igaz, de nem az egész igazság. Ádám már előbb is sejti e szellem *rideg közönyét,* ki harcaiban és halálában nem osztozik vele, de most végkép kiábrándul Luciferből. Lucifernek nincsen többé hatalma fölötte. Az élet egyéb mint bukás és kiábrándulás; az élet a nemes emberi érzés, mely küzdelmében magára eszmél és ha elbukik is, küzdelmében, maga magában találja jutalmát. Az emberi élet tragédia; de tragédia csak nemes, nagy léleknek juthat osztályrészül; azért nemcsak tragédia, hanem az emberi nagyság apotheozisa is.

c) *A mű eszméje.*

A mű főgondolatát, mely most kibontakozik előttünk, így fejezhetjük ki:

Az ember sajátságos keveréke a jónak és rossznak, az erőnek és gyöngeségnek, a nemesnek és nemtelennek. A végleteket szereti, gyors lelkesedését épp oly gyors kiábrándulás követi, amiért tegnap lelkesedett, azt esetleg már ma neveti, néha pedig mély csüggedés váltja föl harci kedvét, azt hinnők, hogy örökre elveszett, de csakhamar újra éled. Megnyugodni valamiben, végkép eltespedni, mindenről lemondani — addig mig ember marad — nem tud.

Épp ez mutat rá lelkének arra az isteni bélyegére, mely történeti életének tragikumát enyhíti. Akikben az emberi természet legtökéletesebb kifejezésre jut, az emberiség nagyjai, azoknak hivatása az, hogy küzdjenek az emberiségért és azoknak végzete az, hogy elbukjanak a küzdelemben, mert az eszméket, melyekért küzdenek, a tömeg félreérti és elferdíti, őket magukat pedig a hálát-

lanok eltaposták. Ha ezt a tragédiát csak egyszer látnók, mély szomorúsággal töltene el bennünket. De ha *az egész emberi történetet nézzük* és a tragédia folytonos megujulását tapasztaljuk, akkor a szomorúságot a fölmagasztulás érzése megfosztja kinosságától. Eszmékért lelkesedni, az emberiségért küzdeni örök, elpusztíthatatlan birtoka a nemes léleknek. *A nemes lélek tragikuma, hogy elbukik, de büszkesége, hogy nemes küzdelemben bukik el.*

Ezt tanítja az Ember tragédiája.

Az emberi lélek nemes indulatának fentartója, ápolója, élesztője a nő. Ne úgy értsük a nő szerepét az emberi életben, hogy a közéletben elszenvedett vereségért, kudarcért vigasztaljon bennünket a szerelem, a nő, a családi élet. Akkor a közélet elvesztene minden nemesebb vonást és prédája lenne a legkiméletlenebb háborúnak. Akkor a közélet, melyet a közösség érzete tart össze, nem állhatna fönn. Ezt a nihilizmust a magyar költő nem tanítja.

A nő szerepe az, hogy ő, ki a közélet harcaiban nem vesz részt, ki egész mivoltánál fogva a közvetetlen érzést irissebben őrzi meg lelkében, kinek életében a szerelem a legfőbb, hogy ő élessze és óvja meg a férfiú lelkében azt az isteni vonást, az eszmékért való lelkesedést, mely neki erőt ád a közösségért vivandó harcaihoz. Az Úr buzdító szózatában sugárzó világossággal fejezi ki ezt az eszmét. Azt mondja Ádámnak, hogy kövesse mindig ezt az isteni szózatot, melyet saját lelkében meghallhat. De ha e szózat az élet vad zajában elnémulna, akkor a nő meghallja és megóvja számára. *A lélek isteni vonása és a nő — ez a két segítő társa fogja kisérni küzdelmében.* A nő szerepe, hogy lelke menedékhelye legyen a szépnek és nemesnek és ezzel támogassa a férfiút. A nő nem romolhatik meg végkép. A kor ronthat rajta, de gészen meg nem ronthatja.

Az emberi életnek értelme a földön az, hogy küzdjön azért, mit nemesnek, jónak, nagynak tart. A küzdelem önmagában hordja jutalmát, a nemes lélek büszke öntudatát. A küzdelemben való elbukás ezt az öntudatot nem érintheti.

A mű a mithosz nyelvén ezt tanítja: Az ember elszakadt Istentől és folyton bukik. Ekkor visszatér Istenhez, ki segítségével biztatja. E mithosz jelentése pedig ez: Isten segítsége benne rejlik az emberi lélekben, lelkesedésében, nemes érzelmében. Ez az, amit Lucifer nem ért, ezért bizott győzelmében.

De ha ez az ember tragédiájának értelme, egy utolsó kérdéssel kell szembe szállnunk. Mit jelent akkor az eszkimó-jelenet, mely az isteni lelkesedés szikráját is kioltja az ember lelkében? Miből merítsünk lelkesedést az emberiségért vívott küzdelmünkben, ha ez a vég várakozik ránk?

d) *A műnek pesszimisztikus vonása.*

Az utolsó szín magaslatáról kell a költeményt áttekintenünk, hogy igaz értelmét megtaláljuk. A költő, ki eszméjének költői megalakítására a történetet választotta anyagul, nem állhatott meg a történeti folyamat valamely pontján. Előre kellett haladnia, a jelen után a jövőt kellett rajzolnia, ez után a még távolabbi jövőt, az idők végéig.

Tagadhatatlan, hogy a mű alaphangja az újkortól kezdve megváltozik. Az előbbi színek mindegyikében van a sötét árnyék mellett fény is. *Fáráó,* ki eldobja hatalmát, hogy a milliókon segítsen, *Miltiades,* ki oly önzetlenül küzd hazájáért, még *Sergiolus* is, ki sülyedéséből a magasba vágyódik, annál inkább *Tankred,* a keresztény lovag mintaképe, az ég titkait kutató *Kepler,* ki megálmodja a hatalmas *Dantont* és a szobatudomány foliánsait máglyára ítéli — mindezek csodálatunkat, vagy legalább rokonérzésünket keltik; Sergiolust kivéve mind nagyok, nemesek, kiknek bukását siratjuk, de akiknek kiválóságában büszkélkedünk. Ez a rajz nem pesszimista színű. A pesszimizmus nem talál értékest az életben, Madách dicsőíti a lélek nagyságát, csak sorsát, melyet a földön talál, siratja. Sőt egy helyen Ádám megmondja, hogy az eszmék, melyekért azok a nagyok küzdöttek, mégis »előre vitték az embernemet«. Az emberiség haladása lassú és a legnemesebbek föláldozásával jár együtt, de van haladás. Ezt tanítja a IV—X. szín, a voltaképi történeti jelenetek. A történeti életnek ezen a tanulságán nem ujjonghatunk ugyan, de kétségbe se kell rajta esnünk. Ez az eredmény igazi nagy lelket nem fog visszariasztani a történeti munkától.

A XI. színtől kezdve a rajz sötétebb lesz, a színek jellege is megváltozik. Ádám ezentúl nem ölt történeti alakot, Ádámnak tudja magát, csak nézi az emberek dolgát, de részt nem vesz benne. Ez részint azért van, mert e szintől kezdve nem történetet rajzol a költő, hanem a jelent nézi és bírálja; részint a költőnek abból a különös föltevéséből származik, hogy az újkorban »nin-

csen már kiváló . . . hogy tudjuk már mit érez, le kell szállnunk a nép nagy rétegéhez«. A modern költészetről is azt mondja, hogy »többé nem nyilatkozik eget megrázó ős titáni harcban«. Kell-e ezt a nézetet komolyan cáfolnunk? A költő a történeti, művészi és tudományos életnek mély depressziójában a forradalmak leverése után írta művét, de azért századunknak is vannak tündöklő csillagjai az életnek minden terén, nagy tudósai, költői, nagy államférfiai, hadvezérei, szónokai, kik nem állnak a múlt nagy alakjai mögött. De részint mert nem állnak még oly távol tőlünk, hogy a költő szabadon bánhasson velük, részint mert Madách az újkorban még nem látta kibontakozni nagyságukat, mást nem igen tehetett, mint hogy a következő szinekben Ádámot csak mint az események nézőjét szerepelteti.

De bizonyos, hogy ettől fogva Madách keserűbb lesz. A londoni szín egészen sötét, nincs egyetlen egy világos pontja. Az egyes alakzatok e kaleidoszkopban mind lehangolók, a javulásnak még csirája sem mutatkozik. A költő sehol sem talál egy vonást sem, mely iránt rokonérzésünket keltené. A legsujtóbb kritikával illeti állapotainkat, de igazságos-e? Igazán nincs-e már tiszta művészet, önzetlen tudomány, nőerény, emberszeretet? Az emberiség, mely a XIX. századig Miltiadeseket, Tankredeket, Keplereket, Dantonokat tudott szülni, egyszerre elsatnyult, meddő lett? De nem vitatkozunk a költővel, csak konstatáljuk, hogy midőn a jelent nézi, szeme, lelke elborúl; nem úgy értjük ezt a színt, hogy immár le kell mondani az emberiségről; a költő nem esik kétségbe, de csak azokat a vonásokat domborítja ki, melyek a jelen állapotokat türhetetlenné teszik és a társadalomnak új alakulását követelik. Mint ha mondaná: Ha a jelen vívmányai nagyok is, mit ér oly rendje az életnek, mely milliókat arra kárhoztat, hogy nyomorogjanak és csak elenyésző kisebbségnek biztosít jólétet? Ez az emberiség jövő fejlődésének a problémája, ezen fordul meg további sorsa.

Ismerhette-e Madách ezt a jövőt? Volt-e annyira elbizakodott, hogy hihette, hogy ismeri? Ki teheti ezt föl róla? Igazán falanszterekben fog-e valamikor élni az emberiség? Madách épp oly kevéssé tudhatta, mint bárki más a földön.

Ki meri megjósolni — nem ami holnap vagy tíz év mulva fog történni — hanem a történet jövő folyásá-

nak csak irányát is? Madách komoly, mélyen gondolkodó és nemesen töprenkedő lelkétől távol állott ilyféle elbizottság.

A XII. színtől kezdve *a költemény elveszti pozitiv jellegét, igazi álommá lesz, mely nem a költő meggyőződését, hanem aggodalmait, félelmét, kétkedését fejezi ki.* Mintha a költő mondaná: A jelen rendje igazságtalan, türhetetlen, de hogyan meneküljünk belőle? Ajánlgatnak szocialisztikus, kommunisztikus elméleteket. De ezek az elméletek nem számolnak az ember egyéniségével, mely nem türi a képzelt, mesterséges rendnek nyomasztó igáját. Mely más mód áll rendelkezésre a bajok orvoslására? A költő nem tudja, senki sem tudja, senkinek az elmélete nem dicsekedhetik közkeletüséggel. Képzelhető-e egyáltalán, hogy az élet rendjét valamely elmélet változtathatná meg egyszerre és gyökeresen? Igy fejlődött-e eddig az élet? A falanszteri szín nem a költő valamely pozitiv előrelátásának, meggyőződésének, hanem azon aggodalmának a kifejezése hogy az ajánlott orvosság talán még rosszabb, mint a betegség, melynek gyógyitására szánják.

Más aggodalom is kínozza a költőt. Hátha azoknak a fizikusoknak van igazuk, kik azt állítják, hogy a nap valamikor, néhány százezer év mulva, ki fog hülni, hogy ennek következtében és talán más okok miatt is a föld nem tudja majd eltartani a rajta hemzsegő milliárdokat? Mi lesz akkor az emberiségből? De persze ez nem pozitiv tudás. Más fizikusok más nézeten vannak, és mindnyájan megegyeznek benne, hogy egyelőre, néhány százezer éven át, nincsen veszély. Ez a kérdés semmiesetre sem sürgős. A legmagasabb szempontból nézve az emberi dolgokat, ez is eszébe juthat a gondolkodónak — a görög filozófusok közül sokan fejtegetik, hogy a világ élete periodikus jelenség, élet, melyre romlás, romlás, melyre új élet következik — a mi világunk végének a gondolata lehet percnyi kínos álom, melyből azonban csakhamar gyarló tudásunk eszméletére ébredünk. Ki merészkedik ilyenekről bizonyosat állítani? Oly jól ismerjük-e a világ számadásának egyes tételeit, hogy a végső összeg levonására gondolhatunk? Az ilyenek nem pozitiv meggyőződések, hanem aggodalmak, kétségek, kérdőjelek, melyek önhittségünket jótékonyan mérséklik, gyermeki gondtalanságunkat megszüntetik, de életkedvünket meg nem ronthatják. Nem is e végett irta őket a költő, mert akkor mit jelentene a XV. szín? A költő szándékát igy magyarázzuk: A múlt az emberi

nagyság fényes példáit mutatja, de egyszersmind a tömeg hálátlanságát, a nemes eszmék iránt való fogékonyság hiányát. Ha a jelent nézzük, sötét felhőket látunk, a nagy szociális kérdés tárul föl előttünk. Mi lesz az emberiségből? Merre indul? *Nem tudjuk.* Csak egyet tudunk. *A míg van erőnk, küzdjünk.* Mert van értékes dolog a világon, a lélek nemes tüze, a nő, mint e tűz ápolója, a szerelem, a művészet, az eszme. Egyebet nem tudunk. Minden egyebet Isten eltakart előttünk. *És emberi életet másképp mint ettől a tudatlanságtól környezve, nem is képzelhetünk.* Ember, ki tudná a jövőt, mindent, nem volna ember. »Ne kérdd tovább a titkot, mit jótékonyan takart el istenkéz vágyó szemedtől«. Az ember élete sötétben való tévelygés, egyedüli vezércsillaga, mely némileg megvilágítja útját, hogy amire az isteni szózat lelkében készti, azt bízó lélekkel végezze. Az ember a föld szülöttje, az anyag erőinek rabja; de van az emberben, amit semmi anyagiság meg nem magyaráz, semmi Lucifer meg nem ért, a magasba való törekvés, az eszme, a szerelem, a szép. Tudatlanságának sötétségén keresztül ez viszi föl a magasba.

Az Ember tragédiájában vannak sötét vonások, de a mű nem a kétségbeejtő pesszimizmus dala. Apotheozisa ez a lélek nemességének, egy modern költő felfogásában, ki ismer minden kétséget, mely a modern embert gyötri, de minden kétséggel szembe száll. Sokat nem tudunk, sok aggodalmas kérdés kínoz bennünket, gondtalan életörömről és bizalomról nem lehet szó, de ha az emberi élet minden mélységét fölkutatjuk, mégis megnyugvással folytathatjuk küzdelmünket.

Az Ember tragédiája ezt hirdeti:

Az emberi léleknek van isteni ereje, az a nemes fölbuzdulás, melylyel az emberiség boldogítására szolgáló eszméket keresi és értük küzd. Ezerszer elbukhatik e küzdelemben, de föl nem hágy vele. Oldalán a nő, szívében a szerelem, körülötte a szépség, az isteni erő származékai, melyek az élet sötétségében a fölfelé vezető utat megvilágítják előtte és minden kétség ellen megvédik. Egyebet nem tudunk.

Az élet rendeltetését, végső célját, igaz értelmét nem ismerjük, nem ismerhetjük, nem is akarjuk ismerni. Embernek lenni annyit tesz, mint így küzdeni, ahogyan mi küzdünk, a homályban, kétkedve és bízva. »Csak az a vég! csak azt tudnám feledni«! A vég? Kell hogy feledjed.

Így értelmezzük az Ember tragédiáját.

e) *Az Ember Tragédiája és Goethe Faustja.*

A világirodalom hasonló művei közül csak egyetlen egynek volt közvetetlen része Az Ember Tragédiája keletkezésében: Goethe Faust-jának. Ez inspirálta Madáchot, ez élesztette benne a szikrát, mely lelkében alkotó erővé vált. De azért Madách műve nem utánzása Faustnak, nem is hasonlít hozzá, habár egyes hasonlóságok, melyekre rámutattunk, kézzel foghatók. Madáchnak eszébe se jutott ezeket a hasonlóságokat valamikép takargatni. Ismerte saját koncepciója eredetiségét és nem féltette a Goethe művével való összehasonlítástól. A hasonló részeknek is egészen más a jellegük és értelmük az ő művében. Épp ezért a két mű összehasonlítása nagyon tanulságos és még inkább megvilágítja Madách művét.

Hasonló a két mű *thémája.* Az emberi élet sorsát, értelmét keresi mind a két költő; Ádám is, Faust is mithikus egyéniség, mindkettő a tipikus, az igazi embert jelenti; Ádám és Faust alakjában az emberiség sorsa tükröződik. De már itt is kitünik a nagy különbség. Ádám mithikus alakja tipikusabb, jelentése áttetszőbb; Ádám az első ember, tehát *az ember,* kiben az ember ősi vonásai tisztán föltünnek. Faust mithosza a renaissance talajában gyökeredzik, mágus ő, a titkos tudományok mestere, szines, konkrét alak, poétikusabb mint Ádám, de a mű eszméjét nem tükrözi oly tisztán. Ádámban egészen magunkra ismerünk, Faust lelkét is megértjük, de mágusi tudománya mégis idegen előttünk. Faust képzeletünkre hat mélyebben, Ádám értelmünkre. Faust művészibb, Ádám filozofikusabb alak.

A mű kerete és szerkezete is hasonló. Faustnak a kezdete is az égben játszik; itt is Mefisztó birálja Isten művét, főleg az embert és fogadást ajánl az Úrnak, hogy megrontja, akire az Úr különösen hivatkozott, hivét, Faustot. Az Úr rááll a fogadásra és megindul Faust története, melynek lefolyása után ismét égi jelenet következik, mely Mefisztó kudarcával végződik. E részekben is Madách műve filozófikusabb, Goetheé művészibb. Faust égi jelenetében a játszi humornak is része van, mely előre sejteti velünk a mű befejezését; Madáchéban súlyos ünnepélyesség hangja szól, az egész emberiség, sőt az egész teremtés sorsáról van szó, Lucifer mint világelv megtestesítője lép elénk. Faust utolsó jelenete a miszticizmus titokzatosságába vész, Madách művének vége ugyanoly jellegű mint kezdete, logikus, világos befejezése a műnek.

Az alapfelfogásban is van hasonlóság. Goethe is azt tanítja, hogy »jó embernek jó utat sugalmas ösztöne mutat« (Ein guter Mensch, in seinem dunklen Drange, ist sich des rechten Weges wohl bewusst); hogy »míg küzd az ember, addig téved« (Es irrt der Mensch, so lang' er strebt); hogy az ember soha sem mondhat le a küzdésről (Mikor heverő ágyra dülök, az nap, legyen, megsemmisülök: Werd' ich beruhigt je mich auf ein Faulbett legen, so sei es gleich um mich gethan!); hogy »az érdemel csak éltet, szabadságot, ki azt naponta meghódítni kénytelen« (Nur der verdient sich Freiheit wie das Leben, der täglich sie erobern muss); az angyalok énekében rejlő végszó is hasonló:

Megmentve a szellemvilágnak
Nemes tagja a kárhozattól.
Ki mind magasbra törve fárad,
Az olyat megválthatjuk attól.
S ha benne az égi szerelemnek
Volt munkás része szintén,
Az üdvözültek eléje mennek
Őt szivesen köszöntvén.

(Gerettet ist das edle Glied | Der Geisterwelt vom Bösen: | *Wer immer strebend sich bemüht,* | *Den können wir erlösen;* | Und hat an ihm die *Liebe* gar | Von oben Theil genommen, | Begegnet ihm die sel'ge Schaar | Mit herzlichem Willkommen.)

Faust utolsó két sora pedig:

Das Ewig-Weibliche
Zieht uns hinan.

Ime az Ember tragédiájának főgondolata: *A küzdelem megváltó ereje, a nőnek, a szerelemnek megváltó szerepe.*

Egyéb hasonlóságokra csak röviden utalunk. Faustot is Mefisztó végig kiséri az egész életen át, mint Ádámot Lucifer; Faust is az öngyilkosság küszöbén áll, mint Ádám; Mefisztó is az utolsó percben azt hiszi, hogy győzött és kudarcot vall; Mefisztónak is azt mondja az Úr, hogy az ő szerepe az embert megóvni a tespedéstől. Faust is mindig elbukik és újra fölemelkedik; Ádám is megtanulja a rezignációt, mint Faust; Faust is az élet különböző viszonyait éli át, más-más eszmékért hevül, mint Ádám.

Részletekben való hasonlóság is van elég. Faustban is az angyalok kara hangzik föl a mű elején; a föld

szelleme jelenik meg a hősnek; Faust-Margit Mefisztó-Mártha párhuzamos jelenetére emlékeztet a konstantinápolyi szín némely részlete; a Faust-Wagner jelenetre a Kepler-tanítvány jelenet; a londoni szín hókusz-pókuszának, a porrá hulló ékszereknek is van mintája Faustban; maga az ékszer-motivum is Faustból való. Egyes mondások, gondolatok is Faustot juttatják eszünkbe stb. Ime minden aggodalom nélkül tárjuk föl e rokon vonásokat, melyek meggyőzően bizonyítják, hogy Goethe Faustja mély hatással volt a költő lelkére és valósággal megtermékenyítette. *De épp ezek a vonások tesznek bizonyságot Madách eredetisége és önálló ereje mellett.* Mert ezek a rokon vonások mind más jelentésüek Madách eredeti koncepciójában. A nemes ércet, melyet Faustban talált, Madách megolvasztotta és új alakba öntötte. Kisebb erejű szellem utánozta volna Goethét; Madách nem utánozta Goethét, nem versenyzett vele: mást, újat alkotott.

Mindenekelőtt egészen új Madáchnak az a gondolata, hogy az emberi sors értelmét *a történeti élet folyamatában* keresi. Faust is az élet viszontagságain megy keresztül, de bár fantasztikus módon, mégis egyéni élet keretében. A szerelmet élvezi, a császár udvarán él, Helenával frigyre kél, a tenger ellen küzd, hogy embereket boldogítson. *Ádám átéli az egész emberiség való történetét.* Faust az egyéni élet minden irányát meríti ki, Ádám a történeti élet minden jelentős mozzanatát szenvedi el. Faust az egyéniség, Ádám az emberiség fejlődését tünteti föl. Hogy mit jelent e különbség, következményeiből itélhetjük meg.

Az egyéni fejlődés főproblémája: mi e fejlődés eszménye, milyen az igazi ember, mily akadályokkal kell megküzdenie? Az ember véges lény, tökéletességről nála nem lehet szó, legnagyobb ellensége saját lelkében lakik, féktelen vágyakozásában, önzésében, bűnös hajlamaiban. A legnagyobb veszedelem, mely fenyegeti, hogy saját magát elveszti, eltesped, elsülyed, lemond minden nemesebb törekvésről. Az egyéni fejlődés főproblémája: a bűn, az emberi lélek eltévelyedése, hogyan tisztúl meg a hozzátapadt szennytől, hogyan emelkedik föl bukásából. Ez van Faustban. Faust nem ismerte az életet, foliánsok közt töltötte idejét, a kétségbeesés környezi, midőn Mefisztó segítségével újra élheti elvesztett ifjúságát, kirohanhat az életbe, hogy annak minden kincsét élvezze. Első lépése bűnbe sodorja. Margitot megejti, boldogtalanná teszi, a halálba űzi. De nem vész el. Újra felemelkedik, kimegy a nagy

világba, itt is botlik, de tisztul és végül a közösségért való munkásságban lel megnyugvást, az odaadásban találja boldogságát, önös hajlamainak megfékezésében gyógyul ki korlátlan vágyakozásának vészes bajából.

Az ember tragédiájában *az egyéni fejlődés problémája nem létezik.* Ádám nem esik bűnbe, ő elejétől végig, leszámítva a lankadtság némely momentumát, a nemes egyéniség, mely a közösségért él. Mi hiba van Fáráóban? Hogy a dicsőséget keresi, milliók szabadságának árán, nem az ő bűne, hanem a történeti fejlődés e korszakának jellemző sajátossága. Miltiades, Tankred, Kepler, Danton a költő felfogása szerint nemes férfiak, kiknek egyéni tévelygéseiről a költő nem szól. Faust azzal *végzi* pályáját, hogy a közösségért való türelmes, odaadó munkásságban találja föl az emberi élet eszményét; Madách Ádámja ezzel *kezdi* életét.

Az ember tragédiájának thémája az emberiség fejlődése, ennek a főproblémája: Megy-e előre az emberiség? Van-e foganatja az emberiségért folytatott küzdelemnek? Van-e jutalom a küzdő számára? Ez a kérdés Faustra nézve nem létezik, és e kérdés körül forog Madách műve. Ezért van Madách művében a nagy, örökös ellentét a nép és a népnek vezére közt, a nemes lélek küzdelme és a nép fogékonytalansága és hálátlansága közt. Az Ember Tragédiája — a nemes lélek tragédiája, Faust — az egyéni fejlődés ideális története. Madách a szabadság, egyenlőség eszméivel vívódik, az állami és társadalmi élet különböző formáit taglalja, az emberiség jövőjén töprenkedik és ezzel fejezi be művét, hogy, bár nem tudjuk, mi sorsa lesz az emberiségnek, bár sötét kételyek tépik lelkünket, küzdenünk kell, mert isteni szózatot hallunk lelkünkben, mert a lélek a maga nemes fölbuzdulásának közvetlenül, minden okoskodása nélkül, sőt minden ellentmondó okoskodó ellenére föltétlen értéket tulajdonít, mely boldogítja, amennyire ember e földön boldoggá lehet. Van értékes a földi életben: saját öntudatunk.

Ime két egymástól teljesen elütő eszme, két különböző oldala az emberi életnek, mely e két művet minden külső hasonlóság mellett is merőben elkülöníti egymástól. Azért mondottuk, hogy Madách épp e hasonló vonások fölhasználásával bizonyította be eredetiségét, mert egészen eredeti, Goetheétől teljesen önálló koncepció megalakítására használta föl.

Ezt más szempontból is átláthatjuk. A nagy írók

koruk gondolatát tükröztetik, idejük szellemét fejezik ki. Goethe költeménye a XVIII. század terméke; Madáché nem Goethe művének utánzása, hanem a mi korunknak sajátos, megkapó kifejezése.

A XVIII. századnak alig van érzéke a történeti fejlődés jelensége iránt. Keresi az elvont igazságot a történeti élet terén is, akár a mathematikában, mely a XVII. és XVIII. század tudományos gondolkodásának ideálja. Gondoljunk csak Rousseaura, ki az abszolut jó alkotmány eszméjét keresi és az emberi természet abszolut vonásait. Ő a történeti életet csak az emberi természet elferdülésének fogta föl.

A XVIII. század azonkívül az individualizmus kora. Az egyéniség föltétlen jogát hirdeti, az egyéniség fejlődését vizsgálja. E század egyik uralkodó filozófusa, Leibniz, tanítja, hogy minden ami van, egyéni, és minden, ami egyéni, saját belső törvényei szerint fejlődik, halad előre, tökéletesedik. A műveltség ideálja, hogy minden, ami az emberben van, minden tehetsége, halandósága szabad tért nyerjen a fejlődésére. Az ember főtörekvése legyen, hogy magamagából mintegy műremeket alkosson, melyben minden erő harmóniába olvad, minden csira kifejlődhetik, minden egyoldalúság megszünik.

Ez volt Goethe életideálja is.

A XVIII. század végre az optimizmus ideje. Nemes bizalommal van eltelve, bízik az ész erejében, a fölvilágosodásban, az emberi természet benne rejlő, jóra vezető ösztönében. Rousseau tanítja, hogy ha az emberi természetet szabadon fejlődni engedjük, magától jóra fordul, mert az ember természettől jó. Ha eltávolítjuk a multból ránk maradt akadályokat, előítéleteket, balvéleményeket, babonát, ha fölszabadítjuk a népet, az boldog lesz. A francia forradalmat is ez a meggyőződés szülte, ez szabta meg irányát.

Goethe Faustja századának ezt a meggyőződését fejezi ki: Jó embernek jó utat sugalmas ösztöne mutat. Faust az individuálizmusnak, az egyéni fejlődés eszményének, az életbe vetett bizalomnak evangéliuma. Igaz, hogy a végén más hurt penget. Faust első koncepciója a XVIII. század hetvenes éveinek elejéből való, de csak hatvan évvel később, néhány héttel halála előtt fejezte be a költő. Végső szózata már új hang. Az egyéniség fejlődésének az az ideálja, ha a közösség számára tanul meg élni. De az a befejezés nem változtatja meg a mű jelle-

gét. Csak magyarázza, miért érintkezik Goethe művének vége Madách művének elejével.

Mert a mi századunk uralkodó gondolatjai egészen mások. Ami iránt a mult századnak éppenséggel nem volt érzéke, a történeti fejlődés, a mienknek egyik legfőbb problémája. A történet tudományát is a mi korunk teremtette meg. A fejlődés gondolatát a mi századunk vizsgálta meg minden oldalról. Mi nem hisszük, hogy a történeti élet csak elferdülése az igaz emberi természetnek. Mi nem hiszünk az aranykorszakban, mely a történeti életet megelőzte.

Mi azt valljuk, hogy a történeti fejlődés gazdagította az emberi természetet, habár sajátos módon, nem »éppen egyenes irányban látszik haladni.

Az individuálizmus is hátra szorult gondolatunk világában. Nem az egyéniség elvont harmónikus kifejlődése a fődolog előttünk, hanem az egésznek a jóléte, fejlődése. Azt valljuk, hogy minden egyén a közösségnek köszöni azt, amije van, jóformán mindenét, nyelvét, gondolkodását, jólétét. Csak a közösségben leszünk emberekké és maradhatunk emberek. Szakítsd ki az embert a közösség talajából és úgy elsenyved, mintha a fát kitépnék a maga földjéből. Van-e jogunk csak magunkra gondolni? A mi korunk főproblémája a közösség, a nemzet, a nép, hogyan neveljük, organizáljuk, vezessük, hogy az emberileg a lehető legjobb állapotba jusson. Nem mondhatunk le egyéniségünkről, nem adjuk magunkat oda egészen a közösségnek, magunk számára is akarunk élni, de ideálunk az, hogy a közösségért való élet benne legyen egyéni életünkben.

Optimisták se vagyunk a XVIII. század módjára. Súlyos szellemi válságokon mentünk keresztül, átestünk a materializmus, a világfájdalom és pesszimizmus betegségén, ha ugyan átestünk, de a régi naiv bizalom mégis elveszett. Tudjuk, hogy nem vagyunk függetlenek az anyagtól, látjuk, hogy a francia forradalom igéretei nem teljesültek, nem tudjuk, miként oldjuk meg a nagy szociális kérdést, sok kérdőjelet látunk ott, hol a mult század vakon hitt és bízott. Öregebbek lettünk. Kissé szkeptikusok vagyunk, sok mindent kétséggel illetünk; még több dologra nézve nyiltan valljuk, hogy nem tudjuk, néhányra nézve, hogy soha sem is fogjuk tudni.

Ily nagy változásokon ment keresztül nem egészen száz év alatt világfölfogásunk.

Madách műve *ennek a mai világfelfogásnak hirdetője* és örök dicsősége szerzőjének, hogy a költő sok helyütt prófétai ihlettel megérezte és kimondotta, amit csak ma látunk és tudunk határozottan. Egészen más szellem lengi át, mint Fausté. Az emberiség történeti fejlődésének nagy költeménye ez. A történeti fejlődés főproblémáját tárgyalja, az emberi közösség gondolatát. Az emberi értékeket vizsgálja meg ujra, szabad, kételkedő éles gondolkodással. Az illuziókat kegyetlenül föltárja. A hazugságokat lerontja. A bajokat fölfedi. A veszedelmeket látja. Még a kínos töprenkedéseket, távoli lehetségeket sem hallgatja el. De az egész század, az egész emberiség lelkéből beszél, midőn a kétségbeesést erős kézzel eltávolítja és arra buzdít bennünket, hogy habár munkánk foganatját nem ismerjük, ne mondjunk le, éljünk a közösségért, mert küzdelmünk maga magában, a lélek öntudatában találja jutalmát, ez az öntudat pedig a maga ősi forrására, isteni eredetére vall. A mű mithosszal kezdődik és mithosszal végződik. De a mű legvégén mithosz és realitás egybeolvad. Isten a mű megoldása. Nem tudjuk, hová visz bennünket a történet árja, de lelkünk isteni ereje érezteti velünk, hogy Isten intézi a világ sorát. Madách hivő lélek. Hite az emberi lélek mély ismeretéből fakad.

Küzdjünk, mert bízva küzdhetünk.

III. A műnek művészi formája.

Az ember tragédiájának értéke nem művészi formájában, hanem a költői gondolat erejében, a koncepció nagyszerűségében, eszméinek bőségében keresendő. A művészi forma ereje nem adatott meg költőnknek, elemzésünknek erre vonatkozó részét rövidre szabhatjuk. Igazságtalanok volnánk, ha ebbeli hiányainak föltüntetésével, melyekért a költő gazdagon kárpótolt bennünket, oly szempontokat alkalmaznánk, melyek e műnek nem felelnek meg. Az ember tragédiája nem közönséges dráma és nem közönséges verses mű; filozófiai költemény ez, mely gondolatainak szépségével és nagy szabásával hatja meg szivünket. A gondolat válik itt költőivé, a gondolat teste szinte mellékessé lesz. Az Ember Tragédiája a gondolatnak műremeke. A gondolat jelentőségét föltüntetni volt célja előbbi bő fejtegetésünknek. A többire nézve beérhetjük néhány rövid megjegyzéssel, melyek az előbbiekben is számos kapcsoló pontot találnak.

a) *A mű drámai formája.*

Utaltunk rá, hogy már *a mithikus mese alakításában* a költő nem tudott belső ellenmondástól szabadúlni. Lucifer az Úr ellenében vállalkozik rá, hogy a világot megdönti. Hogyan vállalkozhatik erre, tudván, hogy ez nem fog neki sikerülni? Ádám nem fogja magát megölni, meg fogja indítani a történet járását, azt senki jobban mint Lucifer nem tudhatja, mert hiszen ő mutatja neki a jövőt! De ha más szempontból nézzük a dolgot, ha csak az álomképeket tekintjük, melyek tényleg folyton Ádám bukásával és végül az egész emberiség romlásával végződnek, így sem igazolhatjuk egészen a mesét; mert sem Ádám egyes kudarcai nem Lucifer műve gyanánt tekinthetők, sem az emberiség romlását nem Lucifernek tulajdoníthatjuk; ellenkezőleg, az ember mindig saját erejénél fogva emelkedik föl újra és csak a nap kihülése, a föld romlása dönti sírba. Nem szellemi hatalom győzi le Ádámot, hanem az anyag ereje. Mintha valamely drámának hőse nem tetteinek következménye folytán menne tönkre, hanem mert halálos betegség éri vagy valamely buta véletlen öli meg. De ha az eszkimószínt nem tekintjük is, csak az előbbieket, még pedig abból a szempontból, hogy Ádám elpártolt az Úrtól és saját erejére támaszkodva küzd; akarhatjuk-e, akarja-e a költő, hogy máskép küzjdön? Eddig is Isten mindig vele volt, lelkében hordozta, ez az amit Lucifer nem értett meg, amit Ádám, a történet nézője, nem tudhatott, de amit az Úr a végén kinyilatkoztat. Ádám nem pártolt el az Úrtól és nem tért hozzá vissza, csak jobban megértette, amit álmában látott. A mithosz nem födi soha egészen a gondolatot, de itt a disszonáncia mégis a rendesnél nagyobbnak látszik.

A *történet dramatizálása* is nagy akadályokat gördített a költői alakítás elé. Van valami megragadó abban a gondolatban, hogy az ember mindig ember marad, hogy az emberiség nagyjai mind azon egy ősi tipusnak változó formában való megjelenései, hogy egyetlen egy hős, kimagasolva az emberek közül, megy végig a történeti életen — de többféle veszedelem is fenyegette a költőt. Mi fogja ezeket az egyes szineket művészileg is egybekapcsolni, hogy a hős azonossága mintegy érzékileg is kitűnjék? Hogyan fog az egyik szín a másikból kifejleni? Mennyiben fogja a költő a történeti igazságot megóvhatni? Mikép fogja a műnek ezt a részét befejezhetni, holott a történeti élet nincsen befejezve? A költő nagy leleményességgel és költői erővel szállt szembe ezekkel és más e rendbeli nehézségekkel,

de mind nem tudta legyőzni. Megkapó e tekintetben a műnek az a vonása, hogy Ádám a színek elején egészen átalakul azzá a személyiséggé, ki e szín középpontja, de gyakran sejtelmek kelnek benne, hogy ő már más körülmények közt élt, a mű végén pedig rendesen fölébred és új kort kíván, új csatára indul, új eszmét gondol. Ez illuziót kelt, ez művészi vonás. De az egyes színek, mint láttuk, nem fejlenek ki mindig egymásból, ámbár e tekintetben is gyönyörű közvetítéseket talál ki a költő. Igy az óvilág összedülése végén Péter apostol jelenik meg és hatalmas szava elfelejteti velünk, hogy a keresztény szín nem a rómaiból fejlődik és fejlődhetik; Dantont se tudta a költő a rendes módon Keplerből származtatni, de Kepler megálmodja Dantont, ami találó, mélyen igaz és költői. Csak a rá következő szín (Kepler és tanítványa) kevéssé drámai, csupa fejtegetés és nem következik se a Danton színből, se az első Kepler színből. A költőnek szüksége volt erre a színre, hogy a londoni színt bevezesse, de csak mesterségesen illeszthette a többiekhez.

Mégis merev, kevéssé alakítható anyagnak bizonyúlt más tekintetben a történet. Ádám a XIII. színben azt mondja, hogy ámbár annyiszor bukott, az eszmék, melyekért küzdött, mégis előre vitték az emberiséget. Ez igaz, de hol és miben látjuk ezt a műben? A történeti életnek ezt a fontos vonását a költő nem tudta megérzékíteni, ez lehetetlennek is látszik, azért mondjuk, hogy a történet merev anyaga sokszor lehetetlenné tette a művészi formálást.

De még hagyján a jelenkorig. Ezekben a színekben mégis van mozgalom, küzdés, drámai élet. De az újkorban, mint már megjegyeztük, Ádám már nem álmodik többé, tudja, hogy ő Ádám és csak nézi az életet. Nincs is egységes cselekvény, csak jelenetecskék mozaikja. A falanszteri jelenetben nagyon érdekes, hogy egy késői évezred szempontjából nézi a költő a mi életünket, ez elfelejteti velünk, hogy mégis csupa reflexió az egész, melyre csak a szín végén következik drámaibb mozgalom. A világűrben való lebegés is csak nehézkesen következik a falanszteri jelenetből, de kellett a költőnek annak az igazságnak a szimbolizálására, hogy az anyagtól függünk, melyre azután az eszkimó-jelenet, mint e függés tragikus eredménye következhetik. Ez logikus, de kevéssé költői, nincsen is előkészítve. Végül sehogy se lehetett művészileg megérzékíteni, hogy a falanszteri és az eszkimó-jelenet csak a költő aggodalmait, tépelődéseit fejezi ki, hogy ezek csak a történeti élet rajzá-

hoz bigyesztett kérdőjelek, amely körülmény a mű tiszta megértését is veszélyezteti. De a történeti élet rajzát be kellett fejezni véglegesen és erre más mód tényleg nem kínálkozott. A költő mélyen átgondolta művének minden részét, a részek minden kapcsolatát és nagy intellektuális élvezet a költő gondolatának erejét kinyomozni, de ez mégsem mindig művészi élvezet, sokszor csak annak némi pótlása.

Végül az egyes jelenetek alakítása járt a legnagyobb nehézségekkel. Ezek voltaképp egyes megrázó drámák, de nem fejlődhetnek ki, összezsugorodnak, hogy együttességükkel hassanak. Hatnak is, de minden egyes szín veszít erejéből, vázlatossá lesz, csak azoknak a vonásoknak a kiemelésére szorítkozik, melyek az eszmét szolgálják. Mindegyikben találunk szép részleteket, de a logikai konstrukció váza mégis nagyon kilátszik. Az »intencio« néha már a szín elején zavaró módon válik érezhetővé. Hatalmas az *első szín*, az égi jelenet, némely elvont okoskodás mellett is rövid és velős, igazi megnyitó. De a *paradicsomi jelenet* tele van elmélkedéssel, a *harmadikban* is csak a viziók nagyszerűsége feledteti el velünk, hogy semmi se történik. Az ókori élet rajza általában sikerült; igen szép és magas szárnyalású az Éva jelenet az *egyiptomi színben*, mozgalmas és drámai a *görög kép*, szines, változatos és befejezésével nagy lendületű a *római szín*, egyike a legszebbeknek. *Tankred* jelenetében is van erő, de nincs benne igazi egység: a homousion-rész igen lazán függ össze az Isaura-részszel, mely utóbbi föltünően halvány. A költő nyilván el akarja ítélni a keresztény eszme két elfajulását, az üres theologiai harcot és a klastromi élet kinövéseit, de a kettőnek összefüggését nem formálhatta meg művésziesen. Legszebb része a műnek a három *Kepler-jelenet;* főleg az első mélyen megható, Kepler beszélgetése Évával, általában Kepler lelki életének rajza művészi tekintetben a mű gyöngye, a rövid Danton-jelenet is, rohamos kifejlésével magával ragad bennünket. Annál gyöngébb a következő jelenet. A *londoni élet* egészen szétfolyik, semmi művészi egység sincs benne, csak versbe szedett, elkeseredett és mégis prózai kritikája korunknak. A jelenet a világűrben hatalmas lendületű, bár nem oly szines mint Kainé. A *falanszteri szín* is érdekes, de visszataszító az eszkimó-jelenet; a költő bátran levonja benne kompozíciójának végső következményeit, de az egész mégis lehangol bennünket és a jelenet sivító diszszonanciáját nem enyhíti semmi nyájasabb vonás. Fenséges páthosz hangja vonul végig az utolsó szinen, melynek gyors kifejlése is el-

ragadó. Lucifer kitörése, mint Beöthy találóan mondja, mélyen és erős költői érzékkel van gondolva. Ünnepiesen magasztos Ádám fohászkodása és az Úr felelete. De Madáchban mégis erősebb a gondolkodó, mint az alakító erő, gondolatait megnemesíti, de nem formálja költői tehetsége. Ezért szereti az allegóriát, a művészi formálásnak ezt az értelem-szülte pótlását, mely gondolkodásának lendületét néha mégis oly erősen érezteti velünk.

b) *A mű alakjai.*

A mondottakat a mű alakjainak vizsgálata is megerősíti. Nem kell hosszabban fejtegetnünk, hogy Ádám és Éva már szerepüknél fogva *(a férfiú, a nő)* elvont gondolatok képviselői, nem igazi élő alakok. Ami az egyént egyénné teszi, a véletlen vonások, az egyetemes emberi tulajdonságoknak különös változatai, az egyéni élet tarka szine — Ádám és Éva alakjában hiába keresnők. Mily halvány a legtöbb férfialak. Miltiades, Sergiolus, Tankred! Danton is inkább történeti jellemrajz. Éva alakja változatosabb, de már Éva helyzeténél fogva erő és bélyegzettség nélkül való. Megrajzolja az odaadó, a tiszta lelkű, a feslett, a lemondó, a hitszegő, az ideális, a vad, az eladó nőt, az anyát — de mindig vázlatosan, szinte elvontan. Lucifer alakjában nincs művészi élet, egység sincs benne, majd a gonosz szól belőle, majd a felsőséges, mindeneket világosan látó ész. Csak a Kepler-jelenet ebben is kimagaslik, Kepler és neje elevenebb, igazabb, művészibb alakok. A jellemrajznak ez a gyöngesége összefügg a mű filozófiai jellegével, de a költő erejének korlátaira is utal. A személyek beszéde nem jellemző, Éva gyakran úgy beszél, mint Ádám, Lucifer mint Ádám, Ádám mint Lucifer. Amidőn jellemzésre szolgáló dolgokat mondanak, néha azokra a primitiv képekre emlékeztetnek bennünket, melyeken az alakot és körülményeit nem a kép ismerteti, hanem az alak szájából kilógó teleírt cédula. Mindjárt a második színben azt mondja Ádám Évának: »A függés látom életelv neked«. Mily száraz, elvont szók, mily erőszakosan szándékos, elvont jellemzés! Hogy mondhatja Éva a harmadik színben, amit nem is sejhet még: »Nekem meg büszkeségem az csupán, hogy a világnak anyja én leszek«? Mégis vannak a jellemzésben is egyes megkapó vonások. Mily igaz például, hogy Fáráó, már átalakulása után, azt mondja Lucifernek, szeretné mégis tudni, mi lesz nevéből egy pár ezredév után; nem tud oly könnyen elszakadni régi ideáljától. Igy váltakoznak találó jellemzések hideg tanítások-

kal. Mily elvontan oktatja például Lucia Kimon fiát! A gondalat szép és igaz, de nem Lucia szájába való. Viszont érdekes és változatos Évának a jellemzése a római színben, hogy annál színtelenebb legyen a konstantinápolyiban. Hogy mondhatja Lucifer a londoni színben »S míg emberszív van, míg eszmél az agy, s fennálló rend a vágynak gátat ír, szintén fog élni a szellemvilágban tagadásul *költészet és nagy eszme*«. Ez Ádám gondolkodása, nem Luciferé. Más helyeken is Lucifer kiesik szerepéből és Ádámként beszél. De itt is tapasztaljuk, hogy a gondolat ereje fentartja az alakokat is, mint fentartja a mű drámai formáját. Amidőn a gondolat kilép a hideg közömbösség légköréből, amidőn az embert egészen eltölti és a szívből is táplálkozik: akkor valósággal költészetté válhatik, mely szívünket is magával ragadja.

c) *A mű nyelve.*

Madách művének nyelve is hasonló fogyatkozásokat mutat. Valamint nincs benne jellemző erő, azonképp híjján van a zenei bájnak, a rithmikus varázsnak, az érzéki erő tónusainak is, ámbár Arany János sokat javított rajta és nagy nyelvművészetével nem egy nagyon is kirívó hibáját eltüntette, más helyen csekély módosítással igazi szépséget adott neki.

De ne időzzünk a fogyatkozásoknál, melyekre mindenki könnyen találhat példát és élvezzük itt is, amivel a költő kárpótolt bennünket, *a gondolat kifejezésének pregnáns erejét.* Kevés költőnk és nyelvművészünk tudott elvont gondolatnak oly erősen bélyegzett, oly mélyen az emlékezetbe vésődő kifejezést adni, mint Madách, kinek mondásai már közkincsévé lettek irodalmunknak. Nyelvművész ő is, az elvont gondolat kifejezésében; a gondolat ihletétől válik költővé és művészszé. Ki tudott úgy összesüríteni gondolatot, mint Madách e szavában: »Oh, ez űr között hová lesz énem zárt egyénisége«. Mily ereje a gondolatnak fér el e rövid sorban: »Szíveden keresztül a jajszó mint villám fejembe csap«. Páratlanul plasztikus és velős az a négy sor, melyre már figyelmeztettünk: Pedig mély tenger a nép stb. Ritkák az oly dallamos sorok: S kivált ha még dalt hallok és zenét, nem hallgatom a szűk korlátú szót, de a hang árja ringat, mint hajó stb.; ritka az ékesszólásnak az a hatalmas példája: Te nyomorú faj! gyáva nemzedék, vagy oly gyönyörű kitörés, mint: Kétséges rang-e hát szellem, tudás? stb., de gondolatoknak bélyegzett, erős, találó kifejezésében senki íróink közül

meg nem haladja Madáchot. Nem egyenletes és egyforma ebben sem nyelvének művészete, néha küzd a nyelvvel, de az ihlet pillanatában nehányszor a legmagasabbra emelkedik.

Amit Madách a nőről mondott, némi módosítással ő reá alkalmazhatjuk. Gondolatai szíverén keresztül szűrődtek költészetté, dallá. Egy Goethenél a gondolat és művészi forma klasszikus harmóniába olvad; képekben tud gondolkodni, képzelete és gondolkodó ereje mintha egygyé nőttek volna. Ki mondhatja, hogy Faustnak előbb volt meg eszméje, mint alakja? Együtt születtek; Faust alakjában benne élt eszméje, Faust eszméjét sohasem fejezte ki Goethe másképp, mint művészileg megformálva. Madách nem ily fajta művész. Nála a gondolat keresi formáját; de a gondolat oly erővel kél, oly hévvel fejlik ki, hogy fogyatékos művészi mezével is, néha meztelenül elvontan elénk lépve, művészileg hat ránk. Madách a gondolat nagy művésze. Ezért kereste ezt a filozófiai thémát. Ezért emelkedik ki ez az egy műve a többiek sorából, melyek mind gyöngébbek, és vált klasszikussá. Az a ritka eset történt, hogy egy erős tehetség, hosszú küzdés és keresés után, rátalált arra az úgy látszik egyetlen thémára, mely neki megfelel, melyben egész erejét érvényesítheti. Ezért alkotott Madách egyetlen egy remekművet. Olyan ő, mint azok a vulkánok, melyek egyedül állnak, szédítő magasságra emelkedve. A teremtő erő nem hegyláncban fejlett ki benne, egy nagy erőfeszítéssel egy égbe nyúló csúcscsá magasodott ki.

IV. A mű története. Madách Imre.

Az Ember Tragédiájának irodalmi története sok tekintetben igen érdekes és tanulságos. Megjelenése az irodalomnak nagy és meglepő eseménye volt, mert senki sem sejtette, hogy Madách Imre, ki ekkor mint országgyűlési képviselő már számot kezdett tenni, költő. 1840-ben, tizenhét éves korában, kiadott ugyan egy kis verses füzetet *(Lantvirágok)*, de ez az ifjúi szárnypróbálgatás, úgy látszik, csak magánkörnek volt szánva; 1840—1861. elég sokat írt, de semmit sem adott ki, még csak meg sem mutatta senkinek, amit írt. Tartózkodásában része lehetett irodalmunk fejletlenebb állapotának, házasságának, mely után egészen a gazdálkodásnak élt, a forradalom után a nemzeti szellem mély lehangoltságának, de a főokot mégis a költő zárkózott természetében, nagy becsvágyában és szigorú

magabirálatában kell keresnünk. Amit írt, félretette és hosszabb ideig hevertette. Akkor újra elővette, az idegenné vált művet objektive megbírálta és ha nem tetszett neki, tűzre vetette vagy fiókjába temette. Maga írja Arany Jánosnak, hogy az Ember Tragédiája volt első műve, mely ezt a próbaidőt kiállotta. De ez csak arra bátorította a költőt, hogy most a művet a főpróbának, mások ítéletének vesse alá. Megmutatta Szontágh Pál barátjának, ki azt a tanácsot adta a költőnek, hogy kérje ki Arany János ítéletét. Ez döntő esemény volt irodalmunkban és Madách életében. Arany János ítéletétől tette függővé a költő nemcsak a mű sorsát, hanem egész irodalmi pályáját. Ha ez az ítélet kedvezőtlen, akkor elégeti művét, »Ádám utolsó álmát a purgatórium lángjai közt álmodta volna végig«, és fölhagy az írással. Arany János finom és biztos ítélete mentette meg e művet a magyar irodalomnak. Azt írja Tompának, hogy fölfedezett egy igazi talentumot, hogy az Ember Tragédiája hatalmas gondolatokkal teljes, hogy írója első tehetség Petőfi óta, ki egészen önálló irányt mutat. Madáchnak meg azt írja, hogy műve »úgy koncepcióban, mint kompozicióban igen jeles mű. Csak itt-ott a verselésben, meg a nyelvben találok némi nehézkességet, különösen a lirai részek nem egészen zengők. De így is, amint van, egy kevés külsimítással *irodalmunk legjelesebb termékei közt foglal az helyet*«. (1861. szept. 12.) Arany János azontúl is hatalmas pártfogója maradt a műnek. Ő olvassa föl egyes részleteit a Kisfaludy-Társaságban és tudósítja a költőt a fölolvasás nagy hatásáról (»győztünk barátom, eddig győztünk és fogunk ezután is«), ő fogadja 1862. április 2-án a Kisfaludy-Társaság kebelében, mely sietett a költőt tagjai közé választani, ő vállalkozik arra a legnagyobb szolgálatra, melyet költőtársának tehetett, hogy a művet, melyet a Kisfaludy-Társaság kiadott, sajtó alá készítse, elejétől végig a legnagyobb figyelemmel átnézze, nyelvi és verselési tekintetben simítsa, javítsa. A mű első kiadása 1862 elején jelent meg; már 1863-ban követte a második »tetemesen javított« kiadás és a költő halála után 1869-ben a harmadik »tetemesen javított« kiadás. Azóta is több kiadás kelt el. 1880-ban megjelentek a költő összes művei *Gyulai* Pál kiadásában (Athenaeum), 1895-ben az Összes művek második kiadása vált szükségessé; az Athenaeum népies kiadást is rendezett az Ember Tragédiájából 1886-ban, ennek a második kiadását 1887-ben, ezenkívül négy ízben adta ki Zichy Mihály képeivel. (L. Morvay: Magy. Tan., ki Arany

módosításait, megjegyzéseit, az egyes kiadások eltéréseit nagy gonddal és szorgalommal összeállította.) Irodalmunk történetében kevés példa akad valamely műnek ily gyors és egyetemes hatására, melyet a mű súlyos filozófiai természete még nevezetesebbnek tüntet föl.

Az irodalomtörténetre fontos feladat várakozik; megmagyarázni, hogyan fejlődött Madách az Ember Tragédiája írójává, hogyan született meg és alakult a mű a költő elméjében, milyen volt költői tehetsége, gondolkodása, fantáziája. E feladat megoldására már többen vállalkoztak; nehézzé teszi, hogy Madách Imre igen zárkózott természetű volt, még közeli barátai se tudták, mi lakozik benne, főművének megjelenése után pedig csakhamar betegeskedni kezdett és már 1864-ben, okt. 4-én meghalt. A következőkben az eddigi vizsgálatok főbb eredményeinek vázlatát adjuk.

1. Madách Imre élete.

Madách Imre életére nézve eddig a főforrás *Bérczy* Károlynak »Madách Imre emlékezete« című emlékbeszéde volt, melyet Gyulai az Összes művek első kötetében közöl. Vázlatos, de találó képe a költőnek, melynek fővonásai ezentúl is megmaradnak. Ujabban *Morvay* Győző gyüjtött Madách családjánál, rokonainál és barátainál adatokat, melyeket »Adalékok Madách Imre életéhez« (Budapest, 1898) címen kiadott. Terjedelmes, a részletekbe hatoló életrajzát a költőnek írta *Palágyi* Menyhért (*Madách Imre élete és költészete* Athenaeum 1900), mely adatainak bőségével, elemzése finomságával, a költő lelkébe való elmélyedésével és szinte rajongó lelkesedésével kiváló emléke lesz a költőnek. Madáchról még nehány magvas értekezésünk van, melyek szelleme alkatát is taglalják, ezek közt főleg *Gyulai* Pál Előszava az Összes művekhez, *Riedl* Frigyes tanulmánya (Budapesti Szemle 1880) és *Morvay* műve figyelemre méltók.

Madách Imre 1823 január 21-én született Alsó-Sztregován, Nógrádmegyében, a családnak ősi kastélyában. Atyjáról, Imréről, ki már 1834-ben meghalt, alig tudunk többet, mint hogy leginkább gazdaságának élt; anyja, kesseleőkeői Majthényi Anna, kiváló, erős és fenkölt lelkü és akaratú nő, ki férje halála után férfias energiával kormányozza házát, viszi a gazdaságot és neveli öt gyermekét: Marit, Annát, Imrét, Károlyt és Pált. A család egyike a legrégiebbeknek, törzsfáját az Árpádházbeli

királyok koráig vezetheti vissza, Radon de Oszlánig (1235), IV. Béla hű kisérőjéig, és ezentul is »a Madách nemzetség története mindig szorosan egybeforrva marad a nemzeti ügygyel«. »Csatatűzben és békés munkával, törvényhozásban s a tudomány művelésével, amennyire a zivataros idők követelik és engedik, a nemzeti megmaradásnak és a nemzeti szellem haladásának tántorithatatlan bajnokai. Nem pártoskodó, kapaszkodó, hitet és pártállást csereberélő honfiak s talán ez okból nem kerülnek az országnagyok legelső sorába. Önző családi politika nélkül mindvégig igaz lélekkel szolgálva hazájukat, azon becsületes történeti nemzetségek közé tartoznak, kiknek köszönhetjük, hogy a magyar nemzet még él«. (Palágyi M. Madách Imre élete és költészete. 32—33. l.)

Anyja igen gondos nevelésben részesíti gyermekeit, kik közt Imre föltünést kelthetett kora érettségével. Már hat éves korában tud egy francia felköszöntőt szépen leírni. A koránérés egyik jellemző tulajdonsága marad a költő fejlődésének, kinek oly fiatalon kellett meghalnia. A gyermekek otthon tanulnak, Imre a váci piarista gimnáziumban állja a vizsgálatokat, az első osztályról már 1830-ban, mikor még alig nyolc éves. 1832-ben, április 13-án kelt a harmadik osztályról szóló bizonyítvány, még tizedik évének befejezése előtt! Minden bizonyítványa egyébiránt *eminens*. A tanulásban azonban nagyobb szünetek állnak be, valószinűleg gyakori betegeskedése folytán. Úgy látszik, már ez időben jelentkezik szívbaja, mely egész életén át kiséri, közpályáját meg-megakasztja és korán sirba dönti. A gyermekek otthon nagy buzgalommal és becsvágygyal tanulhattak, egy kis hetilapot szerkesztenek *(Literaturai Kevercs)*, melyből egyetlen egy szám maradt fenn. E számban Imre, Sólyom néven, a ptolemeuszi világrendszerrel kapcsolatban a napok nevének eredetéről és a triásról meg tetrásról (a hármas és négyes szám) értekezik. A lap mottója Berzsenyi e verse: »Ész az Isten, mely minket vezet, — Melynek hatalmán minden meghajol«. Ily komoly észjárású a mi hősünk; már a szülői házban gyüjti nagy tudásának kincsét, mely később mély gondolkodásának és költői alakításának kész anyagául szolgál. Madách mindig tudta, hogy a költőnek tanulnia is kell sokat és a Kisfaludy-Társaságban tartott székfoglalójában szemükre hányja költőinknek, hogy nem tanulnak semmit. »Aggodalmas elégedetlenséggel nézem korunk költőinek azon túlnyomó irányát, melylyel borzadva min-

den tanulmánytól az ihlet megölőjének tekintik, melylyel a tudós elnevezést majdnem gúnyjául bélyegzik a költészetnek«.

Miután hat osztályt így magánúton végzett, anyja a fiúkat 1837-ben Pestre küldi, ahol Imre a gimnázium utolsó két osztályát nyilvánosan végzi a piaristáknál, majd az egyetemen a jogi karon az első évet hallgatja. Palágyi érdekes képét adja pesti tartózkodásának. Meglepődve olvassuk egyik levelében, melyben anyjának egy szemrehányására felel, hogy a tizenöt éves fiut a halál gondolata bántja. »Mutatja ugyis mellem és egészségem, hogy nem oly igen hosszú lesz a földi pálya«. Az egyetemen szoros barátságot köt Lónyai Menyhérttel, tagja egy kis körnek, melyet Lónyai Menyhért gyűjt maga köré, és melynek rajtuk kívül tagjai Lónyai Albert, Andrássy Manó és Gyula, br. Balassa Antal, Beniczky Ödön és Boronkay Rudolf. Az ifjak irott heti lapot adnak ki (»Mixtura«), melynek Madách lirai költője. (Palágyi M. 56. l.) Az a nemes törekvés fűzi a fiatalokat egymáshoz, mely e nemzedéket oly korszakossá tette történetünkben, a forradalom előtt eszményi tartalmat adott a közéletnek, a forradalom után fentartotta a lelkeket és Magyarország föléledését tette lehetségessé. E korban nőttek fel és teltek meg nemes idealizmussal, nagyratörő tervekkel azok a férfiak, kiknek az új Magyarország kialakulását köszönjük. Hogy a komoly és korán ért Madáchra mily hatással volt ez az élet, ez a társaság, az mutatja legjobban, hogy már ez időben beszél egy anyjához intézett levelében »irói pályájáról«, verseket ír, melyeket barátai ki akarnak tétetni az Athenaeumban, színdarabot! melynek eljátszatására Földváry akarja rábirni. Bérczy is említi, hogy Madách elhozott hozzá néhány verset és legőszintébb, legszigorúbb véleményét kérte. Bérczy e versek nyelve és technikája ellen tett kifogást, mire Madách azt mondta: Tűzbe velök! Ez a 15—16 éves ifjú azt akarja, hogy nagy mértékkel mérjék s mihelyt meg nem felel, lemond. Le tudok én mondani mindenről, írja egy alkalommal anyjának. Ilyen marad élte végeig, magasra törő lélek, érzékeny, becsvágyó, de talán betegeskedése miatt inkább szemlélődő, a cselekvő élettől talán némileg idegenkedő, magába mélyedő, zárkózott, magába meg nem bízó, aki fiókja számára dolgozik és csak mikor az Ember Tragédiája megírása után érzi, hogy a neki jutott fejlődést elérte, fedi föl magát barátai előtt.

A második jogi évfolyamot, talán betegeskedése

miatt, otthon végezte Bory László ügyvéd vezetése mellett 1841-ben. Az ügyvédi oklevelet 1842-ben, dec. 19-én állitották ki neki, kitünő osztályzattal. Irói tüzét e közben boldogtalan szerelem is szitotta. Lónyai barátjának huga, Adeline (Etelka), volt ifjúi rajongásának első tárgya; midőn vallásküloönbség és egyéb okok miatt le kellett róla mondania, irta azt a verses füzetet (Lantvirágok), mely után minden további művét gondosan rejtegette a világ előtt. Otthon azután befejezte tanulmányait és Sréter János nógrádi alispánhoz, majd ennek halála után Fráter Pálhoz került joggyakornoknak, ahol megismerkedik a megyei élettel és titokban irja drámáit és verseit. Ebből az időből valók *Jó név és erény, Commodus* és *Csak tréfa* című darabjai, melyek közül csak az utolsó maradt ránk teljesen. E darabot Gyulai Pál nem vette föl az összes művekbe, csak Palágyi beható elemzéséből és azokból a töredékekből ismerjük, melyeket a költő *Egy őrült naplójából* cím alatt lirai verseinek gyűjteményébe fölvett. Madách e művében, mely mint dráma gyöngének látszik, a megyei életből veszi tárgyát, annak társadalmi életét, alakjait, cselszövényeit, gondolatait rajzolja. Egyetlen műve ez, melyben a való élet képét akarja föltüntetni. Meglepő e művében a fölfogás sötétsége, a hang keserűsége, az ifjú reformer kegyetlen itélete emberekről és dolgokról. Madách ekkor kötött barátságot Szontágh Pállal, kinek élces, gúnyos szelleme mindvégig hatással volt Madách fejlődésére és korán ábrándítja ki tanulói eszményeiből. Szontágh szellemét érezzük a Csak tréfa című dráma keserűségében. De Madách sokkal önállóbb, tevékenyebb lélek, hogy idegen hatásokat csak egyszerűen befogadna. Szontágh Madách életének e fontos korszakában csak annak a tanításnak lehetett erős közvetítője, melylyel az élet szolgált az ifjú költőnek. Aki ily fiatalon, közvetetlenül a tanulói padból, de korán érett észszel, belekerül az életbe, az akkori magyar megyei életbe, és állásánál, összeköttetéseinél fogva bepillanthat ez élet kulisszái mögé, cselszövéseibe, rugóiba, menthetetlenül kiábrándul és vagy olyanná lesz mint a legtöbb, ki, hogy boldogulhasson, neveti a maga ábrándjait és elfelejti őket, vagy, ha finomabb érzésű, keserűséggel, gúnynyal telik meg, lelkébe zárja eszményeit, de lenézi az embereket és veszedelmesen vergődik az átalakulásnak, az érésnek abban a válságában, mely épp ezeket a sziveket támadja meg a leghevesebben. A *küszöb korszaka* ez, amidőn már nem vagyunk ifjak, még nem vagyunk férfiak, a legnagyobb mértékeket és

mintákat hordjuk lelkünkben és a legkövetelőbbek vagyunk mások iránt. Ez az a kor, melyben se tanár, se mester, se fölebbvaló nem elég jó nekünk, mindenkit lenézünk, mert senki sem éri föl idáljainkat. E korszak Madáchra különösen vészes volt, mert érzékenyebb, rajongóbb, komolyabb volt mint mások, a társaság pedig, melybe került, frivolságában maga vetette le álarcát előtte. Érdekes, hogy Madách Szontághgal együtt egy *Nógrádi Képcsarnok* című epigramma-gyűjteményt írt, mely kéziratkép forgott a társaság körében és melyben a két ifjú író elég élesen csúfolja ki a megye vezérlő egyéniségeit és saját magát is. Jellemző, hogy Szontágh ezeket írja Madáchról:

Madách Imre

Most liberális vagy, van nexusod és tudományod,
Oly magasan hordod kis pisze orrod azért.
Várjunk csak kis időt, míg léssz Nógrádban alispán,
Elpárolg elved, s megmarad a magas orr.

Igy beszélnek az ifjak az életunt tapasztalat hangján, az elvek elpárolgását látták sok esetben és tréfára fordulva szólal meg lelkükben az a félelem, hogy ők is úgy járnak majd. Míg Szontághban minden tréfára fordul, Madách komoly és nehézkes lelkében minden keserűséggé és tragikus érzéssé válik. Emlitett drámája tragikusan végződik, a hős megöli magát. Még megdöbbentőbbek azonban a drámában elszórt gondolatok, melyeket, mint említettük, Egy őrült naplója cím alatt versei közé fölvett: Az embernek csak két vezérrugója van, a gyomor s a szemnek ingere. — El a lángészszel, elront mindent, nem való e földre. — Az emberek a jót emberségesnek hívják, a roszszat embertelennek, holott fordítva jobb volna. — Az ember macskafaj, csakhogy körmét szivében rejti. — Barátság, hon, szerelem — váltók, melyek készpénzül mennek, de leszámoláskor nem kellenek senkinek. — E kor embere házasságrontó, szerelemszövő, tanácsban dús, tettben szegény Lázár, más örömén sír, más baján nevet... »de szivemnek mégis van vigasza: hogy jobb az ember soh'sem is vala«. — A világ egy nagy patkányfogó, ki benne van, rést mindhiába kér, hogy éljen, fel kell falni társait, a legerősebb végre csak megél; — Mi vagy te, szerelem? Tán égi tűz, miként hiú gőggel dicsekedel? Por lángja vagy, s felforralt vérünkkel mint illat a virággal, hervadsz el. — A lyány bűvös növény, virága oly deli, de elrejtett

gyöke méreggel van teli. — Miért nem hervad szivünk is, mint a lyány, miért oly muló tartós szerelmünk tárgya? — A nagy Kopernik csillag-rendszere legbiztosabb vezér az égen fent; ily biztos rendszer: emberek között gaznak, csalárdnak tartani mindent. — Nem kell ezeket a gondolatokat nagyon komolyan venni, de figyelemre méltó írójuk lelke, mely nem Szontághtól tanulta a keserű gúnyt, a cinikus hangot, — ilyeneket nem tanul az ember — hanem saját magából fejlesztette. Láttuk, hagy Madách igen érzékeny szívű, igen magasra törekvő lélek, aki nagyon gyorsan és minden közvetítés nélkül került a való élet körébe; filozófiai lélek is, ki az egyes jelenségről hamar fölemelkedik az egyetemeshez, szeret általánosítani; egyszerre kellett neki kiábrándulni, és általánosító hajlama az egész világot fekete színben mutatja neki. Jól mondja Riedl, hogy »Madách az elveszett illuziók költője, költészetének alaphangja az illuzió és a kiábrándulás«. Csak egy ponton akadunk meg. Ezen a világfájdalmas válságon sokan megyünk keresztül, de az erősebb lelkek előbb-utóbb kibontakoznak belőle. Hogyan van, hogy ez az érzés mélyebb gyökeret eresztett Madách lelkében? Életének további folyása tán erről is felvilágosít bennünket.

A megyében, mely akkor a politikai élet páratlan iskolája volt és majdnem összes államférfiainkat nevelte, Madách csakhamar kezdett szerepet vinni. 1842 elején tiszteletbeli megyei aljegyzővé neveztetett ki, mint vendég jelen van az 1843/44-iki pozsonyi országgyülésen, a védegyletért kardoskodik, a megye nagy reményeket fűz jövőjéhez.

De 1843-ban torokbaj miatt kénytelen lemondani az aljegyzőségről, mely alkalommal a megye őt a táblabirói címmel felruházza. Ez évben írja ifjúkorának legnevezetesebb művét: *Férfi és nő*, melylyel 1843-ban akadémiai pályadíjért versenyez; a husz éves ifjú nem nyeri el a díjat, nem is érdemelte meg. Később át akarta dolgozni a művet, de csak akarta, a mű eredeti formájában maradt ránk és így került az összes művek közé. Ez a mű legfontosabb okmánya a költő fejlődésének; az egész Madách megvan benne, de nyersen, durván, fejledezve és sokszor eléktelenítve azoktól az egyenetlenségektől, melyek később el fognak simulni. Már a dráma tárgya is nevezetes; Heracles és Deianeira története, de merőben más mint »A trachisi nők«-ben Sophoklestől, kinek műveit a költő gondosan tanulmányozta. De görög szellemnek, görög fejlődésnek,

görög karmóniának nyoma sincs ez erőszakos, túlságokkal teljes műben. Herakles nem a nagy görög nemzeti hős, hanem az emberiség képviselője, mint később Ádám. Igy egyetemesíti Madách a maga hősét. »Én Istengyermeknek születtem egykor s anyámtól csak sárgépemet nyerém; hogy korcs legyek, sem ég, sem föld fia; hogy mint korcsszellem fölfelé sóvárgjak, hogy mint sár másszak a földnek porában«. Ez Ádámnak is lesz panasza, melylyel Lucifert vádolja: »Te nem mentél meg a súlyos bilincstől, melylyel testem por földéhez csatol«! A nagyot, a hatalmasat, az egyetemeset Madách már itt is keresi, az egész emberiség sorsát kérdi. Herakles óriási alakja izgatja a nagyszerüt kereső költő fantáziáját, de — és ez jellemzi az ifjú alkotását — az ő Heraklese belsőleg még egészen fantasztikus és mégis sivár alak. Lelkének egész tartalma: viszonya a nőhöz és e viszony fölfogásában a költő naiv és durva, a sárban fetrengő és zavarosan, tehetetlenül tisztább légkörbe kivánkozó.

Herakles megunta hű feleségét és azt kereken megmondja neki, nem egyszer, hanem sokszor. »Még egyszer mondom, vén vagy, nem szeretlek«. Herakles szereti a szép Iolét, aki azonban ifjú lantost szeret. Herakles megtudja és rémítő dühre fakad. Hogy tobzódik a mi Madáchunk itt az erős kifejezésekben, shakesperei tulzásokban! Zeus ellen fordul, kérdőre vonja, vádolja. Hogyan tudja majd a költő ezt a durván kigondolt, titánoskodó és mégis üres történetet befejezni? A madáchi, a jobb vonás ebből a műből sem hiányzik. A költő már nem egészen rabja lobogó vérének, sejti és keresi a nemesebb megoldást. Herakles Zeustól nőt kér, ki el nem hervad és meg nem csalja és Zeus Hébét, az ifjúság istennőjét küldi hozzá, ez csókolja meg, midőn Herakles a máglyára lép, hogy elégesse magát. Herakles megszabadult. »Szabad vagyok és oly szabad, minő nem voltam még, nincsen remény, dicsőség, szerelemvágy keblemben; a nemes szellem kiküzdött a földnek porából és nő nem dulja fel többé nyugalmát«. A mű mottója: »A férfi nagy nő nélkül is«; a mű gondolata, hogy Herakles legyőzte a szerelmet, megtisztult, Hébéhez tér. Hébe a férfi megszabadulásának szimbóluma, de a megszabadulás is, ennek szimbóluma is — csak sejtelem, törekvés, nem tiszta gondolat. Senki sem sejtette volna, hogy »A férfi és nő« írója valamikor meg fogja írni Az Ember tragédiáját, de Az Ember tragédiája megérteti velünk A férfit és nőt. Az ember sorsának kérdése föl van vetve és megoldása meg

van kisértve. A kérdés formája még alantas, megoldása zavaros, de később a kérdés tartalmasabb, megoldása tisztultabb lesz.

Még két drámát írt ez időtájt, *Csák végnapjait*, 1843-ban és *Mária királynőt*, Palágyi szerint 1844-ben, de amazt 1861-ben, ezt 1855-ben átdolgozta és csak ez újabb formájukban ismerjük őket. Madách nyilván keresi költői útját és bizonytalanul tévelyeg. A társadalmi drámában próbálkozott meg, majd szimbolikus költeményt írt, most az irodalmi áramlatot követve a magyar történelmi dráma útjára tér. De a fiatal költő még nem ért sem a történethez, sem igazi drámai cselekvény megkomponálásához; e két drámának csak egyes szép részletei vannak, egészükben csekély értékűek. A gyöngébbik köztük, Mária királynő, alig egyéb mint drámatizált krónika, lendület, terv, belső összefüggés nélkül való. Nem mondható, hogy a költő nem látja alakjait, azt sem, hogy nem tudná őket jellemezni. De, hogy úgy mondjam, csak arcképüket látjuk, jellemzően megrajzolva, nem cselekvésben kifejlő jellemüket. Ez arcképcsarnokban lebilincselően emelkednek ki Mária királynő, Zsigmond, Szofra, Palisnyai és még néhányan, de ők sem intézik a cselekvényt, a költő nem uralkodik a szétfolyó anyagon. Néha-néha egy már ismert hang hallik, pl. midőn Károly azt mondja nejének, hogy »a férfi nem csupán szeretni vagyon teremtve, lelkébe nemesb érzéseket is oltott az Istene, dicsvágyat, kötelességérzetet«, vagy új hang csendül meg, mely később meg fog erősbödni; a nép lelkének jellemzése: »Csak húr a nép, melyet a nagyok pengetnek«, »sohasem vártam mást tőled nép, te hitvány eszköz, gyilkolni kész kard a mi kezeinkben«; Madách férfiideálja »A fennálló ellen küzdni kéjem, fellázadtam, mert harc kell és ingerültség, hogy érezzem, hogy élek«; de e drámában ezeknek sincs jelentőségük, csak Madách gondolkodásába engednek bepillantanunk.

Csák végnapjain meglátszik, hogy a költő Az Ember tragédiájának befejezése után és az ötvenes évek politikai érzéseinek és gondolatainak hatása alatt dolgozta át. A dráma egységesebb, Csák fenkölt alakja kiemelkedik és uralkodik a cselekvényen, maga e cselekvény egyszerűbb és egységesebb. A rozgonyi csata után indul meg a dráma cselekvénye, Csákot leverték, Robert Károlyt választották királynak, a csatatéren gyülnek össze a legyőzöttek, a továbbiakról tanácskozni. Csák kimondja, hogy egyelőre váraikba vonulnak, megfigyelni a történendőket. Csák ma-

gával viszi Erzsébetet, III. András király leányát, kit Magyarország királyának tekint, de a többiek közül többen elsompolyognak, hogy Róbert Károlyhoz pártoljanak, Zách Bódog is. Egy igazi történeti dráma kifejlését várjuk ezek után. De közbevegyül egy rikitó szinü romantikus fonal, mely az egészet elrontja. Csák hivei közül az egyik Omode volt nádor legifjabb fia, Dávid, őrülten szerelmes Erzsébetbe és ez a szerelem tehetetlenül és esztelenül tombolva tulharsogja az egész drámát. Négy évig vár Csák trencséni várában, de midőn látja a király garázdálkodását, uj fölkelésre határozza magát. Csakhogy nincs kiért. Erzsébet, irtózván a vérontástól és Dávid szerelmétől, kolostorba szökik és Csák ezt megtudván, eltöri kardját és bujdosik. Dávid, ki azt hiszi, hogy Csák rejti előle Erzsébetet, Csák üldözésére indul. Azon morva kolostor előtt, hol Erzsébet menedéket talált, találjuk az utolsó felvonásban Csákot is, Dávidot is, Dávidot egy orgyilkos, kit a király Csák ellen küldött, Csáknak tartja (!) és megöli, Csák pedig Erzsébet ölébe hajtván fejét, meghal. A cselekvény fordulata, Erzsébet lemondása, nincsen előkészítve és motiválva, Csák küzdelme igy jóformán a darab kezdetétől fogva tárgy- és céltalan, Dávid szerelme diszharmónikus hang az egész drámában és nyilván a dráma eredeti alakjának romantikus főbüne; mégis gyönyörü részletek vannak a drámában, maga a végső jelenet, Csák halála nagy szimboluma a magyar történet tragikus sorsának, a harmadik felvonás pedig, mely nagyon lazán függ össze a többivel és Záchot rajzolja, finoman megirt drámai jelenet, noha a bohóc föllépése Shakespearere emlékeztet. A költő főereje: jelenetek, alakok rajza és lirai hang, melyet főleg filozófiai gondolat emel vagy hazafiui érzés hevit. Drámai cselekvény megkomponálása, drámai alak lelkének következetes kifejtése nem adatott meg neki, nem is szólva technikája gyöngeségéről, melyet a legnagyobb drámairói tehetség is csak a színészettel való eleven és közvetlen érintkezésben tanul meg.

1844-ben döntő fordulat állott be életében; megismerkedik Frater Erzsikével, kit megszeretett és 1845. julius 20-ikán nőül vett. A fiatal pár a családnak egy másik birtokán, Csesztvén lakik és él zavartalan boldog életet. Vége a »Csak tréfa« pesszimisztikus érzésének, a Férfi és nő egetverő nőgyülöletének, de ugy látszik vége a nagy irodalmi vállalkozásoknak is. A költő gazdaságának él, 1846-ban ujra hivatalt vállal a megyénél, megyei főbiztosnak

választatván meg, legfölebb egy-egy lirai versre jut idő és alkalom. De ezek közt akadnak igen szépek, főleg a leirók, melyeken Vörösmarty, Petőfi és Arany János hatása látszik. Kevésbbé sikerültek a fantasztikus, elbeszélő költemények, melyekben a régi, romantikus, erőszakos hang csendül meg, pl. Nabukodonozor álma, a Vampir stb. Midőn az ország forrongani kezd, Madách régi betegsége megujul; 1848 elején hivatalában helyettesiteni kell, a forradalom alatt lantja elnémul, karja meg van bénítva. Pál öcscse, már 21 éves korában a megye alispánja, a forradalmat szolgálja és a háboru fáradalmaiba belebetegedve, meghal; nővére, Mari, férjével a forradalom után külföldre akar menekülni, de Lugosnál oláh rablók ölik meg őt, férjét és gyermekét.

Maga a költő 1852-ben fogságba kerül, mert egy politikai menekülőt rejtett magánál. Pozsonyba hurcolták később Pesten internálták, végre 1853-ban, augusztus havában haza térhet. A fogságból kelt néhány szép verse, melyekben benső családi érzés és honfiui fájdalom hangjai harmóniába olvadnak. »Jó természet, mellyel Istenem megáldott, most a próba napján emberül megállott; aki a világot mosolyogva néztem, meg nem törve várok hosszu türelemben. Oh, pedig bájos volt, melytől eltépettem, melyben munkálkodtam, költöttem, szerettem, az a kis világ . . .«

Az egyikben azonban egyszerre bús hang üti meg fülünket: »S most, midőn szabad vagyok mehetni, aki úgy epedtem értetek, minden léptemnél erőm enyészni érzem s a jövőtől rettegek. — Keblem elszorul, szorongva kérdem: Mit lelek, nem ért-e semmi baj?«

A költő sejtése, melyre nejének levelei, talán hiresztelések is némikép előkészíthették, nagyon is jogosultnak bizonyult. Távolléte alatt nagy katasztrófa felhői gyültek össze családi boldogsága fölött és csakhamar kitört a zivatar, mely egészen tönkre tette. Morvay azt irja, hogy Madách már fogsága alatt bensőleg elhidegedett, utána nyiltan elidegenedett nejétől. Palágyi igen részletesen tárgyalja az esetet; szerinte Madách, ki fogságából kiszabadulva Sztregovára ment családjával, mert Csesztvén házasodni készülő öcscse, Károly telepedett le, ott egy ideig zavartalanul folytathatta családi életét. A szakadás 1854 telén történt. »Imre elküldött magától — irja a nő anyósának, kivel soha össze nem fért, de a kihez az utolsó pillanatban fordult — *»ezt érezém, hogy megérdemeltem.«*

Palágyi közli a válási okiratot, mely 1854 julius 25-ikén

kelt és melyben »közmegegyezéssel egymástól örökre és végkép elválnak«. A nő 1875-ben a nagyváradi kórházban halt meg.

»Madách — mondja Bérczy, — nem szólt, nem panaszolt s még legbizalmasabb barátja, Szontágh Pál előtt sem említé soha, miért hogy házában csak egy nő látható s ez gyermekének nagyanyja. Sőt, ha erre csak legtávolibb vonatkozást is sejthetett, ha bárki mást ért csapásról volt szó, szinlett részvétlenséggel, hideg, sőt néha cinizmusig terjedő gúnynyal nyilatkozott róla.«

Verseiben is kevés egyenes és egyéni vonatkozás van életének bús történetére. Mily belső rázkódásokon ment keresztül, mutatja e négy sor, mely a válás jelenetére vonatkozik:

> Ellenállottam nőnek, hogy könyörge,
> Szerettemet hallgattam, mint zokog;
> Most már jöhet sorsomnak bármi vége,
> Nyugodtan várom, oh erős vagyok!

Igazán erős volt. *Egy vetélytárshoz* című versében fásult nyugalommal tesz szemrehányást barátjának, aki elárulta és könnyelmüen eldobta a barátságot »a nő porban csuszó szerelméért, melynek még röpte sincsen a siron túl, mert az anyaggal, szépséggel alélt.« »Csak addig jó a nő, míg azt se tudja, hogy rosszá is lehet, ha úgy akar; ő tudja már, mert el birt hagyni engem és bennem a varázst, mely véd, takar.« »Mit vesztettem hát? Bálványok dülének szivemben össze, semmi, hogy velök lelkemnek istenségét is kilöktem, kihalt világon egyedül ülök.«

És ujra fölmerül a régi hang, a keserü pesszimizmus, melyet boldog családi élete oly messze üzött tőle. Három évvel válása után, 1857-ben verses levelet ir Szontágh Pálnak, melynek keserü ize mutatja, mily rázkódásokon ment keresztül e büszke, magába vonuló, igen érzékeny sziv.

»Te nagyon komolyan veszed, barátom | Az életet. Ne vedd, mert jaj neked: | Megátkozod az embert és világot, | Pedig mind ennek jobb hasznát vehedd. | Igaz, hogy jó világunk őrülésig | Bús, míg aztán nevetségessé lesz; | Első szakán már én keresztül estem, | S most szivem a kacajban majd elvesz.«

A vers folyamán azután a költő mindent kicsufol, a közügy harcosait, az anyát, a haldoklót, a papot, mind csaló. Soha erőszakosabb sorokat nem irt a költő. Később a kézirathoz ezeket irta: Ujra elolvastam a Pálnak töltött

mérget. Miért nem tartám azt magamnak? Eh, mit! *E méreg igazság,* ha tragédia is s az emberi természet soha sem tagadta meg magát és Ádám a teremtés óta folyvást csak más és más alakban jelen meg, de alapjában mindig ugyanazon féreg marad, a még gyarlóbb Évával oldalán.« (Bérczy: Összes művek. I. XXIX—XXXI. A költemény módosítva a versek közt is van. 190 l. Riedl téved, mondván, hogy e vers eredetije a »Csak tréfá«-ban van meg.)

Ez a pesszimizmus, mely már alig különbözik a nihilizmustól, volt a legmélyebb seb, melyet családi életének földulása rajta vágott. Az a veszedelem fenyegette, hogy elfásul minden iránt és tétlenségbe sülyed, mert érdemes-e ily világon egyébért élni mint a pillanatnyi élvezetért vagy egyéb önző vágyak kielégítésére? De külső élete csakhamar rendes mederbe tért. Anyjával lakott együtt Sztregován, fiait nevelte, vidám társaságot látott maga körül, »politikát és nejét sohasem említette.« »Imre maga víg, kedélyes, élces, jó humoru embernek mutatkozott. Csalódását is kiheverte és régi életkedvével humora is visszatért. Szerette a társas együttlétet és néha napokig együtt mulatott barátjaival. Sohasem volt haragos, sem haragtartó ember és semmiféle tréfát nem vett zokon.« (Morvay: Adalékok 10.)

A közélet is uj tért nyitott munkásságának. Egyhangulag megválasztották Balassa-Gyarmaton képviselőnek és mindjárt »első beszédével meglepte, elragadta elbüvölt hallgatóit.« Ekkor történt, hogy Arany Jánoshoz vitte el az Ember tragédiája kéziratát. Most egyszerre első iróink sorába emelkedett. 1862 januárban a Kisfaludy-társaság megválasztotta tagjának. 1863-ban az Akadémia. Mindkét helyen megtartotta székfoglalóját esztetikai értekezésekkel. De szivbaja meg-megujult és 1864 október 5-én megölte.

Ime utolsó éveinek külső története. De mi történt ez idő alatt belsejében? Behegedt a pesszimizmus sebe lelkében és mikép?

2. Madách költői fejlődése.

Madách költőileg rejtőzve fejlődött. A nagyközönség elé nem bocsátott semmit, benső barátai sem tudtak költői kisérleteiről, később sem szólott belső küzdelmeiről. A dráma vonzotta; az egyikkel, *Férfi és nő,* akadémiai pályázatban vett részt; midőn sikert nem ért, talán elkedvetlenedett, talán átlátta, hogy még fiatal és még érnie kell, — minden

esetre továbbra is rejtve tartotta verseit. Nagy becsvágya volt, csekélységekkel és tökéletlen dolgokkal nem akart előállani; az irodalmi köröktől távol állott, ösztönzést csak magából meríthetett; innét van, hogy keveset irt és tárgyait olvasmányai, ösztöne, élményei szerint választotta, nem nagy irodalmi élet impulzusai szerint. Fejlődése sem függ össze a kor és irodalom fejlődésével. Magányos lélek ő, ki magában él, saját eszmevilágában, maga keresi útját, és hosszú tévelygés után megtalálja. Ő neki is »sugalmas ösztöne« mutatta meg a jó utat.

A »küszöbön«, mint mondottuk, válságon megy keresztül, ennek fölforgató ereje szüli első költői kisérleteit, jelentéktelenebb szerelmi verseit és több drámáját, melyekből azonban csak kettőt ismerünk eredeti formájában: az említett társadalmi darabot és Herakles történetét. Csak ez utóbbi enged bepillantást eszmevilágába és költői lelkének alkatába. Filozófiai hajlam tünik ki belőle, hatalmas koncepció felé vonzódás, szertelenség, merészség, vivódás a szerelem problémájával, egyszersmind küzködés a formával, nyelvvel, ritmussal. Nehéz lélek ő, minden a mélységből tör elő, erővel, de salakosan. Költői érzése mély, de nyelve nehéz, szinte dadogó. Ez megmarad az iró jellemző vonása, Bérczy megtalálja ifjúkori verseiben, Arany János, Az Ember Tragédiájában, és ritkák azok a pillanatai, melyekben gondolat, érzés, nyelv és ritmus szép összhangba olvadnak egyik-másik versében. Talán nagyon is érzéseinek hatalma alatt áll. Mindig kettős életet él: külsőt, melyben a világ gyakorlati embere, jókedvü, eleven, — és belsőt, iróasztala előtt, melyben lobbanó indulatok, mélységes érzések, bánatos tünődések, keserű kiábrándulások embere. A költészet neki nem játék, még művészi játék sem, mindig a szivnek nagyon is eleven rezgése szól belőle. Nem objektiv. Nem tudja érzelmeit igazán lehűteni, hogy művészileg alakítsa. Az indulat hevében teremt, lelke élményeit adja, lelkének egy-egy darabját. Ha készen van, elrejti művét, mintha lelke szemérmét sértené, ha más meglátja; megitélni sem tudja, legalább egy év kell neki, hogy műve idegenné és megbirálhatóvá váljék előtte.

Nem marad egy csapáson. Mindenféle hang csendül meg lantján: komoly, szenvedélyes, titánoskodó, gúnyos, keserű; mindenféle tárgy után nyúl; társadalmi, szimbolikus, történeti szinműveket, lirai verseket, epigrammákat ir, — nyilván nem találta meg útját; csoda is lett volna, ha azon a szigeten, melyen él, megtalálta volna. Végül az

egész költői forrás családi és közéletének gondjai és boldogsága közt elsekélyedni látszott.

Ekkor új katasztrófa éri; veszedelmesebb, mert a harmincéves embert sujtja, kit azonban élete és a viszonyok korán érleltek. Ily emberek általában kevésbbé ellentállók, már készen vannak, már nem tudnak meghajolni, a körülményekhez simulni, új útra térni. Madách lelke keserűséggel telik meg; nem esik ugyan kétségbe, de ez annál veszedelmesebb, a nihilizmus mocsarához jut közel.

Hogy mi lakozik lelkében, most tűnik ki, e második válság alatt, mely a legkeményebb próbára teszi. Hazáját és családi életét katasztrófa érte; a legerősebb ember is megérezte volna ezeknek akár csak egyikét is. De a nagyobb veszélyek keltik a jóravaló lelkekben az erősebb ellentállást. Eddig talán mégis inkább játszott a pesszimizmussal, a világfájdalommal, a nihilizmussal; de éreznie kell e játék veszedelmes voltát, mely behálózza és lenyügözi. Most szemükbe fog nézni e rémeknek és le fogja küzdeni őket.

Le is fogja küzdhetni. Sokkal komolyabb lélek, hogy e játékban kedvét lelhesse, és sokkal egészségesebb, hogy e gondolatoknak immár rabja maradhasson. Két géniusz segíti a fölszabadításnak e munkájában: a dolog velejét kereső filozófiai gondolkodás és benső, költői érzés.

Eddig is állandóan foglalkoztatták az emberi lét kérdései, most minden arra készti, hogy ezeket a kérdéseket összefüggően és egyetemesen vizsgálja. A gondolkodás tévedései ellen nincs jobb orvosság, mint gondolataink végiggondolása, egyetemessé tétele, összefüggésük földerítése. A legtöbb tévedés nem egyéb mint részleteken való tapadás, a gondolkodásban való megállás, egyoldalúság, elszigetelődés. Az egészet kell nézni, még pedig minden szempontból.

Ily egyetemesítésnek, egy összefüggő világfelfogás megalkotásának minden feltétele gyűlik Madách lelkében. A főfeltétel, az egyéni hajlandóság, régen megvan benne, csakhogy eddig az elhamarkodás elferdítette. Most mélyebben magába vonul, sokat tanul, és igazán érik. Magára van utalva. Nincsen sem igazi családi, sem közélete. A hazafiúi fájdalom és gond számára kevés húr van lantján, a való élet tragédiái kimerítették a lelkeket. A csaták után is hallgatnak a múzsák, legföljebb egy-egy fájdalmas nyögés árulja el a szívek fájdalmát, reményét, elernyedését. Akik el nem tompulnak, menedéket keresnek lelkük számára a multban, a tanulmányban, a jövő előkészítésében. Madách

menedéke: gondolatainak rendbeszedése, filozófiai egyetemesítése, költői megalakítása. Így születik meg Az Ember Tragédiája.

Bérczy a Szontágh-levélhez később irt, előbb idézett jegyzetében (Ádám a teremtés óta folyvást csak más és más alakban jelen meg stb.) találja meg Az Ember Tragédiája csiráját, és könnyen meglehet, hogy igaza van. Megvan benne az emberi természet állandóságának filozófiai gondolata, de még sötét, pesszimista szinben. Csak egy szó feltünő és világosabb sugár közeledését sejdítteti. »E méreg igazság, ha *tragédia* is.« Miért tragédia? Abban a versben nincsen semmi tragikus vonás, csak nyomorúság és aljasság. Hol van itt a tragédia? Sejtjük. Abban az emberben, aki ezt a nyomorúságot látja és fájlalja, aki magasra törekszik és az emberek aljassága folytán alázuhan, Madáchban, a nemes, fenkölt lelkekben. És valóban, ez egyik fővonása Az Ember Tragédiájának. A nemes lélek küzdelmének sikertelensége a tömeg hitványsága folytán. Így bukik el Miltiades, Tankréd, Kepler; így bukik el majdan Ádám, aki az emberi gyarlóságokat végignézi az emberiség történetének tükrében.

Ádám igazán maga Madách, aki filozófiai szellemmel az emberiség történetét tanulmányozza, hogy feleletet találjon arra a kérdésére, milyen hát igazán az ember és mi sorsa van a földön. A lelkesedés és kiábrándulás hullámzását maga élte át lelkében; az elfásulást, mely Sergiolussal a kéj mámorát keresteti, ő is tapasztalta; de senkiben hivebben nem rajzolta magát, mint Keplerben, ki pihenni akar, a gondolkodásban keresi a nyugalmat, a szabadságért lelkesedik és Dantont megálmodja. Mindenki, aki Madáchcsal és műveivel behatóan foglalkozott, érezte, hogy Madách Az Ember Tragédiájában saját magát tárta föl előttünk. Bérczy szép kifejezésével lelke »hitvallomását« irta meg.

E munkában gyógyult meg lelke, tisztul gondolkodása, derült föl világfelfogása és lett harmonikusabb, bölcseséggel teli, kiengesztelődött. Minden megfinomodott; a durvaságok eltüntek, az egyoldalúságok háttérbe szorultak. Az emberi gyarlóságokat magasabb szempontból nézi, éles szemmel, de igazságosabb itélettel. Nagy rendszerbe illeszkedik minden; mindennek megvan a maga helye, mint a fejlődés egy-egy mozzanatának. Ez az egyetlen út az élet ellenmondásainak megértésére és megoldására.

Most értjük csak meg igazán, Madách életének és lelkének vizsgálata alapján, a mű hangját, gondolatvilá-

gát, alakjait, fordulatait, bonyodalmát és kifejlését. Igaz, hogy maga-magát tárja föl előttünk, magán tanulta az ember mivoltát, de jó példány volt e célra, igaz és igazi ember, erős szellem, ki magán át *az embert*, az emberiség történeti fejlődését értette meg. Nagyon szubjektiv a mű, s mégis, irodalmunkban, egyike a legobjektivebbeknek. Egy kiváló lélek önvallomása, tipikussá egyetemesítve.

A mű pesszimisztikus elemeit is most jobban értjük. A pesszimizmusból született meg a mű, hogy azután szülője ellen forduljon. Érdekes, és csak itt említjük, hogyan nyilatkozott maga Madách műve alapeszméjéről Erdélyihez intézett levelében. »Egész művem alapeszméje az akar lenni, hogy amint az ember Istentől elszakad s önerejére támaszkodva cselekedni kezd: az emberiség legnagyobb és legszentebb eszméin végig, egymás után cselekszi ezt. Igaz, hogy mindenütt megbukik, s megbuktatója mindenütt egy gyönge, mi az emberi természet legbensőbb lényében rejlik, melyet levetni nem bir (ez volna csekély nézetem szerint tragikum), de, bár kétségbe esve azt tartja, hogy eddig tett minden kisérlete erőfogyasztás volt, azért mégis fejlődése mindig előbbre s előbbre ment, az emberiség haladt, ha a küzdő egyén nem is vette észre, s azon emberi gyöngét, melyet saját maga legyőzni nem bir, az isteni gondviselés vezérlő keze pótolja, mire az utolsó jelenet »küzdj és bizzál«-ja vonatkozik.« Mely »gyöngét« ért itt a költő? Miben gyönge Miltiades, Tankréd, Keppler, Danton? Nyilván az emberi természet gyarlóságát általában érti itt a költő, mely főleg a nagy tömeg természetében nyivánul, de a nagy férfiakban sem hiányzik, kik hamar elfáradnak, kiábrándulnak, kétségbe esnek, ámbár az emberiséget mégis előbbre vitték. Íme, a költő szándékában még kevesebb a pesszimizmus mint művében. Az emberiség halad, az emberiség nagy és szent eszmékért küzd, ezeket kell meglátnunk az emberiség történetében, hogy eligazodhassunk benne. Madách éles szemmel nézi az élet sötét oldalait, de meglátja a fényeseket is. A diszharmonia csak egyik mozzanattá lett a világnak megsejtett nagy harmóniájában. Csak itt-ott, főleg a londoni szinben és a nagy kétségek fölemlítésében jut szóhoz a költő régi érzése és a gondolkodó lelkiismerete.

Az egyes alakok is jobban megvilágosodnak. Ádám férfiassága, kontemplativ természete csakúgy jellemző vonása a költőnek, mint Lucifer okoskodása, éles kritikája,

föl-fölvillanó cinizmusa. Meglehet, hogy Lucifernek — bizonyos fokig — Szontagh Pál szolgált mintául (Palágyi Menyhért), de minde vonások megvannak Madáchban is, csakhogy nem *csak* ezek a vonások. Azért van, hogy Lucifer sokszor úgy beszél, mint Ádám, Ádám is néha úgy mint Lucifer — a kiábrándulás, a pesszimizmus, aki ott leselkedik a lelkesedés mögött, hogy lehűtse és megsemmisítse. De soha célt nem ér. Ezt Madách maga-magán tapasztalta. Minden sülyedéséből újra fölemelkedik lelke, hogy újra hevüljön és végül nyugtot találjon megtisztult világnézlete légkörében. Mondhatjuk: Lucifer a régi pesszimista Madách, Ádám a megérett, megtisztult, uj Madách.

Éva alakja sokféle szinben mutatkozik. Palágyi mondja: »A nőtisztelet, amely Madách Imre költői egyéniségére oly rendkivül jellemző és nemcsak életének, hanem minden alkotásának egyik főmotivuma: első sorban bizonyára az anyához való viszonyból magyarázandó«. Bérczynek maga a költő mondta egy izben féltréfásan: »Anyámnak köszönheti Éva, hogy kirivóbb szinekben nem állítottam elő.« Az Ember Tragédiájában, mint láttuk, Éva nemes és nemtelen, tiszta és romlott, hűtlen és hű, a korok különbözősége szerint. Itt is a költő *szándéka*, régi túlzásaitól megszabadulva, hogy a nőt az engesztelő kifejlésnek egyik főrészesévé tegye. A költő is megengesztelődött. A nő még Rómában sem romlott meg egészen. A nő csodás kevercse rossz s nemesnek, de a jó sajátja, mig bűne a koré, mely szülte. A nő lelke tisztább a férfiú lelkénél, távolabb áll az érdekek mocskától, és azért meghallja az isteni szózatot, amikor a férfiú előtt elnémul. De itt inkább a gondolkodó beszél, mint a költő. A költő képzeletében eltörölhetetlen vonásokkal él a kacér, szenvedélyes, hűtlen nő, csak azt tudja igazán rajzolni. A férfi- és nőben Deianeira élettelen alak, de Jole szines; Mária királynéban csak Szofra egyéni kép, Mária puszta báb; Csákban Erzsébet szimbolum, az ingerkedő, kacérkodó Zách Klára kedves és valószerü; Mózesben is csak egy női alak érdekel bennünket: a csalfa Amra. Az Ember Tragédiájában is, Lucia meg Isaura halvány, élettelen alakok, de az egyiptomi Éva szenvedélyessége, a római nők feslettsége, Isaura kisérője, Helene, a francia forradalom pórnője stb. egy-egy merész, találó, megkapó vonással megelevenednek előttünk. A Kepler-jelenetbe saját élete tragédiáját szőtte. Csak Keplernek van egyéni története, mert Keplerbe tett legtöbbet a magáéból. Ime, hogyan került ez a részlet a műbe. Ez volt a teljes gyógyu-

lás. A maga történetét, mintha idegené lett volna, irta meg. Ez lett a mű legszinesebb, legvalószerűbb része.

De költői ereje is ez időszakban tisztul, erősbödik és gazdagszik. Néhány gyönyörű lirai verse van, melyek teljesen igazolják Palágyinak azt a nézetét, hogy liráját még nem ismerjük és becsüljük eléggé. *Gyulai* találóan jellemzi ugyan: »A borongó lélek, mely érzésbe s reflexióba sülyed, heves fölindulás és hideg gúny közt hánykódik, egészen a Madáché. Madách költői tehetség, de szorosan véve, nem lirai; a dalnak önkénytelen kiömlése, az ódának merész szárnyalása nem az ő sajátsága. Ő az elégiai ellágyulás és filozófiai elmélkedés, mély meghatottság és keserű gúny vegyületének költője a melyek egymást élesztik és mérséklik«. E jellemzésnek csak egy hibája van: hogy a lira körét önkényesen megszorítja; és egy fogyatkozása: hogy nem az egész Madáchot jellemzi. Főleg nem említi a természet iránt való érzését. Mily elragadó *Nyári nap, téli éj* című verse, mely talán még a negyvenes évekből való! A képzeletnek fölváltva enyelgő és vad csapongása jó példa Madách forrongó korszakából. Néhány szép leiró költeménye is akad; de a legnevezetesebb a *Dalforrás* című; formailag is szép, hangjával pedig egészen új irodalmunkban; a természettel való összeolvadás érzetének legremekebb kifejezése. Csak az utolsó versszak érint idegenszerűen. Ide iktatjuk egész terjedelmében:

DALFORRÁS.

Ha a zöld gyep hullámin elterülök
S eltölt körülem mindent napsugár,
S mig elkábúlok fényétől, melegje
Mint új élet forrása végig jár:
Nem is tudom már, lelkem hol végződik,
Vagy a nap fényének hol kezdete,
Csak azt tudom, hogy olyan édes élni,
Keblünknek ott, hol minden él vele.
Nem is tudom, az életnek zsongását
Hallottam-é, vagy szűmben dal terem,
Arany felhőnek árnya szállt-e végig,
Vagy életöröm, ittas érzelem?

Ha dombtetőről nézek ifju hajnalt,
S virág-kelyhekből száll az illatár,
Mint áldozat, ragyog a játszi harmat,
S üdvözletet danol a kis madár:
Nem is tudom már, lelkem hol végződik,

Avagy hol van a hajnal kezdete,
Csak azt tudom, hogy oly édes szeretni
Szivünknek, hol minden szeret vele.
Nem is tudom, a kis madárnak dalját
Hallottam-é, vagy szűmben dal terem,
Virág illatja-e ez édes mámor
Avagy te vagy ifjúi szerelem?

Ha elhangzott a munkás nap zajgása
S halkan felkél a halvány holdsugár,
Mig a halál s titoknak őrtündére
Csillag leplével mint kisértet jár:
Nem is tudom már, lelkem hol végződik,
Hol kezdődik a csendes éjtszaka;
Csak azt tudom, hogy kétség s nyúgalom közt
Kell mindkettőnek hullámoznia.
Nem is tudom, a csillag ragyogását
Csodálom-e, vagy szűmben dal terem,
Kisértetes denevér surran-e ott
Az éjen által vagy bús szellemem?

Ha jő az ősz, virágink elbucsúznak,
Fagyos szél sír madárdalok helyett,
Pereg a zúz, repülnek a vadlúdak
Bucsúzva ködlepett rónák felett:
Nem is tudom már, lelkem hol végződik,
Hol kezdődik a halvány ősz köde,
Csak azt tudom, hogy olyan édes halni
Keblünknek, hol minden meghal vele.
Nem is tudom, hervadt virágszál-é ott,
Avagy lelkemben őszi dal terem,
Darvak repülnek-e a szürke égen,
Vagy messze sejtésű képzeletem?

Ha megriad a vészek trombitája
És összefutnak barna fellegek,
Mint harcosok, a villámok cikáznak,
Ordít a szikla, az erdő recseg:
Nem is tudom már, lelkem hol végződik,
Hol kezdődik a vészek fellege,
Csak azt tudom, hogy dúlni és enyészni
Szeretne e haragvó szív vele.
Nem is tudom, a felhő villámlott-e,
Avagy lelkemben honfidal terem?
De azt tudom, hogy itt csak cserfák dűlnek
És ez, és ez, hajh, nem elég nekem!

Szépen elemzi Palágyi *A halál költészete* című ciklust, melynek első szakaszára a londoni szin végfantazmagóriája emlékeztet:

S ime, eléjük lépsz, halál, szeliden,
Magadhoz téríted mindnyájukat
S öledben megbékél, mi az imént még
Haraggal zúgott, százfelé szakadt.

Az egész sorozat az elmélkedő költészetnek, melyet nem szabad a lira köréből kizárni, egyik legszebb gyöngye irodalmunkban.

Madách Az Ember Tragédiáját 1859 február 17-én kezdte és 1860 március 26-án végezte. Ezután még egy drámát ir: *Mózes,* mely (1860 jun. 9. — 1861 nov. 16.) sokkal kisebb jelentőségű mint Az Ember Tragédiája. Ez utóbbi mű filozófiai mélységével, laza formájával, fantasztikus végleteivel még inkább elidegenítette a közönséges drámától. Kitűnik, hogy igazi drámai alakot teremteni nem tud. Mózes inkább dramatizált éposz; a cselekmények nem törnek ki az emberek lelkéből, a lelkek nem fejlenek ki cselekményekben. De Mózesnek, a népvezérnek, a csőcselék néppel való szembeállítása emlékeztet a főműre, a nép bűnhődése a magyar viszonyokra. Néha fenséges pátosz hangja csendül meg, itt-ott elevenebb jelenet tűnik elénk. Ugyanekkor (aug. 12. — szept. 28.) átdolgozta *Csák végnapjait* és mindkettővel pályázott akadémiai jutalomért. Mindkét mű dicséretet nyert. Még 1859-ben irt egy Civilisator című parodiát, mely a Bach-huszárokat állítja pellengérre. Fanyar, de elmés jelenetek, melyekben a németet irgalmatlanul csufolja, de a magyart sem kiméli. Egyéb művei, melyek kiadásra kerültek: Tündérálom, töredék. A Kolozsiak, elbeszélés (inkább rémtörténet); két aesthetikai értekezése: *Az aesthetika és társadalmi viszonyok befolyása* és *A nőről különösen aesthetikai szempontból,* s néhány politikai beszéd.

*

Életének folyása, szellemi fejlődése jobban megértetik velünk főművét, főművére visszaemlékezve, világosabban látjuk szellemének alkatát. Értelmének uralkodó vonása éles elemző erő, a dolog velejébe való hatolás. Mily kegyetlenül boncolja a nagyravágyást, az élvezetvágyat, a fanatizmust, a babonahitet, a modern életet, mindig rohamléptekkel az elemzés végeig haladva! Erős kritikai, filozófiailag iskolázott fő, ki sok ismeretet is gyüjtött, de el nem vész a részletekben, mindig a fődolgot nézi és tudásával el nem bizza magát. Érti a történetet, ismeri a természettudományi gondolkodás eredményeit, átlátja a tár-

sadalmi erők játékát. Ámbár közel negyven év mult el művének megirása óta, — és mily negyven év! a szellemi és társadalmi fejlődésnek igen gazdag korszaka — műve tárgyi tekintetben sem avult el, sok helyütt szinte prófétai erő nyilvánul benne.

Érzelmessége finom, fogékony, mély, de nagy lángra nem lobban, indulatossággá ritkán fokozódik. Azokhoz tartozik, kik belső világukat elrejtik az emberek elől, érzéseiket magukba fojtják, eltöprenkednek rajtuk, magukban végeznek el mindent. Szereti a természetet, elábrándozik rajta, de éles szemmel is tudja nézni és legapróbb jelenségeiben gyönyörködni.

Nem becsvágyó a szó közönséges értelmében. Nem tör magának erőszakosan utat, nem tapossa le az embereket, hogy előbbre jusson. Nem aktivitásra termett. Nemesen büszke, szereti a nagyot, nagy mértékkel mér mindent, maga-magát is; nem akarja, hogy szánják, nem akar semmiben sem kontárnak föltünni. Ezért rejtegeti műveit fiókjában, és egy Arany János itélete kellett, hogy bizzék magában és a világ elé lépjen.

Fantáziája kevéssé plasztikus, inkább szereti a messze perspektivát maga »messze sejtésűnek« nevezi; ha hevül, nagy filozófiai, gondolatok hevítik, vagy ha az értelem nyűgét lerázza, a szertelen, a rémes felé vonzódik. A múmia föltűnése, a haláltánc, a jégkorszak enyhített nyomai e hajlandóságának.

Irói pályáján nem volt vezére, nem volt iskolája, nem voltak barátai, nem kapott ösztönzést. Egészen magányosan áll. Ez megérzik nyelvén, meg tárgyai megválasztásán. Nincsen sajátos nyelve, mások hangszerén játszik, de filozófiai nyelve az övé és néha hatalmas. Drámákat ir, de nem ismeri a szinházat, nincs is alkalma megismerni. Művészi pályáján egyaránt megakasztja éles, kritikai, filozófiai elméje és komoly érzelmessége. Ritkán telik öröme az alakításban, ami a művészi erő főjellemzője; ha ír, inkább könnyíteni akar lelkén, mint művészien alakítani.

De el kell képzelnünk, hogy mind e vonások nagy erővel fejlődnek benne és e nagyratermett lélek kinosan keresheti azt a tárgyat, mely neki megfelel. Ezt megtalálja, midőn új, erős lelki rázkódásokon megy keresztül, és nagy erőfeszítéssel végiggondolja és összeegyezteti gazdag gondolatvilágát. A nagy feladat érleli és a nagy feladatot nagy lelke sugalja. Nagy ember szól hozzánk főművéből és ez a mű fővarázsa. Nagy léleknek szivet rázó, komoly küzdel-

méből születik meg Az Ember Tragédiája. Minta után nem indult, hiába hasonlítjuk össze a világirodalom más műveivel. Csak Faustnak vette nagyobb hasznát műve formájában és egyes részletekben. Byron Kainját is ismerte, Dantét, Miltont, kik elmélkedő költői hajlamának különben is megfeleltek. De ezeknek konkrét hatása a saját művére egészen jelentéktelen. Az Ember Tragédiája csak Faustra emlékeztet, de csakis azon határok közt, melyeket részletesen megjelöltünk, különben egészen eredeti. Sajátos jellemnek, léleknek, tehetségnek, életnek egyedül álló műve.

V. Jegyzetek.

A mű nagy hatásáról már előbb szólottunk. Kiegészítésül megjegyezzük, hogy a szinpadon is, melyre Paulay Ede alkalmazta, igen nagy sikert ért, nemcsak nálunk, hol 1883 szeptember 23-dika óta folyton adják, száznál is többször, de Bécsben, Berlinben, Hamburgban, Prágában is. Főleg Prágában volt igen nagy hatása. És ezt nem szabad külső körülményeknek, kiállításnak, diszleteknek, a dolog különösségének tulajdonítani. Van valami a tárgyban, a terv nagyszerűségében és eredetiségében, a jelenetek rohanásában, ami az átlagos közönség figyelmét is megragadja, elméjét izgatja és foglalkoztatja és a nagyság sejtésével eltölti. Nem kell azonban külön említenünk, hogy igazi hatását és megértését ne a szinházban keressük, hanem csöndes magányunkban, hol nyugodtan és odaadással elmélyedhetünk benne.

Az irodalmat is élénken foglalkoztatta a nagy mű. Főleg Szász Károly, Bérczy, Gyulai, Greguss, Beöthy, Riedl, Morvay, Palágyi és Kármán elemezték, magyarázták, birálták a művet, a költőt és egyéb alkotásait. A főbb értekezések és fordítások a következők:

Értekezések. Művek.

Szász Károly. Az Ember Tragédiájáról. (Szépirod. Figyelő 1862. Külön kiadásban: Egyetemes Könyvtár. Szerk. Ferenczy József. 22. füzet. Győr, 1889.)

Erdélyi János. Az Ember Tragédiája. (Magyarország, 1862. Erdélyi János: Pályák és Pálmák. 440—487. l. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, Franklin-Társulat, 1886.)

Bérczy Károly. Madách Imre emlékezete. Olv. a Kis-

faludy-Társaságban, 1866 febr. 6. (Lenyomatva az Összes művek élén. Kiadta *Gyulai* Pál. I. 1880. II. k. 1893.)

Riedl Frigyes. Madách Imre. (Budapesti Szemle, 1880.)

Haraszti Gyula. Madách Imre költészetének jellemzéséhez. Tanulmánykisérlet. Kolozsvártt, 1882.

Greguss Ágost. A nő Madách Tragédiájában. 1871. G. A. Tanulmányai. I. 1892.

Gyulai Pál. M. I. Összes művei. Előszó. Athenaeum. 1880. II. k. 1895.

Beöthy Zsolt. A tragikum. V. és IX. fejezet.

Morvay Győző. Magyarázó tanulmány »Az Ember Tragédiája«-hoz. Nagybánya, 1897.

Morvay Győző. Adalékok Madách Imre életéhez. 1898. L. még a B. Szemlében (299. sz.) Palágyi könyvéről írt birálatát.

Becker H. Magyar Szemle 1899.

Palágyi Menyhért. Madách Imre élete és költészete. Athenaeum 1900.

Alexander Bernát. Faust és Az Ember Tragédiája. Reform, 1871. és Beöthy Zsolt Képes Irodalomtörténetében, 1896. III. kiad. 1907. L. A. Magyar Remekirók (Franklin) 49. k. Madách Imre munkái. Sajtó alá rend. és bevezet. ellátta A. B. 1904.

Kármán Mór. Az Ember Tragédiája. Elemző Tanulmány. B. Szemle 1905. 346. sz. (Külön is megjelent, mint a Magyar Közművelődés első száma 1905. és Az Ember Tragédiája szövegével együtt. Athenaeum. 1906.)

Fordítások.

Németre: Alexander *Dietze* 1865. Josef *Siebenlist* 1886. *Lechner* von der Lech. Reclam. 1888. Andor von *Sponer* 1891. *Dóczi* Lajos 1893. Hollandira: A. d. C. *Wallis* 1887. Szerbre: *Jovanovity* 1890. A szinpad számára németre fordította — Paulay Ede szinpadi átdolgozása után — *Fischer* Sándor, 1886.

Faustot *Dóczi* és *Váradi* fordításában idézem, Kaint Győri Ilonáéban.

A szöveget az eredeti kézirat és az I—III. kiadás alapján közöltem, a helyesirás és irásjelek igen csekély módosításával.

TARTALOM.

	Oldal
Első szín	5
Magyarázat	11
Második szín	14
Magyarázat	21
Harmadik szín	24
Magyarázat	31
Negyedik szín	35
Magyarázat	44
Ötödik szín	48
Magyarázat	58
Hatodik szín	62
Magyarázat	75
Hetedik szín	79
Magyarázat	96
Nyolczadik szín	100
Magyarázat	109
Kilenczedik szín	113
Magyarázat	120
Tizedik szín	123
Magyarázat	128
Tizenegyedik szín	130
Magyarázat	149
Tizenkettedik szín	151
Magyarázat	164
Tizenharmadik szín	168
Magyarázat	172
Tizennegyedik szín	174
Magyarázat	179
Tizenötödik szín	181
Magyarázat	187

	Oldal
A mű magyarázata	188
I. A mű szerkezete és thémája	189
II. A mű értelme	194
1. A mithikus keret.	197
2. A történeti jelenetek	200
a) Csalfák-e a történeti színek	200
b) A költő történeti fölfogása	203
3. A kifejlés	207
a) Ádám, Éva, Lucifer	208
b) Lucifer csalódása	211
c) A mű eszméje	212
d) A mű pesszimisztikus vonása	214
e) Az Ember Tragédiája és Goethe Faustja	218
III. A műnek művészeti formája	224
a) A mű drámai formája	225
b) A mű alakjai	228
c) A mű nyelve	229
IV. A mű története. Madách Imre	230
1. Madách Imre élete	232
2. Madách költői fejlődése	243
V. Jegyzetek	253

OSZK

OSZK

OSZK

OSZK